

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

**«MILLIY G' OYA, MA' NAVIYAT VA HUQUQ
ASOSLARI» KAFEDRASI**

MA' NAVIYATSHUNOSLIK

fanidan

MA'RUZALAR

MATNI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

**«MILLIY G'OYA, MA'NAVIYAT VA HUQUQ ASOSLARI»
KAFEDRASI**

MA'NAVIYATSHUNOSLIK

fanidan

MA'RUZALAR MATNI

Namangan - 2014

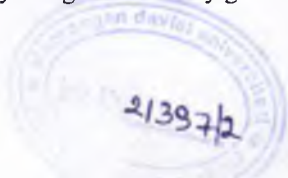
Mazkur ma`ruzalar matni NamDuning “Milliy g`oya, ma`naviyat asoslari va huquq ta`limi” bakalavriat yo`nalishi talabalari uchun mo`ljallangan bo`lib, “Ma`naviyatshunoslik” fanidan tizimli bilimlar berib, ko`nikma-malakalar oshirishni belgilab beradi.

Ma`ruzalar matni Namangan davlat universitetining “Milliy g`oya, ma`naviyat va huquq asoslari” kafedrasining 2013 yil 27 avgustdagi 1-sonli yig`ilishida ko`rib chiqilgan.

Tuzuvchi: t.f.n. O.R.Topildiev

Taqrizchilar: t.f.n. B.A.Talapov
t.f.n. M.U.Qayumov
f.f.n. O.V.Mamatov

Namangan davlat universitetining O`quv-uslubiy kengashining 2014 yil 7-iyundagi 10 - sonli yig`ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Kirish

Ming yilliklarning almashinuvi ijtimoiy munosabatlarning yangi "axborotlashgan jamiyat" deb atalmish bosqichiga to'g'ri keladi. Texnologiya tsivilizatsiyaning yanada rivojlanishi texнократik tafakkurning shakllanishiga, bu esa ma'naviy madaniyatning yangi ko'rinishiga olib keldi. Ma'naviyat, madaniyat, axloq, fan va axborot ijtimoiy hayotning eng muhim sohalaridan biriga aylandi. Shu bois, mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab O'zbekistonda inson ma'naviy kamoloti, yangi avlod tafakkurida gumanistik g'oyalarni shakllantirish, ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytirish birinchi darajali masalaga aylandi. Darhaqiqat, bugungi kunda ma'naviyat jamiyatning strategik resursiga aylanmoqda. Bu esa uni takomillashtirish yo'llari va imkoniyatlarini izlashni taqozo qiladi.

"Ma'naviyatshunoslik" fani birinchi marta inson ma'naviy kamolotining asosiy omillari: madaniyat, axloq, nafosat, fan, axborotlashuv kabi masalalarning o'zaro aloqadorlikdagi tahliliga e'tibor qaratiladi.

O'quv fanining maqsadi: jamiyat taraqqiyotida ma'naviyat, madaniyat, axloq, nafosat, fan va axborot uyg'unligining tahlili, bu sohadagi mavjud muammolar va istiqboldagi vazifalar haqida bilim egallashdan iborat.

O'quv fanining vazifalari: "Ma'naviyat", "Madaniyat", "Axloq", "Nafosat" tushunchalariga nisbatan asosiy nazariy yondashuvlarni;

-madaniy taraqqiyotning tendentsiyalari va muammolarining mohiyati;
-jamiyatning barcha sohalarini takomillashuvida ma'naviy kamolotning ahamiyatini;

- axborotlashgan jamiyatda muxandislik madaniyatining zarurligi;
- mustaqillik davrida demokratik jamiyat, hayotning erkinlashuvi va yangilanishi jarayonida ma'naviy madaniyatning ahamiyatini yoritish;
-axborotlashtirish va globallashtirish sharoitida insonning ma'naviy madaniyatini shakllanishiga ta'sir qiluvchi salbiy illatlardan himoyalash qobig'ini yaratish malakalarini shakllantirishdan iborat.

Fan bo'yicha talabalarning bilimi, ko'nikma va malakalariga qo'yiladigan talablar.

Ushbu fan talabalarning har tomonlama etuk, ma'nan barkamol bo'lib kamol topishlari uchun zarurdir. Har bir talaba ushbu fan orqali:

- jamiyatda ma'naviyatga bo'lgan ehtiyojlar;
- ma'naviyatning mohiyati;
- ma'naviyat va milliy g'oya munosabatlari;
- shaxs, ijtimoiy guruhlar ma'naviyati;
- barkamol avlodning ma'naviy qiyofasi;
- ma'naviyat asoslarining O'zbekiston Respublikasida alohida mohiyati va O'zbekiston Respublikasi tashabbusi ekanligi;
- adabiyot, san'atning xalq ma'naviyatini ko'tarishdagi ahamiyati;
- ma'naviy-ma'rifiy ishlarning kishilar ongining madaniyatining yuksalishidagi ahamiyati **to'g'risida tasavvurga ega bo'lishi;**
- ma'naviyat va uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni;
- milliy ma'naviyat va uning tarixiy takomili;

- ma'naviy qadriyatlar;
- ma'naviyatning tarkibiy qismlari;
- ma'naviyatning milliy va umuminsoniy xarakteri;
- ma'naviyat va siyosat, iqtisod;
- ma'naviyat va axborot tizimlari;
- ma'naviyat va madaniyat;
- adabiyot va ma'naviyat munosabati;
- o'zbek va jahon adabiyoti xalqlar, millatlar ma'naviyatining ko'zguşi ekanligi;
- ma'naviy hayotda dinlarning o'rni;
- ma'naviyatning oilada shakllanishi;
- san'at ma'naviyatning tarkibiy qismi ekanligi;
- ma'naviyat va nafosat tarbiyasini *bilishi, malaka hosil qilishi va amalda qo'llay olishi*;
- o'quvchilar, talabalar va aholi qatlamlarining ma'naviyat bo'yicha bilimlarini sotsiologik tadqiq qilish;
- ma'naviy-ma'rifiy ishlarni rejalashtirish va uni tashkil etish;
- ma'naviy hayotni tahlil qilib borish;
- turli xildagi tantana va tadbirlarda ma'naviy qudratimizni reklama qila olish;
- adabiyot, san'atdagi ibratli ma'naviy timsollarni targ'ib qila olish;
- badiiy adabiyot va san'at namunalarini ma'naviy qadriyat sifatida tahlil qila olish va ulardan tarbiyaviy ishlarda foydalanish *ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim*.

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi.

Mazkur fan 3-4-semestrda o'qitilishga mo'ljallangan bo'lib, o'quv rejada rejalashtirilgan Ma'naviyat asoslari, Dinshunoslik, Madaniyatshunoslik, Milliy g'oya: asosiy tushuncha va tamoyillar, Ijtimoiy falsafa, G'oyalar falsafasi, Qadriyatlar falsafasi, O'zbek adabiyoti, Dunyo dinlari tarixi, Globallashuv asoslari, Geosiyosat asoslari, Ma'naviy-ma'rifiy ishlar va uni tashkil etish metodikasi kabi gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy, matematika va tabiiy-ilmiy, umumkasbiy va ixtisoslik fanlari bilan o'zaro bog'liq, uslubiy jihatidan uzviy ravishda va ketma-ketlik asosida o'qitiladi.

Fanning ta'limdagi o'rni.

"Ma'naviyatshunoslik" fani umumkasbiy fanlardan biri bo'lib, talabalarda jamiyatda ma'naviyatga bo'lgan ehtiyoj, ma'naviyatning mohiyati, ma'naviyat va milliy g'oya munosabatlari, shaxs, ijtimoiy guruhlar ma'naviyati, barkamol avlodning ma'naviy qiyofasi to'g'risidagi malaka va ko'nikmalarni shakllantirishda, umumta'lim maktablari, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida ma'naviy-ma'naviy ishlarning samaradorligini yuksaltirishga oid bilimlar berishda asos bo'ladi. Fanni o'zlashtirish orqali bo'lg'usi mutaxassis keng qamrovli falsafiy bilimlaridan pedagogik, ilmiy va jamoatchilik faoliyatida foydalanishi, ijtimoiy jarayonlarga xolisona baho berishi mumkin.

Shuningdek mazkur fan dasturidan ma'naviy-ma'rifiy bo'limlar, tashkilotlar o'z faoliyatini yo'lga qo'yishda hamda modernizatsiyalash jarayonlarida foydalanishlari mumkin.

1-mavzu: Islom mintaqa ma'naviyatining Evropa madaniyatiga ta'siri.

XV-XVI asrlar jahon tarixida YAngi davrning boshlanishi hisoblanadi. SHu davrdan Evropa mintaqasida ma'naviy yangilanishlar pallasi boshlandi. Asli bu yangilanish islom mintaqa madaniyatining ta'siridan xoli emas edi.

Islom mintaqa madaniyati Volgabo'yi, SHarqiy Turkiston va Indoneziyadan to SHimoliy Afrika va Ispaniyagacha yoyilganligi ma'lum. Ispaniyada arab xalifaligi to XIV asrgacha davom etdi. IX asrdan boshlab rivoj ola boshlagan arab-islam musulmon madaniyati XI-XIV asrlarda Evropa madaniyatiga ayricha ta'sir ko'rsatdi. Ispaniya va SHimoliy Afrika hududlarida Ibn Tufayl (vafoti 1185y), Ibn Ro'shd (1126-1198) Ibn al-Arabiy (1165-1240), Ibn Xaldun (1332-1406) kabi islom olamining buyuk allomalari etishib chikdiki, ularning ijodiy merosisiz mintaqa ma'naviyatini mukammal anglab bo'lmaydi.

XI asrdan boshlab Al-Xorazmiy, Al-Farg'oni, Ibn Sino, G'azzoliy va boshqa ulug' islom mutafakkirlarining asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, xristian madaniyati rivojiga hissa qo'sha boshladi. SHu davrdan e'tiboran, yagona islom mintaqa ma'naviyati doirasida, ikki tamoyil shakllana borganligini bir qator hozirgi zamon sharqshunoslari qayd etadilar. Bu tamoyillarning birinchisi Abu Ali ibn Sino nomi bilan bog'liq bo'lib, Xuroson-Movarounnahr yoki sharqiy falsafa maktabi hisoblansa, ikkinchisi Ibn Ro'shd ijodida yorqin namoyon bo'luvchi g'arbiy falsafa maktabidir. Bu ikki tamoyil islom ma'naviyati doirasida o'zaro chambarchas bog'liq va qat'iy chegaralar bilan bir-biridan ajralgan emas. Ammo ularning keyingi ta'sir doirasi turlicha kechdi. Mavjud voqelik hamisha turli narsa va hodisalar, jihatlar va tamoyillardan iborat bo'lib, ular orasida o'zaro ziddiyat ham, uyg'unlik ham mavjud. Ibn Sino va G'azzoliylar ko'proq taraflarining o'zaro uyg'unligiga urg'u berishsa, Ibn Ro'shd oradagi farqlarga e'tibor qaratdi.

Uning qarashlari XIII-XVI asrlarda Evropada «averroizm» nomi bilan¹ katta bir falsafiy an'ana hosil qildi. Ibn Ro'shdning Aristotel' asarlariga yozgan sharhlari Frantsiya, Italiya va boshqa Evropa davlatlarining yirik universitetlarida o'qitildi. Arab tilidagi falsafiy meros Siger Brabantskiy (1235-1282), Piko della Mirandola (1463-1494), P'etro Pomponatstsi (1462-1525), Jordano Bruno(1548-1600) kabi O'rta asrlar va Uyg'onish davrining yirik faylasuflariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Siger Brabantskiy Ibn Ro'shd g'oyalarini Evropaning o'sha davr o'ziga xos ma'naviy muhitiga tadbiiq etib, «ikki haqiqat nazariyasi»ni ishlab chiqdi. SHu bilan birga arab falsafasi ta'sirida qadim YUnon-Rim merosi bilan bevosita tanishishga intilish kuchaydi. Bu harakat diniy va falsafiy qarashlarning o'zaro jiddiy to'qnashuviga olib keldi va natijada «averroizm» namoyandalari xristian cherkovi (Rim papasi) tomonidan qattiq ta'qibga duchor bo'ldi. Siger Brabantskiy o'ldirildi. Jordano Bruno o'tda kuydirildi. Ammo yangi kuchlar quvvat kasb etib bordi. Neoplatonizmning arab-islam madaniyatidagi talqini ta'sirida xristian diniy qarashlarida yangicha yondoshuvlar shakllanib, XV asrda Reformatsiya zarurati paydo bo'ldi. Katolik va pravoslav mazhablari qatoriga protestantizmning turli oqimlari (kalvinizm, lyuteranlik, anglikan cherkovi va boshqalar) qo'shildi. Badiiy

¹ Ibn Ro'shd nomi lotincha tarjimalarda Averros bo'lib jaranglagan.

va falsafiy tafakkur mustaqil rivoj olib, Renessans yoki Evropa Uyg'onishi vujudga keldi. XVII asrdan adabiyotda klassitsizm yo'nalishi, XVIII asrdan esa Evropa ma'rifatchiligi shakllandi. Niderlandiya va Buyuk Britaniya burjua inqiloblari Evropadagi ijtimoiy-ma'naviy vaziyatni tubdan o'zgartirib yubordi. Amerika kashf etildi. SHarqqa yurish boshlandi.

XIX-XX asrlar davomida fan va madaniyat taraqqiyoti jihatidan Evropa mintaqasi boshqalardan uzil-kesil ilgari lab ketdi va natijada «jahon fani», «umuminsoniy qadriyatlar» deganda birinchi navbatda Evropa madaniyati unsurlari tasavvur etila boshlandi. YAngi davrdagi bu mintaqaning yutuqlari ko'p jihatdan madaniy integratsiya jarayonlari bilan bog'liq. Bu davrda Evropa xalqlari (inglizlar, nemislar, frantsuzlar va h.k.) mintaqa miqyosidagi o'zaro madaniy axborot almashinuv doirasidan chiqib, o'zga mintaqalarda yaralgan boylklarni o'zlashtira boshladilar. SHarqshunoslik keng rivoj oldi. Turli fan sohalari sharqshunoslarning yutuqlaridan ijodiy foydalana boshladilar. Islom mintaqasida esa XVI asrdan boshlab madaniy-ma'naviy yaxlitlikka rahna soluvchi jarayonlar yuz bera boshladi. YAngi davr Evropa ma'naviy muhitiga xos qarama-qarshiliklar kurashi keyin ham davom etdi. XVIII asr frantsuz ma'rifatchiligi zaminida shakllangan ateizm yo'nalishi Gel'vetsiy (1715-1771), Gol'bax(1723-1789), Didro(1713-1784) qarashlaridan nemis mumtoz falsafasiga o'tib, Feyerbax (1804-1872) orqali Karl Marks va F. engel'sning murosasiz sinfiy kurash targ'ibiga qaratilgan kommunistik utopiyaga olib keldi.

Islom mintaqa ma'naviyatida bunday ziddiyatli holat yuz bergan emas. Alisher Navoiy va Mirzo Bedil talqinlaridagi Tavhid ta'limoti ma'rifatchilik va irfon bosqichlarida ba'zan ko'zga tashlanadigan ziddiyatli o'rinlarni engib o'tib, Oliy uyg'unlikka erisha bildi. Islom mintaqa ma'naviyatida «ikki haqiqat» tazodi emas, «ayni haqiqatdir majoz»,»al-majozu qantaratul haqiqa» (majoz haqiqatning ko'prigidir, degan jumalalarda o'z yorqin aksini topgan uyg'unlik, «qarama-qarshiliklar kurashi» emas, «birligi» ko'proq ustunlikni saqladi. Ammo bu mulohazalarni mutlaq haqiqat ma'nosida tushunish noo'rin bo'lardi. YAngi davrning o'ziga xosligi shundaki, ichki ziddiyatlar ba'zan juda keskin yuzaga qalqib chiqqa boshladi.

XVI-XX asrlar milliy ma'naviyatimiz takomilining ikki bosqichi.

XVI-XX asrlar milliy ma'naviyatimiz takomilini ikki katta bosqichga ajratish mumkin. Ulardan birinchisi - XVI-XVII asrlarni qamrab oladi. Bu bosqichda yaxlit islom mintaqa madaniyati erishgan yutuqlar zaminida mahalliy o'lkalar keng xalq ommasining ma'naviy saviyasi oshib bordi. Bu davrda mintaqa siyosiy hayotida tanazzul va parchalanish jarayoni kundan-kunga, yildan yilga kuchaydi. SHu bilan bir paytda mintaqa xalqlari o'tgan davrda erishilgan yuksak ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolishga va rivojlantirishga urindilar. SHu sabablarga ko'ra bu jarayonni **YAngi davr ma'naviyatiga o'tish yoki islom mintaqa madaniyati davri ma'naviy yutuqlarining ommalashuvi bosqichi**, deb atash mumkin.

Ikkinchi bosqich - milliy ma'naviyatimizning YAngi davr Evropa madaniyati bilan bevosita to'qnashuviga oid bo'lib, bu jarayon boshlanishdanoq foje' bir tarzda - qadim Turon xalqlarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va 150 yillik mustamlaka holatida murakkab bir tarzda kechdi.

Birinchi bosqichga qisqacha to'xtalib o'tadigan bo'lsak, XVI asr boshlarida eronda Safaviylar sulolasi hokimiyatga kelishi bilan shia mazhabining davlat dini

YAngi davrning ma'naviy mohiyati - YAngi davrning buyuk haqiqati ikki asosda: 1) dunyoni surat va ma'no yaxlitligida o'rganish va 2) bahamjihatlikda boshqarishga intilish bilan o'zligini namoyon etadi.

darajasigacha ko'tarilishi mintaqani bir necha siyosiy-madaniy qismlarga bo'lib yubordi.

Turkiyada Usmonlilar sulolasi, Movarounnahrda SHayboniylar, Hindistonda Boburiylar (Buyuk mo'g'ullar) o'z hokimiyatlarini o'rnatdilar.

Volgabo'ylari Moskva Rusi tomonidan bosib olina boshlandi. XVI asr davomida eron, Xuroson va Movarounnahrning ko'plab taniqli ijodkor ustoz va allomalari SHimoliy Hindistonga, Boburiylar saroyiga ko'chib o'tdilar. Islom mintaqaga

madaniyatining markazi SHimoliy Hindiston bo'lib qoldi. Ayniqsa, shoh Akbar,

Jahongir, SHoh Jahon, Avrangzeb davrlarida (1556-1707) bu hududda islom mintaqa ma'naviyatining eng etuk an'analari mahalliy hind madaniyati sarchashmalaridan ijodiy oziqlanib, yanada yuksak cho'qqilarni zabt etdi. Bu ma'naviy yuksalishning eng oliy namunasi **Mirzo Abduqodir Bedil** (1644-1721) ijodi bo'lib, ota-bobosi SHahrisabz o'zbeklaridan bo'lgan bu buyuk mutafakkir «Tilimi hayrat», «Turi ma'rifat», «Irfon» kabi badiiy-falsafiy asarlarida «majoz tariqi» ruhida aks etgan Oliy haqiqat sirlarini yanada teranroq ifoda etishga erishdi. SHu sababli bizning o'lkada XVIII-XIX asrlar mobaynida maxsus «Bedilxon-lik» anjumanlari tashkil topdi va ulug' mutafakkir shoimring murakkab badiiy-falsafiy satrlari atroflicha sharhlandi. Hindistonda Bedil an'analari Mirzo Asadullo G'olib (1797-1869) va Muhammad Iqbol (1873-1938) ijodida davom ettirildi. Mirzo Asaduloxonning bobosi ham 1730 yilda Samarqanddan Hindistonga ko'chib borgan edi. Mirzo

YAngi davr ma'naviyatiga o'tish yoki islom mintaqa madaniyati davri ma'naviy yutuqlarining ommalashuvi bosqichi - YAngi davr milliy ma'naviyatimiz takomilining ikki bosqichidan birinchisi, XVI asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha davom etadi. Bu bosqichda yaxlit islom mintaqa madaniyati erishgan yutuqlar zaminida mahalliy o'lkalar keng xalq ommasining ma'naviy saviyasi oshib bordi, mintaqa xalqlari o'tgan davrda erishilgan yuksak ma'naviy qadriyatlarini saqlab qolishga va rivojlantirishga urindilar, shu bilan birga mintaqa siyosiy hayotida tanazzul jarayonlari yildan yilga kuchayib, islom dunyosida siyosiy parokandalik va yaxlit mintaqa madaniyatining parchalana boshlashi, hokimiyatni boshqarishda sulolaviylik an'anasining jamiyat ma'naviy takomil darajasi bilan nomuvofiqligining keskin namoyon bo'lishi, turli siyosiy guruhlar aro noittifoqlik balosi, ma'naviyat ahlining siyosatga aralashuvi, xos va avom orasidagi ma'naviy chegaraning yo'qolib borishi kuzatiladi.

G'olib birinchilardan bo'lib, ingliz mustamlaka-chilarining maqsadlarini anglab etdi va hind xalqining ozodlik uchun kurashini o'z asarlarida ulug'ladi. Mirzo G'olib va Muhammad Iqbol fors va o'rdu tillarida ijod etdilar. Ma'naviyat ahlining siyosatga kuchli ta'siri Movarounnahrda XVI asrda ham davom etdi va bu holat, ayniqsa, Maxdumi A'zam (Ahmad Kosoniy - vafoti 1549 yil) va jo'ybor shayxlari faoliyatida yaqqol ko'zga tashlandi. Abdullaxon Soniy (1557-1598) hukmdorligi Movarounnahr o'lkasida siyosiy yaxlitlikni saqlab qolishga oxirgi urinish bo'ldi.

Bu orada yuksak ma'naviy qadriyatlarning keng xalq ommasi orasida yoyilishi tobora kuchayib bordi. Majlisiy (XVI asr) va Poshshoxo'ja (XVI asr) lar ijodi orqali xalqning o'rta tabaqasi ongida o'z qudratiga ishonch kuchayib borganligini sezish mumkin. Turli ijtimoiy toifalar o'z maqomlarini dadil himoya eta boshladilar. Yilda bir g'aribni podshoh saylash odati haqidagi Majlisiy keltirgan hikoyat xalq irodasi asosidagi yangicha boshqaruv uslubi haqida xalq shuurida yaratilgan ilk ibtidoiy tasavvurlardan darak beradi.

SHunday qilib, XVI asrdan sulolaviylik an'anasi keskin tanazzulga yuz tutdi. Siyosiy jihatdan Movarounnahr uchun bu katta yo'qotish bo'ldi - mamlakatning siyosiy yaxlitligi qo'ldan keta boshladi. Bu jarayonni ma'naviyat ahlining siyosatga faol aralashuvi ham to'xtatib qola olmadi. Bu jarayon natijasida yaxlit o'lka avval ikkiga (Buxoro va Xorazm xonliklariga), keyinroq, XVIII asr boshlarida uch mustaqil davlatga (Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklariga) bo'linib ketdi. Bu uch davlat hukmdorlari to'xtovsiz bir-birlari bilan jang olib borardilar. Ushbu noittifoqlik balosi XIX asr ikkinchi yarimida o'lkaning Rossiya mustamlakasiga aylanishiga olib keldi. SHu palladan YAngi davr ma'naviy jarayonlarining ikkinchi bosqichi boshlanadiki, bu haqda suhbat alohidadir.

«Milliy iztirob» she'riyati. Turdi va Mashrab.

Ammo shunday buhronli holatlarda ham millat ma'naviyati yuksalib bordi. Turdi Farog'iy va Mashrablarning hayoti va ijodiy faoliyati bunga yorqin misoldir. Turdi ijodida Navoiy badiiy tafakkurida olg'a surilgan g'oya milliy va siyosiy g'oyaga aylandi. Turdi o'z ijodida davr hukmdorining an'anaviy huquqlarini ochiqdan-ochiq rad qilib («Subhonqulixon haqida hajviya») odil shoh madhiyasi o'rniga zolim va noqobil sultonni keskin fosh etishni maqsad qilib qo'ydi. Navoiy Bahromi va Iskandari foje' shaxs edilar, Turdining «bosh qahramoni» jirkanch va tuban maxluq sifatida hukm etildi. Turdi beklarni ham ayab o'tirgani yo'q. (Navoiy «Mahbub ul qulub»da beklar haqida nojo'ya so'z aytmaydi).

Turdi birgina sultonni emas, balki butun bir ijtimoiy toifani - o'zi ham mansub bo'lgan aslzodalar - beklar toifasini fosh etadi. Ularni «yuzi qaro»lik, ko'zi ko'r, qulog'i karlikda ayblaydi:

Edingiz barchangiz itdek fuqaroning etini,
G'asb ila molin olib, qo'ymadingizlar bitini,
Qamchilar dog'i solib bo'yunig'a, tilib betini,
YOrdingiz zahrasini (ichidan) olib o'tini,
Bo'lmadi kam bu raiyat boshida hech tayoq.1

1 Ўзбек адабиети тарихи. III-жилд. Т.-«Фан»- 1978, с.224

Qarang, Bobir mirzo uchun tabiiy ko'ringan holat endi Turdi uchun chidab bo'lmaz adolatsizlikdir. Bu YA'ngi davr ma'naviyatidan darak edi.

Turdi sulolaviylik o'rniga, odil shoh orzusi o'rniga yangi bir jozibali g'oya - YA'gona Vatan g'oyasini olg'a suradi. Bu Vatanda hali nohaqlik, zulm hukmron, hanuz bu yurt - «kofriston»dir, ammo endi sulolaviylik, beklarning tor xudbinlik manfaatlariga qarshi qo'ysa arzigulik ulug' bir Voqelik shakllanmoqda - «O'zbekistondir bu mulk», deydi shoir ham cheksiz iztirob, ham cheksiz umid bilan.

Tor ko'ngilli beklar, man-man demang, kenglik qiling,

To'qson ikki bori o'zbek yurtidir tenglik qiling.

Birni qipchoqu xitoyu, birni yuz, nayman demang.

Qirqu yuz, ming son bo'lib, bir jon oyinlik qiling.¹

Turdi xalq maqoli - «el rabotu to'ra qo'noq»ni siyosiy e'tiqodga aylantirdi. Turdi ma'naviyatida O'zbekiston va uning xalqi birinchi maqomga ko'tarildilar, irsiy «aslzodalik» huquqi rad etildi:

Baski bu tiyradarunlarda charog'e tilama.

Endi Haqiqat yo'li saroydan tashqaridadur:

To'g'ri yo'lni tilasang uz bu saroydan payvand.

Endi shoh cho'pon emas, xalq ham suruv emas. Xon faqat o'z maishati g'amidagi mahluqqa aylangan:

Ark ichin mahkam etib ayladim o'zimga yotoq.²

“Milliy iztirob” she'ri-yati

– XVII asr - XIX asr
birinchi yarmida millat
hayotida yuz bergan siyosiy
va ma'naviy tanazzul
asorat-laridan ma'naviy
azoblanish-ning Turdi
Farog'iy, Mashrab,
Maxmur, Gulxaniy kabi
shoir va adiblar ijodida
yorqin namoyon bo'lishi.

SHoir davr hukmronining kayfiyatini nihoyatda aniq aks ettiradi. endi xon va amirlar yurt oldidagi mas'uliyatni mutlaqo unutgan edilar, ular «xos ahli» emas, oddiy «xudoning mahluqi» darajasida o'z maishati,

aysh-ishrati va xudbin intilishlarining quliga aylanib, yurt egasi bo'lish huquqini butkul yo'qotdilar. endi yangi davr siyosiy qadriyatlari zamon taqozosiga aylana boshlagan edi. Afsus, bu qadriyatlarni to'liq va mukammal anglab etish uchun Turkiston xalqlari yana bir necha asr jabr chekishlari, jumladan, 150 yil milliy asorat

xo'rligini boshdan kechirishlariga to'g'ri keldi.

Fuqarolik jamiyatiga o'tishning ikki jihati bor. Birinchidan, agar fuqaro o'zligini anglab etmagan bo'lsa, agar u hanuz o'zini eb-ichib, «kayfi safo qilib» yurishdan ortiqqa arzitmasa - uning nomi fuqaro (grajdan) emas, oddiy bir «xudoning mahluqi»dir, bunday insonlar to'plansa, «xalq» emas, «olomon» bo'ladi. Alisher Navoiy insonlarni «xos» va «avom» ga ajratar ekan, bunda u biz sobiq sovet davrida talqin qilganimizdek, «zodagonlar» va «qora xalq» ma'nosida emas, balki o'zligini anglab etgan va anglab etmaganlar ma'nosida ishlatgan. Arablar islomgacha davrni «johiliya» deb atashgan. Bunda ham «johillik» xat-savodi yo'qligini emas, yagona Allohni tanimaganlik, ilohiy kalomdan bahramand

1 Ўша китоб, с.222

2 Ўша китоб, с.228

bo'lmaganlik ma'nosida ishlatilgan. Xalq ichida «omi odam» degan ibora ishlatiladi. «Omi odam»ni - savodsiz, sodda odam ma'nosida talqin qilamiz. Bunday talqin birinchi qarashda «omilik»ni zararsiz qilib ko'rsatadi, aslida «omi odam» g'ofil bandadir, bunday avomdan iborat jamiyat hech qachon fuqarolik jamiyati, chinakam fuqarolar jamiyati bo'la olmaydi. Fuqarolik jamiyati ogoh odamlardan iborat bo'lmog'i kerak. Ogoh odam o'z insonlik burchini teran idrok etadi va unga aslo xiyonat qilmaydi.

Ikkinchidan, yurt hokimlari maydalashib, o'z ijtimoiy mas'uliyatini unutilib, «arkni o'ziga yotoq bilib «, atrofiga ham o'zi singari qorin qayg'usidan, aysh-ishratdan boshqani bilmaydiganlarni to'plab, xalq va millat ehtiyojlariga butkul bepisandlik bilan qarashni odat qila boshlasalar, Alloh oldidagi yurt egasi, degan yuksak mas'uliyatni tamomila unutsalar, ular aslzodalik huquqidan to'liq mahrum bo'ladilar. Xuddi shunday holat Evropada kuchli ijtimoiy po'rtanalarga, qonli inqiloblarga olib keldi. Barcha hokimiyatning yagona manbai xalq ekanligini Evropa millatlari asrlar davomida fidoiylilik bilan tinimsiz kurashib, isbot qildilar.

Ammo islom dunyosida bunday bo'lmadi. Tanazzul chuqurlashib bora berdi. Siyosiy doiralardagi tanazzul XVII asrga kelib asta-sekin ma'naviyat olamiga ham yoyila boshladi. Ma'naviyat arboblarning aralashuvi siyosatda katta ijobiy o'zgarishlar paydo qilmadi, qaytaga ma'naviyat olamining o'z ichida ziddiyatlar chuqurlashuviga sabab bo'ldi. Boborahim Mashrab faoliyati asl ma'nosi bilan ma'naviyat olamida paydo bo'layotgan ana shunday illatlarga qarshi tug'yon bo'lib chiqdi. Turdi Subhonqulixonga qarshi qo'lida qurol ko'tarib isyon qilgan bo'lsa, Mashrabning ma'naviyatdagi isyoni Mahmud Sultonning doriga o'z boshini tutib berishda namoyon bo'ldi. CHunki ma'naviyat olami qilichbozlikni taqozo etmaydi, o'zgalar ruhidagi illatni qilich bilan, isyon bilan poklab bo'lmaydi. Mashrab o'zini qurbon etib, o'zgalarga ibrat ko'rsatdi. «Qissayi shoh Mashrab»ning xalq orasida mashhurligi bejiz emas. Xalq o'zining asl qahramonlarini, fidoiy farzandlarini yaxshi taniydi va qadrini joyiga qo'yadi. «Abu Muslim jangnomasi», «SHoh Mashrab» qissalari, Bedil g'azallarining shuhrati xalqning o'z ma'naviyati teranligini saqlab qolishga intilishidan darakdir.

Umarxon saroyi ilmu san'at o'chog'i edi. SHu bilan birga Maxmurning «Hapalak» va Gulxaniyning YApaloqqush va Boyo'g'li haqidagi «Zarbulmasal»lari shu davrda yaratildi. Uvaysiyning «Anor» chistoni ham shu davr mahsuli. Biz XIX asr birinchi yarmi ma'naviyatidagi ziddiyatlarni to'g'ri anglab etmog'imiz kerak. Ma'dalixonning shoirligi va shaxsiy hayotidagi murakkab jihatlar, ulamolar bilan ziddiyatlari barchasi voqelikning murakkabligiga ishoradir.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

YANGI DAVRDA MILLIY MA'NAVIYATIMIZ AHVOLI (XVI - XX asrlar)

Yangi davrning mohiyati ikki asos - dunyoni *surat va ma'ni yaxlitligida o'rganish va bahamjihatlikda boshqarishga intilish* bilan o'zligini namoyon etadi. Foniylar dunyoni surat va ma'ni birligida tadqiq etish *ijtimoiy voqelik tadqiqini* ham taqozo etadi.

XVI-XX asrlar milliy ma'naviyatimiz takomilini ikki katta bosqichga ajratish mumkin:

1. YAngi davr ma'naviyatiga o'tish yoki islom mintaqa madaniyati davri ma'naviy yutuqlarining ommalashuvi bosqichi

(XVI - XVIII asrlar) (Bu bosqich xalqimiz tarixida ziddiyatli asosga ega bo'lib, *bir tomondan*, yaxlit islom mintaqa madaniyati erishgan yutuqlar zaminida keng *xalq ommasining ma'naviy saviyasi* oshib borgan bo'lsa, *ikkinchi tomondan*, mintaqa *siyosiy hayotida tanazzul* va parchalanish jarayoni kundan-kunga, yildan yilga kuchaydi. YAgona o'lkani ikki xonlik va bir amirlikka bo'linib ketishi ana shu tanazzul ohibatidir).

Davr ma'naviyatining o'ziga xosligi -

“Milliy iztirob” she'riyati: Turdi, Mashrab, Maxmur, Gulxaniylar ijodida ijtimoiy voqelikning keskin tanqidi, Vatan va millatning foje' holatini shaxsiy fojea darajasida qabul qilish.

2. Milliy ma'naviyatimizning YAngi davr Evropa madaniyati bilan bevosita to'qnashuvi

(XIX-XX asrlar) (Bu jarayon boshlanishdanoq foje' bir tarzda - qadim Turon xalqlarining *Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va 150 yillik mustamlaka holatida* murakkab bir tarzda kechdi. Milliy qaramlik ma'naviy xo'rlik keltirdi, xalq ham ma'naviy, ham iqtisodiy kamsitildi, XX asr kommunistik diktatura tuzumi esa o'z ayovsiz qatag'onlari va ideologik zug'umi bilan millat ziyolilarini jismonan mahv qilib, xalqni “manqurtlashtirish” siyosatini joriy qildi).

Davr ma'naviyatining o'ziga xosligi -

Milliy uyg'onish - Turkiston o'lkasi xalqlarining *milliy mustaqillik uchun kurashi* ikki yo'nalishda namoyon bo'ldi: *birinchisi* - qurolli kurash, qo'zg'onlar yo'li, *ikkinchisi*, jadidlar olg'a surgan madaniy-ma'rifiy yo'nalish bo'lib, bu yo'lning *asosiy maqsadi xalq madaniy-ma'rifiy saviyasini oshirish*, shu yo'l bilan milliy ongni yuksaltirib, dunyoni yangicha idrok etish asosida o'lkani davr talablariga muvofiq mustaqil siyosat va rivojlangan iqtisodiy munosabatlar darajasiga olib chiqish edi.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Islom mintaqa madaniyatining Evropaga ta'siri.
2. «Averroizm».
3. Islom va Reformatsiya.
4. Evropa Uyg'onishi va SHarq madaniyatiga e'tiborning kuchayishi.
5. Evropa ma'rifatchiligida ilm va imon ziddiyati.
6. SHayboniy va Ubaydiy.
7. «Milliy iztirob» she'riyati.
8. Turdi ijodida yagona Vatan g'oyasi. «El rabotu to'ra qo'noq
9. «YUrt egasi» va uning mas'uliyati.
10. Mashrabning ma'naviyatdagi isyoni.
11. Mirzo Bedil merosining Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyatiga ta'siri.
12. Amiriy va Gulxaniy.

2-mavzu: Milliy ma'naviyatimizning YAngi davr Evropa madaniyati bilan bevosita to'qnashuvi. Milliy Uyg'onish va Jadidchilik ma'naviyati YAgona Turkistonning parchalanishi va Rossiya imperiyasining makkorona siyosati.

Turkiy millat buyuk millat edi. Taqdir 2 marta bu millatning toleini yuksaklarga ko'tardi. Birinchi marta V-VII asrlarda Buyuk Turk xoqonligining vujudga kelishi bilan katta bir mintaqada milliy davlat, milliy adabiy til shakllangan bo'lsa, ikkinchi marta deyarli 1000 yil davomida butun mintaqada siyosiy hukmronlik turkiy elat namoyandalari qo'lida bo'lganligi bundan darak beradi. SHu bilan birga 2 marta jiddiy ogohlantirish ham berildi. Birinchisi, Xorazmshohlar davrida mo'g'ullar bosqini orqali, ikkinchi marta Rossiya imperiyasining asorati, bol'shevizm qatag'onlari va makkor siyosati ko'rinishida. Islom mintaqasida turkiy sulolalar bir-biri bilan jang olib borib, oxir-natijada millatni parokanda qildilar. Ayniqsa, Movarounnahrda oxirgi uch xonlikning o'zaro mojarolari avval Rossiyaga qaramlikka, so'ng yagona Vatan -

Turkistonning uzil-kesil

parchalanib ketishiga olib keldi. Bugungi

voqelikda turkiy elatlarning yangi bosqichda

yaqinlashuvi o'zbek

xalqining barcha dunyo

millatlari bilan do'stona

hamkorligiga rahna

solmagan holda asos

maqsadlarimizdan

bo'lmog'i tabiiydir. Abralar

ham turli davlatlardan

tashkil topgan. Ammo o'zaro yaqinlashuvga harakatlari bor. Barcha islom

davlatlarining xalqaro tashkilotlari ham ezgu maqsadlarni ko'zda tutib tuzilgan.

Insoniyat o'z tarixiy taraqqiyoti davomida erishgan yutuqlarini qo'ldan bermasligi

kerak.

XIX-XX asrlar xalqimiz tarixida iztirobli davr bo'ldi. XVII-XVIII asrlarda milliy

turg'unlik, milliy parchalanish fojialari elning eng jonkuyar farzandlari dilini

qiynoqli dard bo'lib kuydirgan bo'lsa, endi bevosita milliy qaramlik ma'naviy

xo'rlik keltirdi, xalq ham ma'naviy, ham iqtisodiy kamsitildi, ezildi, oyoqosti

qilindi.

Elni ozod qilishni Feruz va Furqatlar ma'rifatda ko'rgan bo'lsa, Muhammad Ali

eshon kabilar xalqni bevosita jihodga chorladilar. Muqimiy tasviridagi

«tanobchilar», «moskovchi boylar» xalqni talashda mustamlakachilar bilan

«musobaqa» qilishgan bo'lishsa, Buxoro amiri jadidlarni qatag'on qilishda

bol'sheviklarga o'mak ko'rsatdi. XVIII-XIX asrlar o'lkamizda ta'lim tizimi ham

turg'unlikka yuz tutganligini inkor etib bo'lmaydi. Fitratning 1912 yilda

Istambulda nashr etilgan «Hind sayyohining qissasi» asari XX asr boshlarida

o'lkamiz ma'naviy hayotida yuzaga kelgan buhroniy holatning achchiq

Siyosiy qaramlik davrida ma'naviyatimiz ahvoli yoki Milliy ma'naviyatimizning YAngi davr Evropa madaniyati bilan bevosita to'qnashuvi - YAngi davr milliy ma'naviyatimiz takomilining ikkinchi bosqichi bo'lib, bu jarayon boshlanishdanoq foje' bir tarzda - qadim Turon xalqlarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va 150 yillik mustamlaka holatida murakkab bir tarzda kechdi. Bu bosqichdagi milliy ma'naviyatimiz uchun eng ahamiyatli hodisa Milliy uyg'onish va jadidlarning madaniy-ma'rifiy faoliyatidir.

manzarasini Buxoro amirligi misolida shafqatsiz ochib tashlagan. SHu sababli bugungi mustaqillik sharofati bilan o'tmishimizni xolis o'rganish imkoni yaralgan ekan, yutuqlarimiz bilan bir qatorda ayblarimiz, xatolarimizni ham ro'yi-rost ko'ra olaylik.

Behbudiy, Fayzulla Xo'jaev, Fitrat kabi millat va Vatan fidoylari johillik va ijtimoiy adolatsizlikni ma'rifat vositasi bilan enga olmagach, avval Rossiya mustabidlari, so'ng sovetlar bilan murosa qilishga majbur bo'ldilar va, oxir-oqibatda, nafaqat ezgu niyatlari, balki tabarruk boshlari ham munofiqlar jodusida qirqildi. XX asr boshlarida yarq etgan Milliy uyg'onish harakati «kommunistik proletar utopiyasi» yo'lida mutaassib va munofiq tuzum tomonidan ayovsiz mahv etildi. Turkiston muxtoriyati harbiy kuch bilan yo'q qilindi. YAgona zamin sun'iy ravishda bir necha alohida «respublika»larga bo'lib yuborildi. Turar Risqulov kabi mahalliy siyosiy arboblarning dalil-isbotlari na o'lkaga maxsus yuborilgan «shovinist-kommunist»lar, na Moskvadagi ularning dohiylari tomonidan tan olinmadi.

Jadidchilik ma'naviyati.

Milliy uyg'onish va Yangi davr ma'rifatchiligi – Qaramlik davri Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurashi ikki yo'nalishda kechdi. Birinchisi - qurolli kurash, qo'zg'olonlar yo'li bo'lib, ikkinchisi ma'rifatparvarlar va jadidlar harakatida yorqin namoyon bo'lgan madaniy–ma'rifiy yo'nalish edi. Ikkinchi yo'nalishning asosiy maqsadi xalq madaniy–ma'rifiy saviyasini oshirish, ma'naviyatini takomil toptirish, , milliy iqtisodni yangi izlardan yuksaltirish yo'li bilan, Evropaning ilg'or idora usullarini o'zlashtirib, millatning haqiqiy ozodligini ta'minlash bo'lib, “usuli jadid” maktablaridan boshlangan bu harakat XX asrning ikkinchi o'n yilligidan butun mintaqada yalpi rivoj olib, Milliy Uyg'onish harakati darajasiga ko'tarildi. Bu harakat vakillari Vatan mustaqilligi va xalq ma'rifati yo'lida butun kuch–g'ayratlarini sarf etdilar, ularning aksariyati bu yo'lda jonlarini fido etib, o'zlarining jo'shqin va barakali siyosiy–ma'rifiy faoliyatlari bilan millat xotirasida fidokorlik timsoli bo'lib qoldilar.

ma'rifiy saviyasini oshirish, milliy iqtisodni yangi izlardan yuksaltirish yo'li bilan, vaqti kelganda nihoyatda qudratli harbiy-siyosiy mavqega ega bo'lgan Rossiya hukumati bilan ba'zi kelishuv, murosayi madora usullari bilan Evropaning ilg'or idora usullarini o'zlashtirib, millatning haqiqiy ozodligini ta'minlash edi. Bu ikki yo'l ba'zan bir-biri bilan yaqinlashar, ba'zan o'zaro ziddiyatga kirishar, ammo amalda bir-birini to'ldirib, quvvatlab boruvchi yo'nalishlar edi. Ma'rifatchilik yo'li

Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurashi ikki yo'nalishda kechdi. Birinchisi - qurolli kurash, qo'zg'olonlar yo'li bo'lib, 1892 yildagi Toshkentda yuz bergan «vabo qo'zg'oloni» (yoki «toshotar voqeasi»), 1898 yilda Andijon viloyatidagi Dukchi eshon(Muhammadali xalifa) jihodi, 1916 yil mardikor voqealari, keyinchalik, o'lkada bol'sheviklar hukmronligi o'tatilishga qarshi «bosmachilik» yoki qo'rboshilar harakati deb nom olgan milliy-ozodlik kurashi ushbu yo'nalishdagi mashhur voqealardandir. Ikkinchisi, madaniy–ma'rifiy yo'nalish bo'lib, bu yo'lning asosiy maqsadi xalq madaniy–

Ahmad Donish, Furqat, Feruz kabi XIX asr ikkinchi yarmida faoliyat ko'rsatgan yurt ulug'lari tashabbusi bilan boshlanib, XX asr boshida jadidlar harakatida yorqin namoyon bo'ldi. Har ikki yo'nalish ham XIX asr oxirida kichikroq ko'lamlarda boshlangan bo'lsa, XX asrning ikkinchi o'n yilligidan butun mintaqada yalpi rivoj olib, **Milliy Uyg'onish** harakati darajasiga ko'tarildi.

Bir tarafdin Turkiya, Misr, eron, Xitoy kabi SHarq mamlakatlaridagi yangilanish to'loqini, ikkinchi tarafdin, Rossiya va Qavkazorti o'lka musulmonlarining ta'sirida Turkistonda YAngi davr nafasi shiddat bilan ufura boshladi. Mahalliy ishbilar-monlar Evropa bilan savdo-sotiqni keng yo'lga qo'yдилar, yangicha tusdagi ishlab chiqarish korxonalarini - paxta tozalash, yog' zavodlari qurila boshlandi. Bank tizimi joriy etildi. 1884 yilda Bog'chasaroyda nashr etilayotgan «Tarjumon» gazetasiga Turkis-tondan 200 kishi obuna bo'ldi, o'sha yillarda Toshkentda Saidg'ani Saidazimboy, SHarif-xo'ja qozi, Muhiddinxo'ja qozi kabi ilg'or fikrli kishilar mahalliy bolalar uchun yangicha (rus-tuzem atalmish) maktablar ochilishiga homiylik qildilar.

“Usuli jadid” maktablari - YAngi davr ma'rifatchilari (jadidlar) ishlab chiqqan usuli savtiya, ya'ni savod chiqarishning tovush tizimi asosidagi yangicha maktablar.

1901 yildan Qo'qon va Toshkentda, 1903 yildan Samarqanda G'aspirali Ismoil-

Jadidchilik harakati - milliy mustaqillik uchun kurashning jadidlar olg'a surgan madaniy-ma'rifiy yo'nalishi bo'lib, bu yo'lning fidoiylari ishni “usuli jadid” maktablari ochish, ularga mos darslik va o'quv qo'llanmalar tayyorlab nashr etish, “darsxonai ibrat” hisoblangan milliy teatr va milliy dramaturgiyani shakllantirishdan boshlab, asta-sekin keng ko'lamli siyosiy va iqtisodiy mustaqillik uchun kurash (“Turkiston muxtoriyati”), milliy ma'naviy merosdan ajralmagan holda yangi davr saviyasiga muvofiq ilm-fan asoslarini ishlab chiqish, ilg'or jahon ilmi darajasida fikrlovchi milliy ziyolilar qatlamini tarbiyalab etkazish vazifalarini barcha to'sqinliklar va qarshiliklarga qaramay dadillik va izchillik bilan amalga oshirib borishga erishdilar va ushbu sobitqadam intilishga butun borliqlarini baxsh etdilar. Ularning urinishlari behuda ketmadi, sho'rolar davrida ham millat fidoiylari qaramlik sharoitining butun murakkabliklariga qaramay, ushbu yo'lni imkon darajasida rivojlantirib bordilar, mustaqillik davriga kelib esa bu ulug'an'analar bor bo'yi bilan qad rostlab, jahoniy miqyos kasb etdi.

bek ishlab chiqqan «usuli jadid» (yoki usuli savtiya, ya'ni savod chiqarishning tovush tizimi) asosidagi yangicha maktablar ish boshladilar. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir SHakuriy, Siddiqiy Ajziy, Ashurali Zohidiy, Lutfulla Olimiy, Abdurrauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ma'rifat fidoiylari maydonga kirib keldi. YAngicha tizimdagi maktablar uchun Ismoilbekning «Xo'jayi sibyon» (Bolalar muallimi) asaridan ibrat olib, Saidrasul Saidaziziy «Ustodi avval», Munavvarqori «Adibi avval», Abdulla Avloniy «Birinch muallim», «Ikkinchi muallim» kabi o'quv qo'llanmalarini yaratdilar. Behbudiy, Fitrat, Ashurali Zohidiylar hisob, jug'rofiya, adabiyot, tarix fanlaridan darsliklar yoza boshladilar.

1906 yildan «Taraqiy», «Xurshid», 1914 yildan «Sadoyi Turkiston», «Sadoyi Farg'ona» va boshqa qator gazetalar, 1913 yildan muntazam ravishda Behbudiy muharrirligida «Oyina» jurnali nashr etila boshladi. YAngi ma'rifatchilar tomonidan Buxoroda 1908 yilda «Tarbiyat ul-atfol», Toshkentda 1911 yilda «Turon» jamiyati tuzildi. SHu yili yangicha tafakkurli islom ulamosi, mufti Behbudiy yangi davr o'zbek adabiyoti tarixida birinchi bo'lib «Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi» milliy fojiasini yaratdi va 1914 yilda Samarqand va Toshkentda bu ibratli tomosha sahna yuzini ko'rdi. Teatr tomoshasi yangi davr ma'rifatchilari tomonidan xalq ma'rifatini yuksaltirishning eng samarali usuli – ibrat maktabi sifatida hayotga keng joriy etila boshladi. 1914-1916 yillar orasida o'ndan oshiq dramatik asarlar Samarqand, Toshkent, Qo'qon shaharlaridagi teatr truppalari tomonidan sahnaga qo'yildi va xalq orasida shuhrat qozondi. Xoji Muin, Abdulla Badriy, Hamza, Fitrat, CHO'lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy kabi yangi-yangi dramaturglar bu ishga bosh qo'shdilar.

Turkistonda Milliy Uyg'onish harakatining ulug' etakchisi va bayroqdori bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiy faqat birinchi dramaturg bo'libgina qolmay, milliy teatr san'ati nazariyasining ham ilk asoschilaridan hisoblanadi. U o'z vaqtida Saidahmad Vasliy, Fazlulvahob qori kabi teatr san'atini shar'an harom deb isbot qilmoqchi bo'lgan eski ulamolarning chiqishlariga javoban islomiy manbalar va mantiqiy dalillarga tayanib, teatr san'atining «darsxonai ibrat» va shar'an savob ekanligini isbot qilib berdi.

Rossiya imperatori Nikolay IIning mustamlaka o'lkalar mahalliy aholisini mardikorlikka jalb qilish haqidagi 1916 yil 25 iyunda chiqargan farmoni butun o'lkada istibdodga qarshi umumxalq qo'zg'oloni boshlanib ketishiga sabab bo'ldi. Tosh, tayoq, ketmon, panshaha kabi qo'lga tushgan narsa bilan yurt qonini so'rib yotganlarga qarshi g'alayonga ko'tarilgan aholi juda og'ir qurbonlar berdi. Podshoh amri bilan 3 mingdan oshiq kishi sudga berilib, 347 kishi osib o'ldirishga hukm qilindi.

Jadidlar ushbu stixiyali harakatga boshlanishidan qarshi bo'ldilar, ular g'alayonlarga yo'l qo'ymaslik, qurolsiz aholining qo'lida zamonaviy qurol-yarog' bilan yuqori harbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan mustamlakachi jazo qo'shinlariga ro'baro' bo'lmasligi uchun butun imkoniyatlarini ishga solib urindilar. CHunki ularning aqidasiga ko'ra mavjud sharoitda jaholat, isyon yo'li bilan millat o'z maqsadlariga erisha olishi mumkin emas, faqat tinch islohotlar va ma'rifat bilan ijobiy natijalarni qo'lga kiritish mumkin edi. Jadidlar dushmanning makkor o'yinlarini chuqur tushunar edilar. Fitrat yozadi: «Zotan qurol kuchi bilan bir millatni yo'q etmak qulay, bor etmak mumkin emasdir. Qurol kuchi bilan hech bir jamoatni madaniyat sari jo'natib bo'lmaydi.»¹

1916 yilgacha asosan ma'rifatchilik yo'nalishida faoliyat ko'rsatgan jadidlar, 1916-1922 yillarda zamon talabidan kelib chiqib, siyosiy hayotda ham etakchi maqomga ko'tarildilar. Turkiston muxtoriyatini oyoqqa qo'yish yo'lidagi urinishlarda ular oldingi qatorlarda bo'ldilar. Proletar diktaturasini zo'ravonlik bilan joriy qilishga

¹ Ш. Ризаев. *Жадиб драмаси. Т., 1997, с. 46 (Уйбу мавзу матни Ш. Ризаев китоби материаллари асосида тайерланди)*

uringan «qizil» shovinstlarning nayranglari-yu, fitnalariga qaramay, ularning barcha tazyiqlariga dosh berib, to 30 yillargacha xalq ma'rifatini yuksaltirish, uning ma'naviy dunyosini takomil toptirish uchun butun kuch-g'ayratlarini sarf etdilar. Abdulla Qodiriy, Fitrat, CHO'lpon, So'fizoda, Hamza Hakimzoda va boshqalar yaratgan ajoyib asarlar xalqimizning boqiy mulkiga aylangan bo'lsa, Munavvarqori, G'ozi YUnus, Salimxon Tillaxonov, Ubaydulla Asadullaxo'jaev, Zaki Validiy To'g'on, Nosirxon To'ra, Sadridin Maxsum, To'raqul Jonuzoqovlarning siyosiy-ma'rifiy faoliyatlari Vatan mustaqilligi va xalq ma'rifati yo'lidagi fidokorlik timsoli bo'lib qoldi.

Bol'shevizm qatag'onlari va milliy ziyolilar taqdiri.

Agar CHor Rossiyasi bizning ma'naviyatimizni turg'unlikda, qoloqlikda tutishga uringan bo'lsa, bol'shevik-shovinstlar mahalliy xalqlarni o'z milliy ma'naviyatidan butkul begonalashtirish siyosatini tutdilar. «SHaklan milliy, mazmunan sotsialistik» «sovet madaniyati» to'liq munofiqlik zaminiga qurildi. Dinni, xalqning ming yillik e'tiqodini rad etdilar, o'rniga «shaxsga sig'inish» balosi ro'baro' bo'ldi. «Paxta mustaqilligi uchun» kurash Turkiston xalqlarini iqtisodiy qaramlik va nochorlik, o'lka tabiatining vayron bo'lishi, suv, havo va tuproqning zaharlanishiga olib keldi. «Xalqlar do'stligi», «internatsionalizm» bayrog'lari ostida butun-butun millatlar ona yurtidan badarg'a qilindi, milliy o'lkalar aholisi tarkibini ruslashtirish siyosati qattiqqo'llik va izchillik bilan amalga oshirildi. Bugun ham o'sha qardosh xalqlar orasiga nifoq solish maqsadida sun'iy ravishda yuzaga keltirilgan holat Markaziy Osiyo xalqlarining yaqinlashuvi yo'lida qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Qozog'iston va Qirg'izistonning qator markaziy shaharlarida mahalliy aholi miqdori kamchilikni tashkil etishi natijasida yurt egalari o'z vatanlarida hayron. Ittifoq davrida respublikalardagi barcha hal qiluvchi mansablarda mahalliy bo'lmagan millat namoyandalari hukm surar va siyosatni Moskva ko'rsatmasiga binoan olib borar edilar. Mahalliy xalq vakillaridan «xo'ja ko'rsin»ga tayinlab qo'yilgan rahbar shaxslar barchasi har qadamda, har so'zda o'zlarining Moskva siyosatiga vafodor va sodiq ekanliklarini isbotlab turishlari yozilmagan qonun edi. Bu munofiqona yo'nalishdan bir bahya chekinganlarga shafqat bo'lmasdi. Madaniyat, mafkura sohasida faqat uzoqdagi «markaz»ga ta'zim, tagi puch kommunist g'oyasiga dalil-isbotsiz, shubhagumonsiz sajda qilish, yolg'on «sotsializm»ga munofiqona madhu sano asosiy hukmron yo'nalish qilib belgilangan edi.

To'g'ri, milliy ziyolilarimiz ajdodlarimiz merosini o'rganishga ancha-muncha harakat qilishdi. Ammo bu sohada ham yolg'on aralashtirmay so'z aytish mumkin emas edi. O'tmish ajdodlarimiz merosini o'rganish asosan o'tmishimizni qoralash, o'tmishdagi tariximiz «illatlarini» fosh etish maqsadlariga xizmat qildirilardi. SHunda ham miqdoriy nisbatlarga e'tibor bersak, necha ming yillik islomgacha ma'naviyatimiz tarixini o'rganuvchi mutaxassislar 70- 80-yillargacha o'lkamizda deyarli mavjud bo'lmagan, 1200 yillik islom davrini o'rganuvchilar bir necha o'n kishidan oshmas edi, ammo 70 yillik «sovetlar» davrining har soniyasini turli jihatlardan madhu sano etish uchun tarix, falsafa, adabiyot va boshqa ijtimoiy-gumanitar yo'nalishlarda minglab oliy ma'lumotli mutaxassislarni o'z ichiga olgan

mahobatli «mafkuraviy qo'shin» safarbar etilgan edi. Qanchadan-qancha iqtidor egalari o'z umrlarini behuda ovoragarchilikka sarf etganlari bugunga kelib ma'lum bo'lib turibdi. Achchiq haqiqatdan ko'z yummasligimiz kerak - bugun yuzlab fan doktorlari, minglab fan nomzodlari yana o'sha sovet davrida rus tilida asosan rus olimlari tomonidan yaratilgan ilmiy tadqiqotlarga tayanib, Evropa olimlarining rus tilida bosilib chiqqan nazariy mulohazalariga asoslanib ish yuritishlariga to'g'ri kelmoqda. Sababi, ular rus tilidan boshqa tilni, rus yozuvidan boshqa yozuvni o'rganmaganlar, marksizm-leninizmdan o'zga ta'limotni jiddiy o'zlashtirish imkonlari bo'lmagan. Ularning ko'plari hatto o'z ona tillarida o'z fikrlarini ilmiy uslubda bayon qilishga qiynaladilar. Bu qaramlik davridan qolgan ko'rgulik emasmi?

Biz aslo birovni ayblamoqchi emasmi. Ammo ijtimoiy fanlarimizning bugungi ahvoli, ma'naviyatimizdagi sovet totalitar mafkura hukmronligi yuzaga keltirgan vaziyat «chernobil» hodisasini eslatadi, shu darajada falokatlidir. Ko'pchilik ziyolilarimiz ongi o'zlari ham yaxshi tasavvur etmagan miqyosda munofiqona sovet mafkurasini bilan zaharlangan, jahon madaniyati, o'tmish milliy ma'naviy merosimiz bilan «sovet» fil'trisiz bevosita tanishish imkoniyatidan til bilmalik, yozuv bilmalik orqasida mahrum etilgan edi. Mana endi mustaqillik tufayli bu sohada keskin jonlanish, faol intilish yuzaga kelmokda, yoshlar turk tili, ingliz tili, boshqa tillar orqali jahon faniga kirib borishga urinishmokda. Ammo ular ko'pchiligi hali yosh, vaqt esa kam, mustaqil ilmiy metodologiya hanuz ishlab chiqilmagan. Ochiq tan olish kerak, bugun aniq fanlar, tabiiy-iqtisodiy bilimlar sohasida ham muammolar ko'p, ammo ma'naviyat, milliy mafkura sohasida ahvol o'ta murakkab. XX asr milliy ma'naviyatimiz ulkan yutuqlarga erishdi, bu sohada, ayniqsa, 20-30 yillar milliy ziyolilarimizning jonbozligini aslo unutmasligimiz kerak. O'sha davrda etishgan rus ziyolilari ham bizning tariximiz, adabiyotimizni o'rganishga katta hissa qo'shdilar, buni ham inkor etish noinsoflik bo'ladi. U davrda hanuz sovet totalitar mafkura mexanizmi puxta sozlanib ulgurmagan, «yorqin kelajakka» umid bilan intiluvchi xayolparastlar mafkura sohasida anchamuncha mavqega ega edilar. O'sha davrda ham milliy ma'naviyat uchun ochiqcha kurash xavfli edi, ammo hanuz «teshik-tuynuklar» to'liq berkitilmagan, hur fikrni «yangi mafkura»ga biroz moslab o'tkazsa bo'lardi. 30-yillarning o'rtalariga borib, milliy ma'naviyatimizni to'liq sindirib, yanchib tashlashga qaratilgan siyosat izchil amalga oshirila boshlandi. Asl ziyo egalari otib, bukib tashlandi. YOzuvimiz uch marta qayta o'zgartirildi. Diniy e'tiqodning eng zaif uchqunlarigacha ayovsiz qatag'on qilindi. «Millatchilik» tamg'asi eng dahshatli ayblov bo'lib, «xalq dushmani» statusini oldi. Hozir haqli savol tug'iladiki, qaysi millat manfaatini o'ylaganlar qaysi xalqning dushmani sifatida jazo oldilar?

Qaramlik davrida o'tmish ma'naviy merosimizga yondoshuv.

YAqin o'tmishda, ya'ni qaramlik davrida milliy ma'naviy merosni o'rganishga qanday yondoshildi, degan masalada ba'zan bahs tug'ilib qoladi. Ba'zilar shunday fikrlashadi: «Axir o'sha yillar davomida ham o'tmish meros ozmi-ko'p o'rganildi-ku! Forobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy va boshqa qator allomalarning asarlari rus va o'zbek tillarida bosilib chiqdi, tadqiq va

targ'ib etildi. Bu ulkan ijodiy mehnat bir necha avlod olimlarning umr mazmunini tashkil etmadimi?" Nihoyatda to'g'ri. Ustozlarimiz bu yo'lda chinakam fidoyilik namunalarini ko'rsatishdi. Bugungi milliy ma'naviyatimizni tiklash yo'lidagi urinishlar ko'p jihatdan o'sha zahmatkash ustozlar yaratgan zalvorli poydevorga tayanib turipti. Ammo ayrim insonlarning millat ma'naviyati yo'lidagi fidoyiligi bilan hukmron tuzum va uning mafkurasi ko'zlagan asl maqsad, bu sohada yuritgan qat'iy siyosati orasida jiddiy farq bor ekanligini ham bugun o'zimizga oydinlashtirib olishimiz kerak. Biz o'tmishni yoppa inkor qilish yo'ldan borsak, yana "bol'shevikcha" ish tutgan bo'lamiz. Etmish yil ichida nimalar yutdik va nimalarni yutqizdik - uning sarhisobi alohida. Bu o'rinda yaxshi anglab etishimiz kerak bo'lgan masala shuki, sobiq hukmron tuzum o'tmish merosni o'rganishda ham o'z siyosati, etakchi g'oyasi, mafkurasi ildizlarini mustahkamlashni niyat qildi. O'zbekning asl milliy ma'naviyati, ajdodlarimiz yaratgan boylik bevosita ularni hech qachon va mutlaqo qiziqtirgan emas.

Bol'sheviklar diktaturasi agar olimlarimiz uchun o'tmish ajdodlar merosini o'rganishga zarracha imkon bergan bo'lsa, buning evaziga ular oldiga ulkan shart va talablar ham qo'ygan edilar. Bir so'z bilan "kommunistik partiyaviylik" deb atash mumkin bo'lgan talabning mazmuni shunda edi-ki, o'tmish merosimizda marksizm g'oyalari quvvatlovchi, bu g'oyalarning keng xalq ommasini ongiga puxta va mustahkam o'rnatishga xizmat qiluvchi har qanday narsa topilsa, barchasini yaqqol ochib berish, targ'ib qilish, ajdodlarimiz bildirgan fikr va mulohazalarni iloji boricha "marksistik ruhda" talqin qilish, ammo agar nimaiki "proletar diktaturasi" g'oyalari zid kelish ehtimoli bo'lsa rad etish, inkor qilish, qora yorliqlar yopishtirish, zarur holatlarda esa ko'rib turib ko'rmaslikka solib o'tib ketish lozim edi. Merosni o'rganish ishiga marksizm "falsafa" sini chuqur va jiddiy o'zlashtirgan, totalitar siyosatga sodiqligi tajribada isbot etilgan, mavjud tuzumga chin dildan tarafdor kishilar darg'a qilib belgilanar, ularga har bir soha tadqiqotchilarining "dialektik va tarixiy materializm", "ilmiy kommunizm" printsiplaridan zarracha o'ng yo so'lga og'ishmay borayotganligini qat'iy nazorat etish va ta'minlash ishonib topshirilgan edi. Qatag'onlar odamlarning yuragini olib qo'ygan, ko'plar hukmron "partiya" nima desa, "ha, shu to'g'ri ekan-da" deb qo'ya qoladigan bo'lib qolishgan edi.

Sobiq tuzum davrida ajdodlarimiz merosini o'rganish bo'yicha bajarilgan ishlarni baholashda unutmazlik lozimki, buyuk allomalarimizning qarashlari ularda asli holidek aks etgan emas, balki begona qoliqlar, yot andozalarga moslab sun'iy talqin etib kelingan. Buning uchun turli usullardan foydalanilgan. Masalan, ommaviy nashrlarda ularning asarlaridagi "kommunistik partiyaviylik" qolipiga tushmay qolgan joylari (ko'pincha, eng muhim qismlari) qirqib-kesib tashlanishi shunday "usul"lardan biri edi. Tan olish kerak, sobiq tuzum davrida olimlarimiz, tadqiqotchilarimiz shaxsan qanchalik pok, samimiy bo'lishmasin, ajdodlar merosiga xolis yondoshuv imkoniga ega bo'lgan emaslar. Ular ba'zan o'zlari to'g'ri deb o'ylagan holda, ba'zan majburiyatdan yo'qni bor, borni yo'q qilib ko'rsatganlar, ajdodlarimiz so'zini xolis, mintaqa ma'naviyatining amaliy va nazariy takomili mantiqiga muvofiq tarzda emas, marksistik mafkura talablariga mos yo'nalishda talqin etganlar. Natijada o'tmish merosimiz namunalari bilan asl

qo'lyozmalardan, to'liq matnlardan emas, ommaviy nashrlar asosida tanish bo'lgan ko'pchilik oliy ma'lumotli mutaxassislar ham yagona hukmron ideologiya ruxsat bergan "haqiqatlar"dan o'zga haqiqatlar mavjud ekanligidan deyarli bexabar tarbiya topganlar. Bugun ziyolilarimizning ko'pchiligi ma'naviy merosni to'g'ri idrok qilishga qiynalayotganliklarining sabablaridan biri ham shunda. Demak, o'tgan 70 yillik davrda ma'naviy merosni o'rganish bo'yicha qilingan ishlarning amaliy tomonlari - nashrlar, ma'lumotlar - bugun uchun xizmat qilishga yaroqli bo'lsa ham, g'oyaviy-nazariy yo'nalishlar, talqin va xulosalar, andaza va tushunchalar - barchasi jiddiy va diqqat bilan qayta ko'rib chiqishni talab qiladi va bu milliy ma'naviyatimiz nazariyasini to'g'ri, asliga muvofiq shakllantirishda o'ta muhim muammolardan biridir.

«Sovet davri» o'zbek ziyolilari tomonidan yaratilgan ma'naviy merosga munosabat.

50-yillar ikkinchi yarmi, 60-yillar boshlarida Stalin shaxsi fosh qilinishi munosabati bilan yana biroz «teshik-tuynuklar» ochilib, ziyo ahliga ozgina bo'lsa ham erkinroq nafas olish imkoni tug'ildi. Albatta, «sovet sotsialistik g'oyalari» chegarasida, ammo nisbatan halolroq, samimiyroq so'zlovchi iqtidorli yoshlar adabiyot sohasiga kirib keldilar, o'tmish merosimizni o'rganishga ham e'tibor kuchaydi. 40 - 50-yillarda SHarq fakultetini bitirgan kichik, ammo iqtidorli guruh, eski ta'limdan bahramand bo'lgan va tasodifiy sabablarga ko'ra 30-yillar qatag'on mashinasi changalidan tirik qutulib qolgan sanoqli ikkinchi qatlam ziyo egalari tayanib, e'tiborga sazovor ishlarni imkon doirasida amalga oshira boshladilar. Ba'zi rahbarlik lavozimidagi kishilar, Habib Muhamedov kabi fidoiylar «sovet sotsialistik mafkurasi»ga samimiy ishongan holda millat manfaati uchun qayg'urib, milliy ma'naviyat unsurlarini imkon doirasida yosh avlod ongiga etkazishga urindilar, buning uchun harakat qilayotgan haqiqiy ilm egalari, ziyolilarga faoliyat maydonini erkin qo'yib berdilar. «Xamsa»ning to'liq matni, «Xazoyin ul -maoniy», «Boburnoma», «Qutadg'u bilig» matnlari shunday sharoitda nashr etildi, Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi shunday imkoniyat doirasida tashkil topdi. Ammo baribir, tez-tez ko'rib ko'rmaslikka solishga, bilib bilmaslikka olishga, Navoiyni, Jomiyini, Ulug'bekni, Nodirani yaxshi deyish uchun tarixiy voqeelikka xilof ravishda Attorni, Xo'ja Ahrorni, Amir Temurni, Umarxonni yomonotliq qilib qoralashga majbur bo'lindi. Amiriy devonini, «Zafarnoma» matnini e'lon qilishga jur'at etgan olimlar do'q-po'pisa eshitdilar. eng yomoni ajdodlarimiz merosi asli holicha emas, «kesilgan», «qirqilgan», hokim mafkura ruhiga moslab talqin qilingan holda yosh avlodga etkazildi. SHu sababli asl matnni o'qiy olmaydigan, e'tibor qilishga vaqt topmagan, o'sha allomalar yashab ijod etgan ma'naviy muhitni to'g'ri idrok etish imkoniga ega bo'lmagan avlod ko'plab tarixiy haqiqatga zid «fikr» va «xulosalar»ni hanuz chippa-chin qabul qilib, shu asosda mulohaza yuritmokda, hatto bu gumrohlik zaminida ilmiy tadqiqotlar olib borishga urinishlar mavjud. Qisqasi, inson erkin bo'lishi uchun, uning ma'naviyati mustaqil va erkin shakllanishi uchun birinchi shart millat va mamlakat mustaqilligidir. Biz bu mustaqillikka 1991 yil 1 sentyabrdan erishdik.

Ajab hodisaki, mustaqillik yomon odamni ham yaxshilik sari undar ekan. Sababi, inson bolasi tabiiy sharoitda tabiiylik sari intiladi, tabiiylik esa hamisha yaxshilik, ezgulikdir. Yomonlikni notabiiy sharoit paydo qiladi, milliy qaramlik vaziyati shunday notabiiy sharoitni vujudga keltirgan edi. SHu asosdan kelib chiqib, biz bugun hech kimni kechagi ayblari uchun gunohkor etmaganimiz ma`qul, faqat niyatlar farq qiladi, turli insonlarning imkoniyatlari bir-biridan o`zgacha ekanligi tabiiy holdir.

Biz yaqin o`tmishimiz, anig`i, «sovet davri»da yuzaga keltirilgan ma`naviy merosdan aslo voz kechishimiz, unga mensimay qarashimiz mumkin emas. Hamza va Sadridin Ayniy, Hamid Olimjon va G`ofur G`ulom, Oybek va Abdulla Qahhor adabiy merosi o`zbek xalqining ma`naviyat xazinasidan munosib joy olgandir. Albatta, ular ijodida zamonasozlik ham, badiiy meyorga etmagan ba`zi asarlar ham bo`lishi mumkin. Ammo ularning badiiy salohiyati, o`zbek xalqi va Vatanga mehri, xalq ma`naviy kamoloti uchun qo`shgan hissasi benazir ekanini faxr bilan tan olsak arziydi. «Sovet davri» deb atalgan 70 yillik murakkab tarixiy jarayon davomida milliy ziyolilarimiz har biri tashqi imkon va ichki salohiyat darajasida xalq ko`nglini o`stirib, ma`naviy olamini boyitib keldilar, biz buni e`tirof etishimiz va minnatdorchilik bilan ular izzatini joyiga qo`yib, asarlarini yangicha nuqtai-nazar bilan yangidan ko`rib chiqishimiz lozim. Umuman, bol`sheviklar odatini takrorlab, bu - mutaraqqiy, narigi - mutaassib yoki reaksiyon deb tang`a bosish insofdan ham emas, ilmga ham muvofiq emas. Har to`kilda bir ayb. Biz fazilatni ko`ra bilaylik.

Mustaqillik ma`naviyati xalqimizning necha ming yillik mustaqil ma`naviy kamolot yo`liga tayanadi, milliy ma`naviyatimiz takomil bosqichlarini eng umumiy sathda bir qur ko`zdan kechirib chiqishni lozim topganligimizning boisi ham ana shunda.

O`tilgan mavzu bo`yicha savollar:

1. SHarq xalqlari ijtimoiy-siyosiy hayotidagi tanazzul, uning sabablari va oqibatlari.
2. Evropa ma`rifatchiligida ilm va imon ziddiyati.
3. YAgona Turkistonning parchalanishi va Rossiya imperiyasining makkorona siyosati.
4. Furqat va Donish ma`rifatchiligi.
5. Muqimiyning ijtimoiy qarashlari.
6. Jadidchilikning vujudga kelishi.
7. Behbudiy - muftiy va dramaturg.
8. Milliy uyg`onish va yangi ma`rifatchilik.
9. Ilm-fan va ta`lim-tarbiyaga e`tibor.
10. Islom diniga munosabat.
11. Turkiston muxtoriyati va milliy istiqlolchilik harakatining ma`naviy ahamiyati.
12. Millat ziyolilarining milliy o`zlikni saqlash sohasidagi urinishlari.
13. Qaramlik davrida o`tmish ma`naviy merosimizga munosabat.

14. Bol' sheviklar diktaturasi va xalqlarni o'z milliy ma'naviyatidan begonalashtirish siyosati.
15. «SHaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat» shiorining mantiqsizligi va munofiqona mohiyati.
16. Jangovor ateizm va «shaxsga siginish» kasalligi.
17. Qardosh xalqlar orasiga nifoq solish harakatlari.
18. Milliy ziyolilarni jismonan va ruhan mavh etish - ayovsiz qatag'onlar - millatni manqurtlashtirishning mudhish usuli sifatida.
19. Marksistik-leninistik ideologiyaning yalpi mustabidligi millatlarning ma'naviy inqiroziga asosiy sabab.
20. Ijtimoiy fanlar total ideologiya iskanjasida.
21. Ziyolilarning millat tarbiyachilaridan mustabid mafkura maddohlariga aylanishi.
22. «Sovet davri» o'zbek ziyolilari tomonidan yaratilgan ma'naviy merosga munosabat.

3-mavzu: Mustaqillik davrida milliy ma'naviyatimizning mohiyatan qayta tiklanish jarayoni

Istiqlol va ma'naviyat. Prezident I.A. Karimovning ma'naviyat masalalariga alohida e'tibori va buning sabablari.

Parijda, YUNESKO ijroiya kengashida so'zlagan nutqida Prezident Islom Karimov aytganidek: "vatanimiz asrlar mobaynida jahon tsivilizatsiyasining beshiklaridan biri hisoblangan". Ammo yurtimizda 70 yil hukmronlik qilgan marksistik diktatura tuzumi makkorlik bilan o'z asoratiga olgan xalqlarning buyuk o'tmishini avlodlar xotirasidan o'chirmay turib manfur maqsadlariga eta olmasligini yaxshi bilar edi. SHu sababli bizni necha ming yillik ma'naviy merosimiz, milliy an'analarimizdan mahrum qilib, xalqimiz ruhi uchun mutlaqo begona bo'lgan turli ijtimoiy toifalarni bir-biriga qarshi qo'yish, ayovsiz kurashlar va qurolli to'ntarishlar yo'li bilan o'z maqsadiga erishish g'oyalarini olg'a surgan buzg'unchi mafkurani siyosiy va iqtisodiy qaramlik sharoitida xalq ongiga zo'ra vonlik yo'li va shafqatsiz usullar bilan singdirishga uringan edi.

"O'z istiqloq va taraqqiyot yo'limiz,- deb yozgan edi I.A.Karimov mustaqilligimizning dastlabki yillaridayoq, - bu gul bilan qoplangan yo'l emas, totalitarizm merosidan xalos bo'lish va poklanish, mafkuraviylik illati etkazgan ziyon-zahmatlarni bartaraf etishning qiyin, uzoq davom etadigan yo'lidir".

Bugungi kunda ham ushbu poklanish jarayoni davom etmoqda. YAngicha, mustaqil tafakkur zarurati hanuz dolzarb, milliy mafkurani shakllantirish, xalq ma'naviyatini yuksaltirish bugunning ham eng muhim vazifasidir. **Mustaqillik mas'uliyati** ayni shu vazifalarni mukammal hal etishni taqozo qilib turipti.

"Biz, - deydi Prezident, - iqtisodiy o'nglanish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivojlanishni ma'naviy o'nglanish, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un bo'lishini istaymiz"¹. CHunki xalq ma'naviyati

¹ Каримов И.А. Асарлар. 3-жилд. – Б. 35

o'nglanmaguncha, na ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda, na iqtisodiy sohada jiddiy yangilanishlar quvvatga kirishi qiyin.

I.A.Karimov O'zbekiston Prezidenti lavozimiga saylangan dastlabki kunlardan beri xalq ma'naviyatini yuksaltirishga birinchi darajali e'tibor qaratib kelmoqda. Hali sho'rolar tuzumi mavjud bo'lib, yurtimiz "sovet sotsialistik respublikasi" deb atalgan davrda - 1990 yil 24 mart Oliy Kengash sessiyasida O'zbekistonda birinchi marta prezident lavozimi joriy etilib, Islom Abdug'anievich Karimov ushbu lavozimga munosib topilgach, O'zbekiston Prezidentining birinchi nutqidayoq "xalqni ma'naviy yuksaltirish, insonni axloqiy va ma'naviy yuksaltirish" masalasi davlat rahbarining eng muhim vazifalaridan ekanligi alohida ta'kidlab o'tildi.¹

Ma'naviyat degan so'zni yuqori doiralarda ishlatish mutlaqo urf bo'lmagan o'sha zamonlarda bu mutlaqo yangicha yondoshuv, o'sha paytlar respublika rahbari uchun katta jasorat edi.

Milliy mustaqilligimizning ikkinchi yilida Prezident "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li" risolasini e'lon qildi. Ushbu kitobning alohida bobi "Mustaqil O'zbekistonni rivojlantirish-ning ma'naviy-axloqiy negizlari" deb nomlandi va unda ilk bor xalq ma'naviyatini rivojlantirish masalalari batafsil tahlil etildi.

Ma'naviyat juda murakkab, serqirra, shu bilan birga xalq diliga nihoyatda yaqin, tushunarli hodisa. Uni, bir tomondan, soxta «ilmiy» murakkab ta'riflar bilan mavhumlashtirmay, shu bilan bir paytda siyqa, odmi «targ'ibot»ga aylantirmay, xalq ongiga tiniq etkazmoq, yosh avlod ruhiga esh qilmoq lozim. Bunda qanday me'yorlarga rioya etish zarurligini o'sha davridayoq O'zbekiston Prezidenti o'z kitobida aniq tavsiflab bergan edi:

"Umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;

Xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;

Insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi;

Vatanparvarlik".

Mustaqillik ma'naviyatining asosini tashkil etuvchi bu to'rt negiz o'zaro chuqur ichki uyg'unlikka ega. SHu bilan birga bugungi kun uchun dolzarbligi jihatidan alohida inson shaxsining o'z ichki imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi masalasi birinchi o'ringa chiqib turipti. "Erkin fuqaro ma'naviyatini, ozod shaxsni shakllantirish masalasi oldimizda turgan eng dolzarb vazifadir", deb ta'kidladi I.A.Karimov 1999 yili 14 apreldagi ma'ruzasida. Davlatimiz va Prezidentimizning milliy ma'naviyatimizni rivojlantirishga e'tibori, aslida va birinchi navbatda, har bir insonning haqiqiy erkinligini ta'minlashga bo'lgan asosli e'tiborini ko'rsatadi. Chunki o'zligini anglamagan odam, unga qancha imkon va sharoit yaratib bermang, voqean hur va ozod bo'la olmaydi. Ammo o'zligini anglash degani,

Mas'uliyat - shaxs ma'naviyatining muhim tarkibiy jihati, o'ziga e'tibor berib o'qib olingan va to'g'ri deb bilgan har bir xalq haqiqatiga amalda sadoqat qo'yish, har bir xatti harakatining javobgarligini o'ylab qadam qo'yish. Inson erkin irodasi bilan o'zini dunyodagi barcha mavjudot uchun mas'ul deb bilsa va har bir qadamini haqiqiylik bilan o'ylab qadam qo'yishda ana shu mas'uliyatni his qilishi kerak. Mas'uliyat - insonning erkinligi va ma'naviyatining mohiridir.

¹ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б. 65

o'zining Vatanga, millatga, bashariyatga, Borliq haqiqatiga nisbatini to'g'ri belgilay bilish degani, bunga erishish osonlik bilan bo'lmaydi.

1994 yil bahorida "Ma'naviyat va ma'rifat" respublika jamoatchilik markazini tuzish haqida Prezidentning Farmoni chiqdi. 1996 yil sentyabrda ushbu markaz faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida yana alohida Farmon bo'ldi va uning asosida Vazirlar Mahkamasi maxsus qaror qabul qildi. Nihoyat, 1999 yilga kelib, bu markaz Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashiga aylantirildi.

1995 yil fevral oyida ilk bor ko'ppartiyaviylik asosida o'tkazilgan erkin va demokratik saylovlar hosilasi bo'lmish O'zbekiston respublikasi birinchi chaqiriq Oliy majlisining birinchi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Unda Prezident I.A.Karimov "*O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari*" mavzuida katta ma'ruza qilib, mamlakatning siyosiy va iqtisodiy rivojiga oid muhim masalalar bilan bir qatorda millatning ma'naviy takomili yo'nalishida ham yangicha yondoshuvlar, dolzarb muammolarning puxta o'ylangan echimlarini xalq namoyandalari muhokamasiga havola etdi. Unda, avvalo, 130 yillik mustamlaka asoratidan qutulib, qayta qad rostlagan mustaqil davlatchiligimizning betakror qiyofasi ochib berildi. Uning xalqimiz, millatimiz "*tarixiy va ma'naviy taraqqiyotining*" samarasi, "*o'ziga xos, o'ziga mos madaniyati rivojining*" natijasi ekanligi qayd etildi. "Sotsializm" g'oyalariining xalqimiz hayotiga chetdan zo'ravonlik bilan joriy etilgani, ular xalqimizni manqurtlashtirish uchun xizmat qilgani ochiq aytiladi. Taraqqiyot taqdirini ma'naviy jihatdan etuk odamlar hal qiladi. SHunday ekan, davlat tuzumini, jamiyat hayotini demokratlashtirish, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish barobarida ma'naviyatga ham doimo alohida e'tibor ajratish talab etilishi voqeiy zaruratdir. Prezident ma'ruzaning "*YUksak ma'naviyat - kelajak poydevori*" deb nomlangan faslida mustaqillikning dastlabki to'rt yilida bu sohada erishgan yutuqlarni tilga olish barobarida kelajak yo'nalishlarni ham batafsil tahlil etib berdi. "*Endigi asosiy vazifa,-deb fikrini izhor etdi yurtboshimiz,-kishilarimizning mustaqil fikrlashga o'rganishi, o'ziga ishonchining orta borishidir*". Buning uchun har birimiz "*bosib o'tgan yo'limizni tanqidiy baholab*", "*buyuk madaniyatimiz tomirlariga, qadimiy merosimiz ildizlariga qaytib, o'tmishimizdagi boy an'analarni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etmog'imiz kerak*".

Umuman qayd etish joizki, O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning deyarli har bir nutqida ma'naviyat masalasiga e'tibor qaratiladi, har bir kitobida alohida bob ajratiladi. Ular birinchi marta alohida yig'ilib, 1994 yilda "*Istiqol va ma'naviyat*" nomli kitob bo'lib chiqqan bo'lsa, 1997-98 yillarda yanada to'ldirilib, "*Ma'naviy yuksalish yo'lida*" (*«Na puti duxovnogo Vozrojdeniya»*) nomi bilan o'zbek va rus tillarida mukammal shaklda nashr etildi¹. Ayniqsa, Prezidentning "*Ma'naviy meros qudrati*" (O'zbekiston mustaqilligining bir yilligi tantanalarida so'zlangan nutq), "*Xalqni Vatani manfaatlarini birlashtiradi*" (YOzuvchilar bilan suhbat), "*YUksak malakali mutaxassislar – taraqqiyot omili*" (O'zbekiston respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasining ochilishi marosimida

¹ Каримов И.А. Маънавий юксалиш йулида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998

soʻzlangan nutq), «*Vatan –hamma narsadan moʻtabar*» (Mustaqillikning besh yilligidagi bayram tabrigi), «*Maʼnaviy qadriyatlar va milliy oʻzlikni anglashning tiklanishi*» (“*Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari*” kitobida), «*Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin*» («Tafakkur» jurnali bosh muharriri savollariga javoblar), «*Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq*» (Tarixchi olimlar bilan suhbat), «*Milliy istiqlol mafkurasi - xalq eʼtiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir*» («Fidokor» gazetasi muxbiri bilan suhbat), «*Egali yurt erkini bermas*» (2000 yil avgust Oliy majlis sessiyasida soʻzlangan nutq), «*Alloh qalbimizda, yuragimizda*» kabi qator asarlarida maʼnaviyat masalalariga oid muhim fikrlar, yangicha gʻoyalar olgʻa surilgan.

“**Maʼnaviyat - insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir. U yoʻq joyda hech qachon baxt-sodat boʻlmaydi**”,-deb yozgan edi Prezident mustaqillikning dastlabki yillaridayoq. Keyinchalik «Oʻzbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida bu gʻoya yanada muayyanlik kasb etib, maʼnaviyat «**insonni ruhiy poklanish va yuksalishga daʼvat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning iymon-irodasini, eʼtiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uygʻotadigan qudratli botiniy kuch**» sifatida taʼriflandi.

Prezidentning taʼriflaridan shu narsa aniq boʻladiki, bugun mustaqil va farovon Oʻzbekiston atalmish buyuk voqelikni vujudga keltirish uchun har bir insondan, millatning har bir vakilidan alohida ichki quvvat, cheksizlikka tutashuvchi **botiniy kuch** talab etilmoqda. Ana shu kuch har bir inson ruhida yashirin, deydi Prezident. Oʻzini mustaqil shaxs deb bilgan har bir inson uni oʻzi uchun kashf etishi kerak. Buning uchun, avvalo, ruhimizdagi xudbin mayllarni, yolgʻon hoyu-havaslarini, roʻyolarni engib oʻtib, cheksiz qudrat manbaiga qalbimizni ochishimiz lozim.

2008 yili “Maʼnaviyat” nashriyotidan Oʻzbekiston Prezidentining Islom Karimovning “**YUksak maʼnaviyat – engilmas kuch**” nomli maʼnaviyat masalalariga bagʻishlangan alohida risolasi bosilib chiqdi. Kitob 4 bobdan iborat boʻlib, “*Maʼnaviyat – insonning ulgʻayish va kuch-qudrat manbaidir*” deb nomlangan birinchi bobida “**maʼnaviyat**” tushunchasi, maʼnaviyatli va maʼnaviyatsiz insonlar, maʼnaviyatni shakllantiruvchi mezonlar maʼnaviy va moddiy hayot uygʻunligi kabi masalalar keng omma uchun tushunarli tilda batafsil bayon qilingan¹. Kitobning ikkinchi bobi “*Mustaqillik – maʼnaviy tiklanish va yuksalish*” deb atalgan va unda avvalo milliy gʻoyaning maʼnaviy hayotdagi oʻmi, mustaqillik davri jamiyatimizdagi milliy-maʼnaviy tiklanish va yuksalish jarayoni, tilimiz va dinimiz, milliy va diniy bayramlarimiz mavqeining qayta tiklanishi, islohotlarning maʼnaviy ahamiyati haqida soʻz boradi. Uchinchi bobga “*Maʼnaviyatga tahdid – oʻzimiz va kelajagimizga tahdid*” deb nom qoʻyilgan boʻlib, unda maʼnaviyat va maʼnaviy tarbiya masalalari bugungi kunda jahonda kechayotgan globallashuv jarayonlari sharoitida naqadar dolzarblashgani va endi bu masalalar faqat milliy hududda chegaralanib qolmay umumbashariy muammoga aylanayotgani tahlil etiladi. Dunyodagi eng buyuk jasorat maʼnaviy jasoratdir, deb xulosa qiladi I.Karimov “*Vatanimiz taraqqiyotining mustahkam*”

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 18-70.

poidevori” deb nomlanagan oxirgi bobda. Prezidentning chuqur ishonchiga ko`ra ma`naviy tarbiyaning ibtidosi har bir inson qalbiga quloq tutish va ko`nligiga yo`l topishdan boshlanadi va bu sohada ziyolilarimizning o`rni va mas`uliyati o`ta muhimdir.

Albatta, O`zbekiston Prezidenti Islom Karimovning ushbu risolasi va ma`naviyatga doir boshqa fikr va mulohazalari alohida yirik jiddiy tadqiqot mavzusidir. Ammo mazkur tadqiqot yakunlarini kutmay turib ham, I. A. Karimov asarlarini shu yo`nalishda e`tibor bilan o`rganib chiqqan odam Prezident qarashlari milliy ma`naviyat nazariyasini shakllantirish yo`lida o`q tomirlarni aniq va muayyan ko`rsatib berganligiga amin bo`ladi. SHundan kelib chiqib, ushbu kitobdagi mavzularni bugungi kun nuqtai nazaridan yoritish jarayonida nazariy zamin sifatida asosan Prezident I. A. Karimov asarlarida bildirilgan fikr va xulosalarga tayanildi.

O`zbekiston Prezidenti I.A. Karimov asarlarida milliy ma`naviyat nazariyasi umummetodologik asoslarining ishlab chiqilishi

Mustaqillikning dastlabki yillarida Prezident O`zbekistonning o`ziga xos iqtisodiy rivojlanish yo`li asoslarini ishlab chiqar ekan, birinchi marta *“dunyoda umumiy yo`l-yo`riqlar, o`xshash andazalar yo`q”* ekanligini e`tirof etib, o`zimizning milliy *“betakror yaxlit andazamizni ishlab chiqish”*ni maqsad qilib qo`ydi. Buning uchun milliy tafakkur an`analarimizni insonlar ongida qayta tiklash zarur edi. *“Ajdodlarimizning ruhi poklari va urf-odatlari, bizning eng yaxshi an`analarimiz qayta tiklanganda islohotlar muvaffaqiyatga erishadi”*, deb ta`kidladi Prezident.

Prezident I.A.Karimov asarlarida o`z aksini topgan g`oyalar va qarashlar bugungacha millatimiz va butun insoniyat bosib o`tgan taraqqiyot yo`llari tajribasini imkon va zarurat darajasida hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Demak, uning asarlarida taklif etilayotgan metodologik asoslar ham bugungacha bashariyat ilmi erishgan yutuqlarga begona emas.

Islom Karimovning *“O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari”* kitobi mustaqillik davri milliy mafkurasining umummetodologik asoslari shakllanishida muhim bosqich bo`ldi. Bu asarda voqelikka yondoshuv va muammolar tahlilida mutlaqo yangicha g`oyalar olg`a surilgan.

Ushbu kitobni o`qiganda bu yorug` jahon marksizm talqiniga mutlaqo muvofiq emasligini yorqin tasavvur qilamiz. Masalan, sobiq “SSSR” davrida tashqi siyosat muammolari ham dunyoni qarama-qarshi ikki qutbga bo`lingan holda tasavvur qilish asosiga qurilar edi. Muallif bu tasavvurlarning o`tmishga aylanganini qayd etadi: *“Ikki mafkuraviy tuzumning kurashi va bu kurashning xalqaro hayotning hamma sohalariga soya tashlashi ostida o`tgan kuchli qarama-qarshilik barham topdi”*.

Dunyo endi ikki qutbli emas, deb ta'kidlaydi Prezident o'z asarida va ushbu ko'p qutbli dunyoda har bir millat, har bir inson o'z yo'lini to'g'ri topib yura olishi uchun voqelikka qanday nazar bilan qarashni o'rgatadi. Nasihat qilib, ko'rsatma berib emas, shaxsiy namuna ko'rsatib, voqeyi ibrat orqali namoyon qiladi. Bu muhim g'oya Prezidentning falsafiy qarashlari uchun yangilik emas. I.A.Karimov 1995 yil 27 oktyabrda O'zbekiston teleko'rsatuvlar muxbiri bilan suhbatdoyoq bugungi kunda *"ko'p qutbli dunyo haqida fikr yuritish lozim bo'ladi"*,¹ deb aytgan edi. Prezidentning yangi kitobida xavfsizlikka tahdid soluvchi omillar ham, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari ham turfa yo'nalishda, yashab turgan dunyomiz, atrof-voqelik kabi serjilo va murakkab ekanligiga e'tibor qaratilgan.

Muallif ularni bir-bir sanab ko'rsatar ekan, aslo yagona manbaga olib borib bog'lamaydi, yagona dushman axtarmaydi. Kitobda bayon etilgan mamlakat xavfsizligiga tahdid soluvchi kuchlar turlicha va turli darajada quvvatga ega, taraqqiyotimiz kafolatlari ham rang-barang va turli-tuman omillarning o'zaro uyg'unligiga bog'liq.

Ko'p qutbli dunyo – milliy dunyo-qarashimizning tayanch nuqtalardan biri, biz ko'rib turgan olamning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohalarida yuksak qudrat va mavqe' kasb etgan shaxslar, guruhlar, davlatlar, mintaqalar xilma-xilligidan tashkil topgan ekanligi.

Prezidentning bu yangicha yondoshuvi to'lig'icha, ham necha ming yillik milliy ma'naviyatimiz an'analariga, ham bugungi jahon fikriy kamolotining eng ilg'or tamoyillariga tayanadi. Unda har bir shaxs ma'naviy hurligi, bir tomondan, vatan va millat manfaatlariga muvofiqlik bilan, ikkinchi tomondan, umumbashariy qadriyatlar muhofazasi bilan uyg'unlashgan.

Bu dunyo ko'p qutbli bo'lsa, uning mehvari, tayanchi qaerda, aniqroq aytadigan bo'lsak, dunyo ishlariga yondoshuvda qaysi nuqtaga tayanmoq kerak, degan savolga ham Prezident asarlaridan aniq javob topish mumkin.

Ma'lumki, marksistlar jamiyatni birlamchi qilib olib, insonning mohiyatini undan keltirib chiqarmoqchi bo'lganlari uchun qanday usul bilan bo'lmasin (masalan, inqilob, ya'ni siyosiy to'ntarish vositasida) ijtimoiy vaziyatni o'zgartirishga erishilsa, inson ham shunga qarab o'zgaradi, degan aqidada bo'ldilar. Aslida inson ma'naviy kamoloti ta'minlanmasa, turli siyosiy to'ntarishlar faqat fojialarni ko'paytiradi, xolos. Bunga yaqin tarixning achchiq saboqlari - yorqin dalildir. Marksning «inson o'z mohiyatiga ko'ra barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidir» degan aqidasiga zid o'laroq, Prezidentimiz: «Har bir kishi o'zicha noyob hodisa – bu mening qat'iy ishonch-e'tiqodim» deb e'lon qiladi. Uning ma'naviyatga oid yangi kitobida shunday fikr bildiriladi: «O'ylaymanki, er yuzida qancha inson, qancha taqdir bo'lsa, har birining o'z ma'naviy olami bor. Ma'naviyatni tushunish, anglash uchun avvalo insonni tushunish, anglash kerak.»² Darhaqiqat, bizning milliy ma'naviyatimiz an'analariga binoan aslida bu yorug' dunyoning markazida inson shaxsi turadi. Chunki Alloh Odam Atoni er yuzida xalifa qilib yaratgan. Inson er yuzidagi barcha Alloh yaratgan mavjudotlarni tasarruf qiladi, shu bilan

¹ Karimov I.A. Бунёдкорлик йулидан. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 62

² Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 29.

birga ular uchun mas`ul hamdir. Bugun biz - O`zbekiston xalqi bir tanu bir jon bo`lib, o`zimiz saylab qo`ygan Prezidentimiz etakchiligida yangi voqelik – mustaqil va mutaraqqiy Vatan, farovon va ozod jamiyat yaratmoqdamiz. Buning uchun “ijtimoiy maxluq” emas, qudratli yaratuvchi kuch egasi bo`lmish erkin va sobitqadam Inson shakllanishiga erishmog`imiz kerak.

“Bizning asosiy maqsadimiz,- deydi Prezident, - bir kishi yoki jamoat tashkilotlarining fikri davlat tuzilmalarining fikridan ustun bo`ladigan fuqarolar jamiyati qurishdan iborat.”

Xullas, o`tmishimiz qancha buyuk bo`lmasin, kelajagimizning ulug`vorligi millatning har bir a`zosi, O`zbekiston Respublikasining har bir fuqarosi ushbu kelajakda Vatan ravnaqi, xalq farovonligi, inson baxti to`kis ta`minlanishi uchun qay darajada faollik ko`rsata bilishi va bu faolligining samaralari, unumi bilan belgilanadi. Har bir fuqarosining baxti uchun qayg`urmagan jamiyat etuk jamiyat bo`lmaydi. SHu sababli mustaqil

Inson – dunyo mehvari -
*Milliy dunyoqarashimizning
tayanch nuqtalaridan biri,
ma`naviyat nuqtai nazaridan, har
bir insonga, imkoniyat
(potentsiya) darajasida, bu
moddiy olamning markazi deb
qarash, chunki u Alloh
tomonidan "er yuzining xalifasi"
qilib yaratilgan va uning qalbi
Borliq haqiqatining mazhari
(namoyon bo`lish joyi)dir.
SHunday ekan, har bir inson,
agar astoydil xohlasa, butun
olam holatiga sezilarli ta`sir
ko`rsatish imkoniga ega.*

yurtimizda o`tkazilayotgan barcha islohotlar, qabul qilinayotgan barcha qonunlar ruhi shunga yo`nalmoqda. Jahondagi eng oliyjanob va mas`uliyatli yumush - do`stingni, hamkoringni, qo`shningni, xullas, o`zga insonni “*ulug` maqsadlar yo`lida yo`ldoshlik qilishga ko`ndirish,*” - deydi YUrtboshimiz.

Inson ma`naviyati undagi yuksak yaratuvchilik qudratining asosidir. Har bir zamon va makonda jamiyat taraqqiyotini insonlarning faol yaratuvchiligi belgilaydi, aksincha emas. Mustaqillik sharoitida nihoyat ushbu o`zak muammo to`g`ri hal qilindi. Hayotga yondoshuvda diqqat markazi “jamiyatga” emas, alohida insonga qaratildi. Iqtisod sohasida bu narsa ayniqsa yaqqol namoyon bo`lmoqda. “Jamiyat”ga tayangan tuzum “ijtimoiy” mulkning yakka

hukmronligini o`rnatib, xususiy mulkka egalikni jinoyat darajasida talqin etib, qonun bilan taqiqlab qo`ygan edi. Faqat mustaqillik tufayli har bir insonning mulkni erkin tasarruf qilish huquqi Konstitutsiyamiz asosida to`liq qayta tiklandi, jumladan, endilikda xususiy mulk barcha boshqa mulk turlarining poydevori sifatida qaralmoqda. Bu o`zgarish iqtisod sohasida alohida inson shaxsi birinchi o`ringa chiqayotganligini anglatadi.

Haqiqiy xalq hokimiyatchiligini mustahkamlash, qonun ustivorligini ta`minlash, fuqarolar jamiyatini shakllantirish yo`lida olib borilayotgan islohotlar esa siyosat sohasida alohida shaxs mavqeini birinchi o`ringa olib chiqishga qaratilgan. Siyosat sohasida erkinlashtirishni

Siyosat - inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasidan (yo`nalishidan) biri, har bir insonning o`zga insonlar bilan bevosita munosabatlari. Siyosat sohasi o`z navbatida axloq va huquq qatlamlaridan iborat bo`lib, ularning har birini o`rganuvchi alohida fan yo`nalishlari mavjud.

keçaytirish rejaları ham yana bir marta davlatimiz va Prezidentning ushbu yo`nalishga ustivor ahamiyat qaratayotganligidan darak beradi.

Ma`lumki, inson jamoa bo`lib yashaydi, shu bilan birga har bir inson moddiy vujud sifatida nafaqat atrofidagi o`zi singari mavjudotlar bilan, balki tabiat, aniqrog`i moddiy borliq bilan ham doimo amaliy munosabatda bo`lishga majbur. SHundan kelib chiqib, moddiyunchilar insonning mohiyatini faqat biologik, iqtisodiy va ijtimoiy (jumladan, siyosiy) munosabatlar doirasida belgilashga harakat qilishdi.

Alohida qayd etib o`tish joizki, **milliy ma`naviyat nazariyasining shakllanishiga O`zbekiston Prezidentining qo`shgan eng muhim xissasi iqtisod va siyosat bilan bir qatorda ma`naviyatning inson va jamiyat hayotidagi alohida mustaqil o`rni va ahamiyatini ajratib ko`rsatish bo`ldi.** Busiz nafaqat ma`naviyat nazariyasi, balki insonning mustaqil mohiyati haqidagi g`oya ham o`z mukammal izohini topmay qolib kelayotgan edi. Inson hayotida ma`naviyat sohasining mustaqil ahamiyati alohida ta`kidlanishi natijasida endilikda insonning **ma`naviy kamolot imkoniga ega bo`lgan yagona moddiy mavjudot** sifatidagi asl mohiyati haqida ravshan tasavvur hosil bo`ldi.

Iqtisod - inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasidan (yo`nalishidan) biri, har bir insonning atrof-tabiat (moddiy voqelik)ka amaliy munosabati.

Har qanday jamiyat va har bir inson hayotida **iqtisod, siyosat, ma`naviyat** yo`nalishlari har biri o`z o`rni va mustaqil ahamiyatiga ega bo`lib, voqelikda bu uch soha manfaatlari nihoyatda chatishib ketgan, har qanday hodisada har uch

yo`nalish unsurlari uchraydi va ularni bir-biridan ajratib tasavvur qilish ancha mushkul. Ammo tarix ibrati va mantiq xulosasi shundan dalolat beradiki, ularni bir-biriga bo`ysundirishga, birini biridan keltirib chiqarishga urinish yaxshi natijalarga olib kelmaydi. Bundan tashqari umuman mavjud uch sohadan birining muayyan muddat o`zgalaridan orqada qolishi, oqsashi qolganlariga ham salbiy ta`sir ko`rsatib, ularni orqaga torta boshlashi ham tabiiy qonuniyat.

Prezident I.A.Karimov doimo **iqtisod, siyosat va ma`naviyatning o`zaro uyg`un rivojlanishi** zarurligini ta`kidlab keladi: "Davlat qurilishi, iqtisodiy rivojlanish jarayonlari ma`naviy kamolot, yuksak axloqiylik bilan to`la uyg`un bo`lmog`i kerak." CHunki mustaqilligimizning uch tayanchi - mustaqil milliy siyosat, iqtisodiy qudrat va xalq ma`naviyati bir-biri bilan chambarchas bog`liq. Agar siyosiy mustaqillik bo`lmasa, millat asta-sekin o`zligini yo`qota boradi, iqtisodiy mustaqillik bo`lmasa, siyosiy mustaqillikning zamini mo`rt bo`ladi. Ammo ma`naviy mustaqillik bo`lmasa, millatning o`zi bo`lmaydi. Faqat ularning o`zaro uyg`un rivoji ta`min etilsagina, O`zbekiston ulug` yurt sifatida jahon hamjamiyatida o`z munosib o`rmini egallay oladi.

Iqtisod, siyosat, ma`naviyat uyg`unligi - milliy dunyoqara-shimizning tayanch nuqtalari-dan biri, inson va jamiyat hayoti ushbu uch sohadan (uch yo`nalishdan) iborat bo`lib, inson va jamiyat kamolotining asosi ularning o`zaro uyg`un rivojida ekanligi.

Mustaqillik sharofati bilan 1300 yil mobaynida ota-bobolarimiz e'tiqod qilib kelgan islom diniga munosabat ham tubdan o'zgarib boshladi.

Sobiq "Ittifoq" davrida butun O'zbekistonda bori-yo'g'i 80ga yaqin masjid faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, mustaqillikning dastlabki yillaridayoq minglab yangi masjidlar ishga tushdi. Ilgari birgina Buxoroda kichik bir madrasa tor doirada diniy bilim berib kelgan bo'lsa, bugungi kunda deyarli barcha viloyatlarda madrasalar ishlab turipti. Toshkent oliy ma'hadining mavqei ko'tarilib, endi uning diplomi ham bakalavr darajasida tan olinadigan bo'ldi.

Din –muayyan insonlar guruhining Borliq Haqiqati haqidagi (odatda ilohiy vahiyga asoslangan) tasav-vurlari, ularga qat'iy ishonchi, shu ishonchga muvofiq amal qilishga intilishi. Dinning botiniy va zohiriy jihatlari mavjud bo'lib, botiniy jihati imon, zohiriy jihati ibodatlardir. Imon masalasi din va ma'naviyatning umumiy jihati bo'lib, diniy imon ma'naviyatning muayyan jihatiga nisbatan xususiy holdir.

O'zbekiston hukumati mo'minlarning istaklarini inobatga olib, musulmon dunyosining eng muqaddas yodgorliklaridan biri — xalifa Usmon "Mushaf"ini ular ixtiyoriga qaytib berdi. Qator tarixiy obidalar diniy tashkilotlar ixtiyoriga o'tkazildi. Davlat diniy asarlarni chop etishda yordam beryapti. Har yili yurtimizdan minglab musulmonlar haj va umra safarlariga emin-erkin borib kelmoqdalar. Din peshvolari matbuot, radio va televidenie orqali o'z qarashlarini emin-erkin bayon etmoqdalar.

O'nlab o'tmish diniy ulamolarimizning tabarruk nomlari, meroslari tiklanmoqda. Maqbaralari qadamjoyga, ziyoratgohga aylanmoqda. Jumladan, Imom Buxoriy

etilishi, Bahovuddin Naqshband masjidi-maqbarasining yangidan ta'mirlanib, obod etilishi, imom Moturidiy, Burhonuddin Marg'inoniy kabi buyuk siymolarning xoki poklari qo'yilgan Samarqanddagi CHokardiza qabristonini tiklash va o'rganish ishlarining jiddiy yo'lga qo'yilishi – barchasi mustaqil O'zbekiston rahbariyatining muqaddas dinimizga, ushbu dinni ma'rifat, ma'naviy qadriyat darajasiga ko'tarilib, jahonga tanitgan ulug' ajdodlarimizga bo'lgan yuksak va samimiy ehtiromning yorqin namoyishidir.

Mustaqillik yillarida Allohning tabarruk kitobi Qur'oni karim oyatlari ma'nolarining o'zbek tiliga tarjimai va tafsirlari, Rasululloh(sav) hadisleri (Imom Buxoriyning "Jome' as-sahih" kitobining 4 jildi, Imom Termiziyning "Sunan" kitobi) qayta-qayta katta tirajlarda nashr etilmoqda. Ramazon va Qurbon hayitlari rasman dam olish kuni deb e'lon qilingan. Ming yillik tariximizda o'tgan ulug' allomalarimizning tantanali yubileylari ilk martaba nishonlana boshladi.

Darhaqiqat, yosh avlod ongiga milliy ma'naviyatimiz an'alarini singdirishda ulug' diniy allomalarimizning yubileylari nishonlanishining ahamiyati katta. Bunday ulug' allomalarimiz, tasavvuf pirlarining porloq xotiralarini e'zozlash mustaqil O'zbekistonimizda qutlug' an'anaga aylanib qoldi. 1993 yili buyuk ma'naviyat ustozlari Ahmad YAssaviy va Bahouddin Naqshband yubileylari

o'tkazildi. Hazrati Naqshband ziyoratgohlari butkul qayta ta'mirlanib obod go'shaga aylantirildi.

1995 yili kubraviya tariqatining asoschisi, buyuk piri murshid, Vatan ozodligi uchun jonini tikkan fidoyi inson Najmiddin Kubroning 850 yilligi, 2000 yili Marg'ilonida jahon tan olgan mashhur fiqh olimi Burhoniddin Marg'iloniyning 910 yilligi, Samarqandda kalom ilmining asoschilaridan biri Imom Abu Mansur Moturidiy 1130 yilligi, 2003 yili xojagon sulukining asoschisi Abduxoliq G'ijduvoniyning 900 yilligi bayram qilindi.

1998 yilda Respublika Prezidenti farmoni bilan buyuk hadisshunos alloma, 1200 ilgari yurtimiz dovrug'ini butun dunyoga taratgan, hadis ilmida "amir al-mo'miniyn" degan sharafli nomga sazovor bo'lgan buyuk muhaddis Imom Buxoriyning 1225 yillik tavallud kuni nishonlanib, uning maqbarasi qayta qurildi. SHu munosabat bilan respublika Prezidenti ushbu anjumanda ma'ruza qildi. Ma'ruzada jumladan shunday deyiladi:

"Bugun ulug' ajdodimiz Imom al-Buxoriy hazratlarining ruhini shod etish, bobokalonimiz tavallud topgan muqaddas zaminda ul zoti sharifning xotirasini yod etish kunidir. Bu kabi tantanalarni o'tkazishdan ko'zlangan niyat va maqsadlarimiz haqida, muqaddas qadamjolarni obod qilishimiz sabablari to'g'risida ikki og'iz so'z aytishga ijozat bergaysizlar.

Eng avvalo, bu ishlarni amalga oshirish zamirida savob degan olijanob tushuncha yotadi. Savob — ulug' insoniy fazilat, yuksak islomiy qadriyatlardan biridir. Mening komil ishonchim shuki, savob ishni har kim qilishi kerak, savob ishni har kun qilish kerak. Savobli amallar qilish esa xalqimizga xos azaliy xislatdir. Savobli ishlarni qilgan odamga, uning elu yurtiga albatta Allohning rahmatlari yog'iladi. Muqaddas Qur'oni karim oyatlarida ta'kidlanganidek, "YAxshilikning mukofoti faqat yaxshiligidir". Biz ezgu ishlarni qancha ko'p qilsak, ulug' ajdodlarimizning izzat-ikromini joyiga qo'ysak, ularning tabarruk nomlarini butun dunyoga tarannum etsak, YAratganimizning o'zi bizni balo-qazolardan asraydi, bizga kuch-qudrat ato etadi, yo'li-mizni ochib beradi...

Imom al-Buxoriy hazratlari nafaqat o'zbek xalqi, balki butun musulmon olamining faxr-iftixoridir. Ul tabarruk zotning hayoti tom ma'nodagi ilmiy va insoniy jasorat, bukilmaz iroda, so'nmas e'tiqod timsolidir. Buyuk vatandoshimiz bashariyatga tengsiz ma'naviy meros qoldirib ketdi. Bu merosning gultoji — eng ishonchli hadislar to'plami — "Al-Jome' as-Sahih" islom dinida Qur'oni Karimdan keyin e'zozlanadigan ikkinchi manbadir. Butun dunyo musulmonlarining e'tiqodiga ko'ra, u bashariyat tomoni-dan bitilgan kitoblarning eng ulug'idir. Mana, o'n ikki asrdirki, bu kitob millionlab insonlar qalbini iymon nuri bilan munavvar etib, haq va ezgulik yo'liga chorlab kelmoqda.

YAratganimizga shukurlar bo'lsinki, ozodligimiz sharofati bilan al-Buxoriydek ulug' ajdodlarimiz el-yurt bag'riga qaytmoqda. Allomaning o'lmas merosi har bir yurtdoshimiz xonadoniga kirib, ongu tafakkurimizni ravshan etmoqda. Qalblarimizni iymon nuri va mehr-oqibat tuyg'ulari bilan musaffo etmoqda. Biz eski tuzum, eski mafkura zug'umidan xalos bo'lgach, o'zligimizni, qanday ulug' insonlarning avlodi ekanimizni, qanday boy va betakror ma'naviy meros vorislari

ekanimizni anglash, milliy qadriyatlarimizni tik lash yo`lida tarixda iz qoldiradigan ko`pgina xayrli ishlarni amalga oshirdik...”

“Din odamzodni hech qachon yomon yo`lga boshlamaydi”, deydi Prezident. Dinni niqob qilib nizolar chiqarishga urinish ostida esa doimo muayyan xudbin niyat, g`arazgo`ylik yoki jaholat yotadi. SHu sababli I.A.Karimov haqiqiy imon-e`tiqodni siyosiy nayranglardan farq qilish zarurligini ta`kidlash barobarida o`zbekning imoni xususida doimo sobit turadi:

“Men ham shu xalqning bir farzandiman, shu millatning bir o`g`liman. Alhamdulillah, bir musulmon farzandi sifatida xalqimga xos islomiy tushuncha va tuyg`ular mening ham qalbmida, yuragimda barqaror va men bu dunyoyu u dunyo o`z e`tiqodimdan qaytmayman”.

“Bu e`tiqod yurtimizdagi millionlab vatandoshlarim qatori mening ham dunyoqarashimga asos bo`lib, butun borlig`im, ma`naviy olamim mazmunini tashkil etadi.”

E`tiqod masalasi, albatta, ma`naviyatga aloqador. Ta`bir joyiz bo`lsa, e`tiqod ma`naviyatning umurtqa pog`onasidir. Demak, imon-e`tiqodsiz ma`naviyat haqida gapirish o`zi ortiqcha.

Ma`naviyat har bir insonning Haqqa (Alloh haqiqatiga, Borliq haqiqatiga) munosabati ekan, bu aslida **fanoning** (foni insonning) **Baqoga** (abadiylikka, azaliy va abadiy qudratga) munosabatidir. SHu nuqtai nazardan agar ma`naviyatning diniy ta`rifini bermoqchi bo`lsak, aytish mumkinki, ma`naviyat **dunyoviy va uxraviy (ya`ni oxiratga oid) maqsadlarning uyg`unligidir.** Buning ma`no-si shuki, har kim o`zining bu dunyodagi

Baqo – abadiylik, azaliy va abadiy qudrat, mutlaq Haqi-qat, inson ma`naviy kamo-lotining nihoiy maqsadi.

rejalashtirayotgan ishlarini Haq oldidagi mas`uliyatini to`g`ri anglagan holda, o`zgalarning haqqiga xiyonat qilmay amalga oshirishga urinsa, bu dunyoda ham, oxiratda ham zarar ko`rmaydi. Har bir imonli odam avvalo o`zining Allah va bandalar oldidagi burch va mas`uliyatini to`g`ri idrok etishi va shunga yarasha xatti-harakat qilishi lozim.

Fano – o`tkinchi, muvaqqat holat, insonning moddiy olamdagi holati.

Uxraviy maqsadlar – oxiratga oid, keng ma`noda, azal va abad olamida o`z qadrini yo`qotmaydigan (Borliq haqiqatiga muvofiq) maqsadlar

Birovning Haq oldidagi mas`uliyati haqida o`zboshimchalik bilan engil-elpi hukm chiqarish, yoki, ayniqsa, o`zgani zo`rlik bilan, zug`um bilan imonli qilishga urinish esa ma`naviyat nuqtai nazaridan mutlaqo botil harakatdir, chunki Insonning imonga kirishi faqat

Dunyoviy maqsadlar – biz yashab turgan moddiy dunyoga oid (o`tkinchi) maqsadlar

Alloh irodasiga bog`liq, bandaning vakolati doirasidan tashqarida.

“Islom” so`zining o`zi tinchlik-totuvlikni, hilm (yumshoqlik)ni, o`zgaga yaxshilik tilagini bildiradi. “Assalomu alaykum” deb murojaatni boshlaymiz, demak,

qarshimizdagi odamga Allohdan tinchlik va salomatlik, ezgulik istab muomalaga kirishamiz. SHunday ekan, yurt osoyishtaligi, insonlar aro ahillik va murosa, o'zgan tushunishga intilish, Alloh yaratgan barcha mavjudotga samimiy melu ko'zi bilan yondoshuv - haqiqiy islomiy qadriyatlardandir va bugun biz mustaqillik ma'naviyatini ushbu asos nuqtalarga tayanib shakllantirmoqdamiz. Tan olish kerak, YUrtboshimiz ushbu yo'lda har jihatdan bizga namuna ko'rsatmoqda, faqat biz ushbu samimiy urinishlarga jiddiy e'tibor qaratsak, ularni ko'ngilda tahlildan o'tkazib, amalda o'zimiz uchun ibrat qilib olsak, bas. "Agar biz adolatli davlat erkin jamiyatni qurmoqchi bo'lsak, bu oliyanob maqsadni amalga oshirish yo'llari ming yillik diniy aqidalar bilan mushtarak ekanligini yodda tutishimiz lozim", deydi Prezident.

"Din xalq uchun afyundir" deguvchilar insonning eng muhim ehtiyojlaridan bo'lmish imon ehtiyojini tan olmaydilar yoki nazarga ilmaydilar. Imon-e'tiqod ehtiyoji, agar u samimiy inson bo'lsa, hatto dahriyda ham bo'ladi. Faqat u o'z botiniy ehtiyojini ko'pchilik e'tiqod qiluvchi dinlardan emas, turli "izm"lardan qidiradi yoki shaxsan o'zi uchun alohida e'tiqod tizimi yaratishga urinadi. Bu, albatta, insonga xos kibr va gumrohlikning nishonasi, xolos. Yo'q, narsani kashf etishga urinishdan ko'ra, ko'pchilik tan olgan narsani tushunib, mohiyatan anglab etishga harakat qilish, bizning nazarimizda, samaraliroq yo'ldir.

Qalbni, ko'ngil ko'zgosini poklash avvalo imon-e'tiqoddan boshlanadi. "Ezgulikka sadoqati bo'lmagan, biror narsaga ixlos qo'ymagan, ishonmagan odam qo'rqinchlidir", deb ogohlantiradi Prezident. Albatta, ma'lum bir davrda kommunistik g'oyaga ham samimiy ishonganlar bo'lgan, sof vijdonli dahriylar ham hayotda uchrashi mumkin. Ammo dahriylik inson tarixida alohida holatlarda bir-bir namoyon bo'luvchi hodisa. Din esa asrlar davomida million-million insonlarning e'tiqodini shakllantirib kelgan. Jumladan, islom dini 14 asrdan beri ulug' bir mintaqada insonlar tafakkur yo'nalishiga ta'sir o'tkazib kelmoqda. Marksizm ongimizda ajdodlar salohiyatiga nopisandlikni tarbiyaladi. Kimki 5-6 asr ilgari o'tgan bo'lsa, uning mulohazalari bizga noqis ko'rinadigan bo'ldi (ayni marksizm aqidalariga nomuvofiqligi tufayli). O'z vaqtida biz Imomi A'zam, Imom Buxoriy, Imom Motrudiy, Mahmud Zamaxshariy, Ahmad YAssaviy, Najmiddin Kubro va hokazo yuzlab jahonshumul ulug' allomalarning e'tiqodini "afyun" del e'lon qildik va aslo etimizga o'ylab ko'rmadik-ki, "xo'sh, ular yaratgan ulkan ma'naviy merosga o'zimiz bir misqol qo'shish qudratiga egamizmi?" Mustaqillik bizga imonimizni, e'tiqodimizni qaytarib berdi. "Islom dini bu ota-bobolarimiz dini, - deydi I.A.Karimov,-u biz uchun ham imon, ham axloq, ham diyonat, ham ma'rifat ekanligini unutmaylik".

2007 yilda Toshkent shahri xalqaro tashkilotlar tomonidan Islom madaniyatining poytaxti, deb e'lon qilindi. SHu munosabat bilan Hazrati Imom (Hastimom) mavzeida salmoqli obodonchilik va qurilish ishlari amalga oshirildi. Ko'rkam va mahobatli yangi jome' masjidi ishga tushirildi. Umuman, oxirgi 10-15 yil ichida diniy qadriyatlarimizning tiklanishi sohasida amalga oshirilgan ishlar ilgarigi davrlarda 100-200 yilda qilinadigan ishlar ko'lamidan kam emas. Bu davrda biz qaramlik davrida mazkur sohadagi buzg'unchiliklar oqibatini bartaraf etishga astoydil kirishganimiz va yo'qotishlar o'rnini to'ldira boshlaganimiz juda katta

ma`naviy yutuq ekanligi shubhasizdir. "Agar biz adolatli davlat, erkin jamiyatni qurmoqchi bo`lsak, bu oliyjanob maqsadni amalga oshirish yo`llari ming yillik diniy aqidalar bilan mushtarak ekanligini yodda tutishimiz lozim", deydi Prezident.

Buyuk ajdodlarimizga ehtirom. Ma`naviy merosimizni to`laqonli tiklanishi yo`lidagi sa`yi-harakatlar.

Mustaqillik tufayli ma`naviy qadriyatlarimiz, o`tmish ajdodlarimiz qoldirgan meros, o`zining butun mukammalligida, qaychilanmasdan, "progressiv-reaktsion" atalmish zo`raki qoliplarga tiqishtirilmasdan tiklana boshladi. Qur`oni karim, hadisi shariflar birinchi marta o`zbek tiliga tarjima qilinib, nashr etildi, Nosiriddin Rabg`uziy, Ahmad YAssaviy, Ubaydiy, Muhammad Rahimxon Firuz, Burxoniddin Marg`oniy, Abu Mansur Moturidiy, Behbudiy, Fitrat, Cho`lpon va boshqa "sovet davrida" hatto nomlarini eslash man qilingan allomalarimizning asarlari birin-ketin nashr etilib, chanqoq kitobxonlar qo`liga etib kela boshladi. Davlat tili haqidagi qonun qabul qilindi. Tasavvuf pirlari - Ahmad YAssaviy, Najmiddin Kubro, Bahovuddin Naqshband yubileylari millatimizning ruhida poklanish tuyg`ularini uyg`otdi. Poytaxtimizning qoq markazida sohibqiron bobomiz Amir Temurning ulug`vor mujassamasi o`rnatilishi o`zbek xalqining har bir farzandi ruhida haqli iftixor hislaridan o`chmas yog`du paydo qildi. XX asr boshlarida millatni ma`rifat, adolat, hurriyat sari etaklagan jadid allomalarimiz xalq dilidan yana munosib o`rin ola boshladi. "Bosmachi" deya yoppa qoralangan milliy ozodlik harakati ishtirokchilari o`z qadrlariga loyiq baholandi.

Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o`lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o`zlikni anglashni, ta`bir joiz bo`lsa, milliy iftixorni tiklash va o`stirish jarayonida g`oyat muhim o`rin tutadi. Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisidir. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmog`i zarur. Markaziy Osiyo tarixida siyosiy aql-idrok bilan ma`naviy jasoratni, diniy dunyoqarash bilap qomusiy bilimdonlikni o`zida mujassam etgan buyuk arboblarning ko`p bo`lgan. Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Xoja Bahouddin Naqshband, Xoja Ahmad YAssaviy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Mirzo Ulugbek, Zahiriddin Bobur va boshqa ko`plab buyuk ajdodlarimiz milliy madaniyatimizni rivojlantirishga ulkan hissa qo`shdilar, xalqimizning milliy iftixori bo`lib qoldilar. Ularning nomlari, jahon tsivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo`shgan buyuk hissalar hozirgi kunda butun dunyoga ma`lum.

Bizning o`tmish madaniyatimiz butun insoniyatni o`ziga rom etib kelayotgan markaz bo`lib kelayotganligi tasodifiy emas. Samarqand, Buxoro, Xiva faqat olimlar va san`at ixlosmandlari uchungina emas, balki tarix va tarixiy qadriyatlar bilan qiziquvchi barcha kishilar uchun ziyoratgohga aylangan. Mustaqillik davrida o`zbek olimlarining kuch-g`ayratlari bilan tariximizning ko`pdan-ko`p g`oyat muhim sahifalari, eng avvalo, temuriylar davri, XIX asr oxiri - XX asr boshlari tarixi yangidan kashf etildi.

Ma`naviyatni mustahkamlash uchun mehnat va mablag`ni ayash o`z kelajagiga bolta urish demakdir. Vatan va jahon madaniyatining, adabiyot va san`atning yutuqlari har bir oilaga etib borishi uchun oilaning moddiy ta`minlanganligidan

qat'i nazar qulay sharoitlar yaratish talab etiladi. Ijodiy xodimlarning ma'naviy kuchiga erkinlik berish, ularga har tomonlama yordam ko'rsatish ham katta ahamiyatga egadir.

Milliy tuyg'u inson uchun tabiiydir, chunki u ota-onalardan meros qilib olingan va bola o'z ota-onasiga, butun dunyoga aytgan birinchi so'zida ifodalanadi. O'z xalqiga, uning an'analariga, tili va madaniyatiga muhabbat va hurmatni tarbiyalamasdan turib, haqiqiy insonni tarbiyalash mumkin emas. Vatanparvarlik, fuqarolar yakkidilligi — yosh va mustaqil O'zbekiston davlati barpo etilayotgan negizdir. Ayni shu narsa jamiyatni qayta o'zgartirish yo'lidagi qiyinchiliklarni engib o'tishga, hamjihatlik va hamkorlikka erishishda yordam beradi. Xalqimizning xotirasi ajoyib nomlarga boy. Butun jahonga mashhur bo'lgan Beruniy, Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Imom Buxoriy, At-Termiziy, Ahmad YAssaviy, Ulug'bek, Navoiy va boshqa ko'pgina allomalar ma'naviyati keng va ayni vaqtda qismati og'ir bo'lgan siymolardir. Buyuk ajdodlarimizning ulug' nomlari, xalq xotirasi va uning taqdiri munosib davom etishga loyiqdir.

1991 yil Alisher Navoiy yili deb e'lon qilindi va o'sha yil to'kin kuzning birinchi oyida o'zbek milliy ma'naviyatining quyoshiga bag'ishlanadigan asosiy tantana va tadbirlarni o'tkazish belgilandi. Ollohning inoyatini qarang-ki, xuddi ushbu tantanalar boshlanishi oldidan mamlakatimiz siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritdi va sentyabrning birinchi kuni Mustaqillik bayramiga aylandi.

She'riyat mulkining sultoni Mir Alisher Navoiy tavalludlariga bag'ishlangan anjumanda Respublikamiz rahbari nutq so'zlab, yosh avlodni tarbiyalashda buyuk allomamizning o'rinlari juda katta ekanligini yana bir bor e'tirof etdi. "Mana salkam bir yildirki, O'zbekistonimizda, O'rta Osiyoda barcha SHarq xalqlari tomonidan nishonlanayotgan Alisher Navoiyning umr va ijod to'ylari — qutlug' ma'raka davom etmoqda. Bu to'y millat bayramidir. Qadriyatimizni yana bir bor ulug'laydigan bayramdir. Bu to'y xalqimiz, O'zbekistonimiz hayotiga alohida fayz, tarovat baxsh etdi. Alisher Navoiy yili deb e'lon qilingan 1991 yil yurtimiz, elimiz tarixida qutlut keldi, unutilmas sana bo'lib qoldi. Bu yil xalqimizning asriy orzu-umidlari amalga oshirildi. O'zbekistonimiz davlat mustaqilligini e'lon qildi va o'z taqdirini endi o'zi hal qiladigan bo'lib qoldi.

Sizlarni, O'zbekistonning barcha fuqarolarini, barcha vatandoshlarimizni ana shu qo'shaloq bayram bilan jumhuriyatimiz rahbariyati nomidan, shaxsan o'z nomimdan chin yurakdan tabriklayman va yurtimizda haqiqiy mustaqillik o'rnatish yo'lida hammangizga kuch-quvvat, mardlik-omonlik, hamma ishlaringizda va hayotingizda omad tilayman...

Men ishonamanki, Navoiy haykali, bog'i shahrimizning, diyorimizning eng go'zal va asosiy ziyoratgohi bo'lib qoladi. Bu er yillar, asrlar davomida katta xalq tantanalari, qariyalarimiz, yosh avlodimizga, xalqimizga malham, ruhiy madad beradigan sevimli va maroqli bir oromgohga aylanadi, degan katta umidim bor. U ijod ahli uchun ilhom maskani va kamolot ka'basiga aylanib ketsa ajab emas.

Bugun biz bobomiz ruhi oldida chuqur ta'zim bajo keltirar ekanmiz, undan oldin va undan keyin o'tgan ulug' zotlarning ruhlari ham shod bo'ladi, deb umid qilamiz. O'z tarixi va ajdodlarini siylagan xalqning kelajagi, albatta, porloq bo'ladi. Ishonamizki, O'zbekistonimiz tez orada dunyo hamdo'stligi o'rtasida o'ziga

munosib o`rinni egallaydi, inshoollo. Ana o`shanda ham Alisher Navoiyning qutlug` nomi bizga madadkor bo`ladi”,- degan edi YUrtboshimiz.

Mustaqillik yillarida o`tgan ulug` shoir va adiblarimizning yubileylarini o`tkazish qutlug` an`anaga aylanib bordi. 1993 yili atoqli shoir G`afur G`ulomning 90 yilligi va shoh-shoir va ulug` adib Zahiriddin Muhammad Boburning 510 yilligi tantanalari o`tkazildi va Andijonda “Bog`i Bobur” barpo qilindi. 1994 yilda SHo`rolar zamonida faqat hukmdor bo`lgani tufayli nomi qoralangan ma`rifatparvar shoh va iste`dodli shoir Muhammad Rahimxon Feruzning 150 yillik yubileyi nishonlandi. 1997 yili noyabrda Abdulhamid CHO`lponning 100 yilligi, 1999 yili buyuk tasavvuf shoiri Pahlavon Mahmudning 750 yilligi va ulug` shoir va tarjimon Ogahiyning 190 yilligi keng ko`lamda bayram qilindi. 2003 yili G`afur G`ulomning 100 yilligi munosabati bilan shahar markazidagi shinam madaniyat va istirohat bog`i uning nomiga qo`yildi va shu bog`da unga ulug`vor haykal o`rnatildi. Bugungi kunda birgina Toshkent shahrining o`zida Bobur nomida, Mirzo Ulug`bek nomida, Abdulla Qodiriy nomida, bolalar shoiri Zafar Diyor nomida bog`lar barpo etilgan.

SHe`riy va nasriy asarlar ustasi, millionlarning sevimli adibi bo`lgan G`afur G`ulom tavalludining 90 yilligiga bag`ishlangan anjumanda davlatimiz rahbari so`zga chiqib, adib asarlarining tarbiyaviy ahamiyati, dolzarbligi jihatidan bugungi kunda ham ahamiyatli ekanligini yana bir bor ta`kidlab shunday degan edi: “Prezidentlar keladi-yu ketadi, lekin G`afur G`ulomdek ulug` ijodkorlar, shoirlar, adiblar, ularning ijodi boqiy qoladi. SHu nuqtai nazardan aytmoqchimanki, har bir rahbar qaerda bo`lmasin, qaysi davrda bo`lmasin, agarki uzoqni o`ylaydigan bo`lsa, chuqur fikr yuritadigan bo`lsa, avvalambor ijodkorlarga sharoit tug`dirib berishi kerak...

Mening shaxsiy fikrim — O`zbekistonni agar ulug`lamoqchi bo`lsak, O`zbekistonning buyuk kelajagi bor demoqchi bo`lsak, mana shu zalga qaratib, butun xalqimizga qaratib aytmoqchimanki, bizlar avvalambor buyuk yozuvchilarni, buyuk shoirlarni, buyuk ijodkorlarni tarbiyalashimiz kerak... “

O`zbekistonimizda nafaqat shoiru adiblar, balki nozik, go`zal she`rlar bita oladigan, oqila ayollarimiz ham bo`lgan va hozir ham bor. 1995 yili vafo va sadoqat timsoli bo`lgan taniqli va sevimli shoiramiz Zulfiyaxonimning tabarruk 80 yoshga to`lgan kunlariga bag`ishlangan tadbirda Prezidentimiz quyidagilarni e`tirof etdi: “Siz zamonamizning zabardast shoiri va jamoat arbobi sifatida O`zbekistonning jarangdor ovozi bo`ldingiz, deb aytsak, aslo mubolag`a bo`lmaydi. Jahon minbarlarida yangragan she`rlaringiz — SHarq ayolining aqlu zakosi, fazlu kamolidan noyob nishonadir. Siz latif ijodingiz bilan millionlab kishilarga ezgulik, muhabbat va sadoqatdan saboq berdingiz...

Siz Gulbadanbegim, Zebuniso, Uvaysiy, Nodirabegim kabi SHarqning buyuk fozila ayollari boshlagan an`analarni boyitib, yangi pog`onaga ko`tardingiz. Mehribon va talabchan ustoz Zulfiyaxonimning mahorat maktabidan ko`plab yosh iste`dodlar bahramand bo`ldilar.

Istiqlol ruhi Sizni, ijodingizni yanada yoshartirib yubordi. Maftunkor she`riyatingiz yoshlik nafasi bilan qayta uchqunlandi. Sizning, el ardog`idagi etuk ijodkor, mohir tarjimon, atokli noshir-muharrir va jamoat arbobining tavallud kuni milliy bayram sifatida nishonlanishi mustaqil davlatimiz hayotida katta voqea. Bu qutlug` sana

istiqlol zamonida, yorug' kunlarda o'tayotgan millionlab muxlislaringizning quvonchiga quvonch qo'shishi juda tabiiydir".

YUrtimizda qadimdan jahon ilmiga salmoqli xissa qo'shgan, dunyoda nomi shuhrat qozongan zabardast allomalar ko'p o'tgan. Afsuski, qaramlik davrida ularning ham nomlari ko'p tashviq qilinmas edi. Mustaqillik sharofati bilan ularning amalga oshirgan buyuk xizmatlari ham o'ziga yarasha yuksak e'tiborini topa boshladi. SHulardan biri bundan 1200 ilgari yurtimiz nomini jahonga tanitgan buyuk astronom, matematik va geograf Ahmad al-Farg'oniy bo'lib, 1998 yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni bilan allomaning 1200 yillik tavallud sanasi katta tantanalar bilan nishonlandi. Bu bayramda Prezident nutq so'zlab, quyidagilarni alohida ta'kidladi:

"Bugun yurtimizning qadimiy va so'lim go'shalaridan biri Fargonada muborak bayram. Bugun xalqimizning bir buyuk o'g'loni, o'rta asrlar jahon ilm-fani asoschilaridan biri, qomusiy olim Ahmad al-Farg'oniyning xotirasini yod etib turibmiz. Ushbu tarixiy voqealar butun dunyo ilmu ma'rifat, ma'naviyat ahlining diqqat markazida bo'lib, el-yurtimiz obro'-e'tiborini jahonga tarannum etmoqda... Ahmad al-Farg'oniyning olamshumul merosi dunyo madaniyati va ma'rifati xazinalaridan biri bo'lib, Milliy salohiyatimiz, milliy tafakkurimiz ko'lami va qudratining isbotidir. Ahmad al-Farg'oniy merosi insoniyatning yangi ilm cho'qqilariga ko'tarilishiga sababchi bo'ldi, butun ma'rifiy dunyo olimlari uchun dasturilamal bo'lib xizmat qildi. Farg'onalik bu fozil zotning "Astronomiya asoslari" nomli shoh asari o'n ikkinchi asrdayoq lotin va ivrit tillariga tarjima etilgan edi... Ahmad al-Farg'oniyning astronomiya fani rivojidadagi nufuzi shu qadar ediki, alloma bobomizning nomi Er kurrasidagina emas, samoda ham abadiy shuhrat topdi. O'n oltinchi asrdayoq Oydagi kraterlardan biriga uning nomi berilgan edi. Atoqli astronom YAn Geveliy tomonidan 1647 yili nashr qilingan "Selenografiya" kitobida Oydagi kraterlardan ikkitasi ikki buyuk vatandoshimiz — Ahmad al-Farg'oniy va Mirzo Ulug'bek nomi bilan ataladi...

Bir haqiqatni barchamiz anglab olishimiz zarur. O'zbek zaminida asrlar davomida fan va madaniyatning turli sohalarida buyuk iste'dodlarning parvarish topgani bejiz emas, albatta. Jamiyat taraqqiyotidagi har qanday o'zgarishlar, yangiliklar, ayniqsa, insoniyat rivojiga katta turtki beradigan jarayonlar, kashfiyotlar o'z-o'zidan yuz bermaydi. Buning uchun avvalo asriy an'analar, tegishli shart-sharoit, tafakkur maktabi, madaniy-ma'naviy muhit mavjud bo'lmog'i kerak. Millatning tabiatida, qonida, nasl-nasabida ezgulik va ma'rifat sari intilish mafkurasi va qonuniyati jo'sh urishi lozim. Buning uchun eng avvalo mana shu qadimiy va betakror yurtga Allohning nazari va e'tibori tushishi kerak... Ahmad al-Farg'oniyni bag'ishlangan tantanalar o'zligimizni, qadr-qimmatimizni, millatimizning dunyoda tutgan o'rnini anglash yo'lida yana bir muhim vositadir. Ayniqsa, bu sananing YUNESKO qarori bilan xalqaro miqyosda keng nishonlanishi Ahmad al-Farg'oniy ilmiy merosini o'rganish borasidagi yangi-yangi tadqiqotlarga asos bo'ladi, deb ishonaman..."

Prezidentimiz ta'kidlaganidek, biz orzu etgan buyuk davlatni bunyod qilish barchamizdan mustahkam iroda, iymon-e'tiqod, milliy g'urur tuyg'usi, buyuk ajdodlarimizdan meros qolgan ma'naviy bisotga ega bo'lishni talab qiladi.

Bilaklarimizda kuch, qalblarimizda kelajakka ishonch bo'lmog'i shartdir. Buning uchun ushbu tabarruk zaminni obod etishga o'z hayotini bag'ishlagan buyuk ajdodlarimiz nomini kelajak zafarlarga undovchi bir bayroq yanglig' baland tutmog'imiz lozim. Ana shunday nomi millatimiz tug'iga aylangan zabardast siymo ulug' bobokalonimiz Amir Temurdir.

Ko'p yillar mobaynida, hattoki Evropa davlatlari samimiy ehtirom bilan tan olgan bobokalonimizni yovuz, kallakesar degan "ertaklarga" ishonishga majbur qilindik. Uzoq yillar mobaynida mustamlaka iskanjasida kun kechirgan xalqimiz o'z vatandoshini qadrlash, uning tarixiy mavqeini munosib o'ringa qo'yish imkonidan mahrum edi.

Qaramlik kasofati bilan Amir Temur nomi tariximiz sahifalaridan qora bo'yoq bilan o'chirildi, unutishga mahkum etildi. Maqsad xalqimizning yuragidan milliy ong, milliy g'urur tuyg'usini yo'qotish, uni qaramlikka, tobelikka ko'ndirish edi. Mana oxiri haqiqat g'alaba qilib, SHarqda tengi yo'q sarkarda, Vatan va millat mustaqilligi uchun umrini baxsh etgan fidoyi o'g'lon, Markaziy Osiyoda bundan 600 yil avval ulug' bir saltanat barpo etgan davlat arbobi istiqlol sharofati bilan o'z vataniga qaytdi. YOsh avlod ongiga milliy ma'naviyatimiz an'analarini singdirishda buyuk sarkarda Amir Temurning "Tuzuk"lari, millat nomini yuksaklarga ko'tarishga sarf etilgan hayoti buyuk ibrat timsolidir.

1993 yil avgustda Toshkent shahrida Amir Temur va Ulug'bek haykallari ochildi. Amir Temur tavalludiga bag'ishlab o'tkazilgan anjumanda Prezidentimiz quyidagilarni aytib o'tdi: "Bugun — o'zbek xalqi tarixida ulug' kun. O'zbekiston mustaqilligiga, muborak istiqlolimizga ikki yil to'ldi.

Buyuk ayyom arafasida Temur bobomiz haykalining ochilishi o'ziga xos ramziy bir ma'noga egadir. Vatanimiz istiqlolini yanada mustahkamlash, uni himoya qilish, yurtimiz sha'ni-shavkatini yuksaltirish, adolat, insof va diyonat hukmron bo'lgan erkin jamiyat, mehnatkash xalqimizga munosib farovon hayot qurish bizning insoniy va fuqarolik burchimizdir. Mamlakatimizning markazida, qadimiy va go'zal poytaxtimiz — jonajon Toshkentimiz o'rtasida qad ko'targan ulug' bobomiz siymosi xalqimizga faxr va g'urur baxsh etmog'i muqarrar!

Bu siymo mard, tanti, halol va g'ayratli xalqimizni birlashtirishda, jipslashtirishda, iymon-oqibatli bo'lishda, qudratli kelajagimizni qurishda bizga yangi-yangi kuch-quvvat va shijoat bag'ishlaydi".

1994 yili ulug' temuriyzoda, buyuk alloma va hukmdor Mirzo Ulug'bekning 600 yilligi yurtimizda keng nishonlandi. Oradan ko'p o'tmay 1996 yilni "Amir Temur yili" deb e'lon qilish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni e'lon qilindi.

XIV asrda mamlakatimiz shuhratini jahonga taratgan bu buyuk shaxs sharafiga Parijda — Evropaning qoq markazida Amir Temur hamda temuriylar davriniig ulug'vor madaniy yutuqlariga asoslangan ko'rgazma ochildi.

Hayratlanarli joyi shundaki, Frantsiyada XV asrdayoq Amir Temurga yodgorlik o'rnatilib, unga "Evropaning haloskoriga" degan chuqur ramziy ma'noli so'zlar yozib qo'yilgan. Ayni Amir Temur bosqinchi to'dalarning Evropa ichkarisiga qilayotgan harakatiga chek qo'rganini, boshqa tajovuzkorlik yurishlarini uzoq muddatga to'xtatib qo'rganligi bunga sabab bo'lganligi tarixdan ma'lum. Bugun

biz ma'rifatli Movarounnahr ruhi, temuriylar davrida fan va san'atning gullab-yashnagani Evropada uyg'onish jarayoniga hayotbaxsh ta'sir etganini, umumjahon taraqqiyotiga ko'maklashganini anglab faxrlanamiz.

"Siyosatda maslahat, mulohazakorlik, o'ylab ish qilish qurol kuchidan ko'ra o'n baravar foydaliroqdir", degan dono so'zlar Amir Temurga mansubdir. Bu so'zlar hozirgi tilda nizoli masalalarni siyosiy muloqot, ogohlantiruvchi diplomatiya yo'li bilan hal qilishni bildiradi. Amir Temuming tarixiy xizmati yana shundan iboratki, uning harakatlari tufayli Osiyo va Evropa davlatlari tarixda birinchi marta yagona jug'rofiy-siyosiy makonda ekanliklarini his etdi. Bu faqat ulkan afzallikdagina emas, savdogarlar, xalqlar hech qanday to'sqinliksiz harakat qiladigan yangi yo'llarning ochilishida ham namoyon bo'ldi.

Bu anjumanda davlatimiz rahbari nutq so'zlab, quyidagilarni aytib o'tdi: "Buyuk strateg, mohir siyosatchi, eskirgan ijtimoiy munosabatlarning qat'iy islohotchisi, savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniyatning homiysi bo'lgan Amir Temur "qonunlar va urf-odatlariga asoslangan" davlatni barpo etdi. YUNESKO qarorgohidagi ushbu ko'rgazma Amir Temurning "CHindan ham ishlarimiz bizni ko'rsatib turadi!" degan mashhur so'zlarini yaqqol tasdiqlamoqda. Markaziy Osiyo madaniy va ma'naviy merosini o'rganish hamda qayta tiklashga doir maxsus dasturni ishlab chiqish va amalga oshirishga YUNESKOning qo'shgan ulushini O'zbekiston yuksak darajada qadrlaydi.

Bu O'zbekiston uchun, ayniqsa, qimmatlidir, O'zbekistonda, ma'lumki, mash'um sovet davrida ko'plab madaniyat yodgorliklari buzib yuborilgan, er bilan yakson qilingan edi. SHu sababli biz amalga oshirilayotgan turli loyihalarda, xususan, O'zbekiston hududidagi arxeologiya ekspeditsiyalarida turli mamlakatlar, shu jumladan, Yaponiya va Frantsiya olimlari hamda mutaxassislarining ishtirokini juda qadrlaymiz.

YUNESKOdagi ko'rgazma hammangiz uchun O'zbekistonga, Amir Temur Vataniga borishga o'ziga xos taklifnomadir. Ishonchim komilki, me'morchilik yodgorliklari, qadimgi qo'lyozmalar, Turkiston xalq ustalari yasagan buyumlar asrlar osha sizlarga ulug'vorligi va badiiy shakllarning puxtaligi bilan, fikr va ijod teranligi, ma'naviy soflik bilan zavq bag'ishlaydi. Ular aql-idrokni yuksaklikka ko'taradi va hozirgi inson G'arbdami yoki SHarkdami — qaerda yashamasin, uning qalbiga etib boradi".

YOsh avlod tarbiyasi va ta'lim tizimidagi islohotlar.

Sobiq SHO'rolar davridagi ta'lim tizimi 70-yillarga kelib byurokratik ma'murchilik oqibatida deyarli yaroqsiz ahvolga kelib qolgan edi. Ayniqsa, o'quv jarayoni va maktab dasturlarining voqe hayotdan ajrab qolganligi, ijtimoiy fanlarda totalitar mafkura hukmronligi natijasida 11 yillik o'rta maktabni bitirib chiqqan 17-18 yoshli yigit-qiz agar oliy o'quv yurtiga o'qishga kira olmasa, ochig'ini aytganda, ko'chada qolar edi. Vaholanki, amalda o'rta maktab bitiruvchilaridan 10% i ham oliy o'quv yurtiga kirishga muayassar bo'la olmaydi. Demak, har yili bir necha yuz ming ayni balog'at yoshidagi yoshlar quruq umumiy nazariy bilim bilan ish topish muammosiga duch keladilar. Ular qaerga bormasin, qay hunarni tanlamasin, yigit yoshida, to'liq o'rta ma'lumotga ega bo'lgan holda, faqat shogird

yoki qora ishchi bo'lib ishlash imkoniga ega edilar, xolos. SHO'ro tuzumining o'zsiyozligi, bag'ritoshligi, to'rachiligi yoshlarni shunday nochor ahvolga solib qo'ygan edi.

Istiqloq tufayli, Prezident I.A.Karimovning jonkuyarligi va tashabbusi bilan nihoyat bu xatarli ahvolga barham berildi. 1997 yilda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida Prezident "Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori" degan mavzuda

nutq so'zlab, mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini tubdan o'zgartirish, uni yangi zamon talablari darajasiga ko'tarish, shu bilan o'sib kelayotgan avlodning kelajak hayotiga mustahkam poydevor yaratish masalasini bayon qilib berdi.

O'zbekiston Prezidenti ushbu nutqida va keyingi ma'ruzalarida yosh avlod tarbiyasining puxta o'ylangan va mukammal tizimini muhokamaga qo'ydi. Unga ko'ra bola tarbiyasi oiladan, endi turmush qurishni rejalashtirayotgan yosh yigit-qizlar (bo'lg'usi ota-onalar)ni oilaviy hayotga hozirlashdan boshlanib, onaning homiladorlik payti, bola tug'ilganidan 3 yoshigacha oilada tarbiyalanishi, 3-6 yoshda bog'cha tarbiyasi, boshlang'ich ta'lim, tayanch maktab, litsey-kollej va oliy ta'limdan to' malaka oshirish, aspirantura, doktoranturagacha to'liq o'z ichiga qamrab oladi. Ayniqsa, ilgari 11 yillik umumiy majburiy ta'lim o'rni 9 yillik majburiy tayanch maktab va 3 yillik ixtiyoriy-majburiy (o'qish – majburiy, kasb yo'nalishi bo'yicha tanlash - ixtiyoriy) kollej-litsey ta'limining yo'lga qo'yilishi balog'at yoshiga etib endi mustaqil hayotga kirib kelayotgan yigit-qizlarni bugungi kunimiz uchun zarur bo'lgan muayyan kasb-hunarni egallab, kelajakka qarab dadil qadam tashlashlari uchun real imkoniyat yaratib berdi.

"Ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib, ongni o'zgartirib bo'lmaydi. Ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib esa biz ko'zlagan oliy maqsad - ozod va obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi".

Islom Karimov,
O'zbekiston Prezidenti

1997 yil 27 avgust kuni qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ga binoan ta'lim turlari: *maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'lim* shaklida belgilandi. Bulardan oliy ta'lim 2 bosqichda: *bakalavriat (4 yil) va magistratura (2 yil)* qilib belgilandiki, natijada oliy toifali mutaxassislarning ham ijtimoiy-iqtisodiy talablardan kelib chiqadigan darajalanishi vujudga keldi.

"Milliy dasturga" ko'ra "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini amalga joriy qilishning 3 bosqichi belgilangan bo'lib, ularning birinchisi - 1997-2001 yillarga, ikkinchisi – 2001-2005 yillarga, uchinchi bosqich esa 2005 yildan keyinga rejalashtirilgan edi.

Bugungi kunga kelib dasturda belgilangan birinchi va ikkinchi bosqich talablari to'liq hayotga joriy qilindi. Jumladan, 2004-2005 o'quv yilida respublikada 898 ta o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari (831ta kasb-hunar kolleji va 67 ta akademik litsey) faoliyat ko'rsatib, ularda jami 786 ming 295

o'quvchi ta'lim oldi. SHu o'quv yilida 171 ming 854 o'quvchi kasb-hunar kollejlari bitirib ishlab chiqarishga yo'l oldi, 7 ming 204 yosh yigit-qizlar akademik litseylarni tugatib, oliy o'quv yurtlariga hujjat topshirishdi. endigi kunda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun barcha fanlardan maxsus darsliklar tayyorlash, o'qituvchi kadrlar malakasini oshirish, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga keng tatbiq qilish, kasb-hunar kollejlari bitiruvchilarini o'z egallagan mutaxassisligiga muvofiq ish bilan ta'minlashni yaxshilash va ta'lim bilan ishlab chiqarishni o'zaro muvofiqashtirish kabi dolzarb masalalarga borgan sari jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Bugun respublikada 18 yoshgacha bo'lgan yigit-qizlar 10 milliondan oshiq bo'lib, mamlakat aholisining 40% ini tashkil qiladi. YUqorida qisqacha aytib o'tilganidek, mustaqillik yillarida ularni tarbiyalash va mustaqil hayotga tayyorlash bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning birinchi va ikkinchi bosqichlarining amalga oshirilishi bilan mamlakatimiz bu sohada jahon standartlariga tenglashib olganligi sir emas. Ammo hali oldinda qilinadigan ishlar ko'p. Avvalo, tan olib aytish lozimki, jahonning eng rivojlangan mamlakatlarida ham mutaxassislar e'tirof etishicha ta'lim-tarbiya tizimining ahvoli qoniqarli emas. Ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida muammolar bir talay. SHunday bir holatda ajdodlarimizning ta'lim – tarbiya sohasidagi boy ma'naviy merosidan unumli foydalanib bu yo'nalishda milliy ma'naviyat va jahon madaniyati an'analari uyg'unligini ta'minlash ustida hali ko'p izlanishlar olib borish lozim bo'ladi.

4-mavzu:Mustaqillik davri ma'naviyati. Bosh ma'naviy qadriyatlarimiz va inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg'unlashuvida ularning ahamiyati.

Ma'naviyat va millat tarbiyasi

Agar insoniyatning yaxshilik tomon o'zgarishini xohlasak, har birimiz o'z ruhiyatimizning Borliq haqiqati bilan uyg'unligiga erishish, ya'ni ma'naviy kamolot yo'lida urinmog'imiz lozim, zero agar faqat o'z tabiatimizni yaxshi tomonga ozgina o'zgartirsak, birovga zulm qilmagan holda umumbashariyatdan bir fardni bo'lsa ham biroz yaxshilik sari siljitgan bo'lamiz. Aslida tabiiy va aniq fanlar, texnika fanlari, iqtisod va siyosatga oid fanlar insonning moddiy hayotini to'g'ri yo'lga qo'yishni ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, ma'naviyatga oid fanlar insonga insoniylikning mohiyatini ko'rsatib berishi, har bir fardni hayotda o'z yo'lini qanday qilib to'g'ri topishga, sodda qilib aytganda, odamni odamga o'xshab yashashga o'rgata bilishi lozim, bo'lmasa, bu fanlarning nima keragi bor. Siyosiy fanlar insonlar aro muomala qonuniyatlarini o'rganadi, iqtisod fanlari insoniyatning moddiy ta'minotiga oid nazariy masalalar bilan shug'ullanadi, ma'naviyatga oid fanlar esa har bir insonga ma'naviy kamolot yo'llarini ko'rsatib berishga qaratilishi kerak. Ammo shuni alohida ta'kidlash zarurki, har bir shaxs ma'naviy kamolot yo'lini o'zi mustaqil bosib o'tadi. Ma'naviyatga oid fanlar beradigan ma'lumotlar juda muhim, ammo ular haydovchiga ma'nosi o'rgatiladigan maxsus yo'l belgilariga o'xshaydi. Ularni qanday o'zlashtirish va

yoʻl yurganda ularga qanday rioya qilish endi haydovchining qobiliyati, hafsalasi va vijdoniga bogʻliq boʻladi.

Maʼnaviyat va millat tarbiyasi xususida gapirganda kechagi kunimizdan “meros” qolgan va bugungi kunda ham hanuz urchishdan toʻxtamayotgan bir xavfli illat haqida eslab oʻtmasak boʻlmas. Bu narsa birnecha yil burun matbuotda eʼlon qilingan maqolalardan birida “**oson yolgʻon**” deb nomlangan edi. Masalan, bir katta yigʻinda bir maʼruzachi tamaki chekishning zarari haqida chuqur ilmiy dalillar keltirib “chiroyli” nutq irod qiladi. Maʼruza tugagach, bir chetga chiqib oʻzi sigaretani tutatib yaxshilab “xumorini yozadi”. YOki ichkilikning zarari haqida ogʻzi koʻpirib vaʼz oʻqigan odam, birpasdan keyin qarasangiz, choyxonada ulfatlar bilan pivoxoʻrlik qilayotgan boʻlib chiqadi. Bular juda sodda misollar. Hayotimizda “oson yolgʻon”ning ancha murakkab turlari ham uchraydiki, ularni dabdurustdan farqlab olishning oʻzi boʻlmaydi. SHulardan biri **taʼlim va tarbiya nisbatini toʻgʻri belgilash**, deyish mumkin. Bu masala oʻz vaqtida matbuotda ham koʻtarilgan. Masalan, Prezidentimiz ziyo ahliga murojaat qilib, **milliy maʼnaviy merosimizni jiddiy oʻrganish** va uni yoshlar ongiga singdirish masalasini qoʻyadi. Darhol matbuotda bu masalaga qator olimlar oʻz ijobiy munosabatlarini bildirib maqolalar bilan chiqadilar. Barcha maqolalarda qoʻyilgan masalaning dolzarbligi va yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati haqida koʻtarinki ruhda mulohazalar bildiriladi, bir-birimizni va yosh avlodni maʼnaviy merosimizni jiddiy oʻrganishga daʼvat qilamiz. Bir payt qarasak, aksariyat olimlarimizning gʻayrati shu bilan tamom boʻladi, faqat 4-5 sharqshunos olimlardan boshqa hechkim bundan nariga oʻtmaydi, juda oʻtganda ham buyuk ajdodlarimiz maʼnaviy merosi xususida shoʻrolar zamonida oʻsha davr mafkurasi ruhida talqin qilingan bir necha tadqiqotlar yoki ommabop risolalarni ishga jalb qilish bilan cheklanadi. Sababi oddiy. Koʻp asarlar oʻz davrida arab yoki fors tilida yaratilgan, bu tillardagi qoʻlyozmalarni sharqshunoslarning ham barchasi ravon oʻqib tushunishga qiyinaladi, qolaversa, hatto Alisher Navoiyning turkiyda bitilgan dostonlari asl mazmunini tushunib etish uchun ham yana Qurʼoni karim va Hadisi shariflar, Forobiy va Moturidiy, YAssaviy va Naqshband, Gʻazzoliy va Ibn al-Arabiy, Sanoiy va Attor, Nizomiy va Amir Xusrav asarlari mazmunidan xabardor boʻlishimiz kerak. Buncha tashvishni elkaga olgandan koʻra, maʼnaviy merosimizni jiddiy oʻrganish zarurligi haqidagi Prezident daʼvatlarini qoʻllab-qoʻltiqalaymiz, deb gazetada chiqish qilgan ancha oson. Ammo bu bilan asl maqsad amalga oshmasligi kunday ravshan. Bu ham mayli. Baʼzi “faylasuflarimiz” mustaqillik davrida nashr etilgan kitoblarida avval marksizm asoschilarini yaxshilab “poʻstagini” qoqib, keyin ayni oʻshalarning izdoshlari va targʻibotchilari oʻz davrida “yaratgan” asarlaridagi gʻoya va kontseptsiyalarni oʻzbek tiliga “chiroyli” qilib agʻdarib, xuddi yangi gap aytayotgandek, bemalol bugungi yosh avlodga taqdim qila yotganlariga nima deyish kerak? Mana bu “oson yolgʻonlar” endi haligi kashanda maʼruzachi yoki serulfat vaʼzxonning yolgʻoniga qaraganda anchagina xavfliroq yolgʻonlardir.

Bunday illatlardan qutulishning birdan-bir yoʻli oshkoralik va oʻzaro talabchanlik. Inson avvalo oʻz qadrini bilishi kerak. Qolaversa, rostmana olim odam haqiqiy ilmni qattiq qadrlashi kerak, buning uchun esa uni har qanaqa

soxtalıklardan izchillik bilan himoya qila bilishi lozim. Falsafa faqat bilimga, mantiqiy tafakkurga tayanadi. Ma'naviyat bilim va mantiqni inkor etmaydi, ammo **ilm va ibrat, mehr va mas'uliyat uyg'unligini** talab etadi. Milliy ma'naviyatimizda **ibrat ma'rifati** birinchi o'rinda turadi, kimki o'z ilmiga o'zi amal qilmasa, u **fosiq** hisoblanadi, bunday odamning xalq oldida obro'si bo'lmaydi. SHu sababli milliy ma'naviyatimiz an'analariga ko'ra o'z faoliyatida ilm va ibrat, mehr va mas'uliyat uyg'unligini ta'minlay olgan insongina **haqiqiy ziyo egasi** hisoblanadi. Unga hamma havas bilan qaraydi, ehtirom bilan munosabatda bo'ladi. Uning har bir mulohazasi ko'pchilik tomonidan jiddiy qabul qilinadi, har bir gapi salmoqli bo'ladi.

Ma'naviyat - insonning, xalqning, jamiyatning kuch-qudrati bo'lishi uchun, insonga botiniy quvvat bag'ishlashga qodir manbaga aylanishi uchun **Inson ruhi Borliq haqiqati bilan uyg'unlik hosil qilishi**, ya'ni boqiy mohiyat bilan tutashuvi kerak bo'ladi. Lekin shu uyg'unlik qanday shakllanadi, uning muayyan pog'onalari, idrok etish darajalari haqida so'z yuritish mumkinmi? Biz islom mintaqa madaniyati doirasida milliy ma'naviyatimizning takomil bosqichlaridan kelib chiqib, ular bilan uyg'un ravishda Borliq haqiqatini anglash jarayoni bo'lmish Ma'rifat yo'llari haqida muayyan tasavvur hosil qildik. Ulardan – **ibrat, ilm, riyozat va mehrni** alohida ajratib ko'rsatdik. Ammo bular Borliq haqiqatini anglash sari olib boradigan yo'llar, xolos. Borliq haqiqatini anglash darajalari, **Inson ruhining Borliq haqiqati bilan tobora uyg'unlashuviga eltuvchi pog'onalar** emas. Borliq haqiqati cheksiz, inson uni hech qachon tugal anglab eta olmaydi. Ammo insoniyatning necha ming yillik ma'naviy kamolot tarjibasi behuda ketgan, deb tasavvur qilish ham gumrohlik bo'lur edi. Ming yillar davomida inson Borliq haqiqatini anglash sari intilar ekan, qandaydir natijalarni qo'lga kiritgani shubhadan holidir. Ana shu qo'lga kiritilgan **ma'naviy qadriyatlar majmuini** muayyan yaxlit tizimlar pog'onadorligi sifatida tasavvur qilsak, Borliq haqiqatini anglash darajalari, Inson ruhining Borliq haqiqati bilan tobora uyg'unlashuv bosqichlari ko'z oldimizda namoyon bo'ladi. Albatta, bu tizim ham har qanday inson bilimlari kabi nisbiydir, ko'proq o'zimizning milliy ma'naviyatimiz an'analariga tayanib shakllantirilgandir. Balki boshqa millat, boshqa mintaqa vakillarining tasavvurlari boshqacharoqdir. Hatto o'zimizning milliy an'analarimizni ham har kim o'zicha tasavvur qilishi mumkin. Alisher Navoiy hazratlari yozganlaridek, Haqiqat yo'llari hadsiz-hududsiz.

Qanday bo'lganda ham, milliy ma'naviyatimiz millatning o'tmishi, buguni va kelajagini qamraydi, ularni yaxlit tizimda tutib turadi. O'tmish ajdodlarimiz merosida aks etgan ma'naviy qadriyatlar bugungi bashariyat erishgan ma'naviy kamolot darajasi bilan uyg'unlashtirilsa, mamlakatimizdagi voqe ahvolga tatbiq etilsa, undan kelajak kurtaklari unib chiqadi, kelajak unsurlari shakllanadi.

Evropa ilmida aksiologiya fani bor. O'zbekchaga uni **qadriyatshunoslik** deb tarjima qilishadi. **Qadr tushunchasi** asl mohiyatiga ko'ra ma'naviyatning tamal toshi deyish mumkin. O'zining insoniylik qadrini bilmagan, uni yaxshi tushunib etmagan odam na o'zganing qadrini biladi, na olamdagi Alloh yaratgan narsalarning qadriga etadi.

Qadr tushunchasi Borliq mohiyati bilan uyg'unlikda shakllanadi. Butun olam yagona Tangrining maxluqidir, u tomonidan yaratilgan. Alloh bir zarrani ham behuda, bemaqsad yaratmaydi, demakki, mavjud Borliqdagi har bir ashyoning, narsa-hodisaning o'z qadri bor. Ayni shu haqiqatni, ya'ni Borliqdagi mavjud narsa-hodisalarning behuda yaratilmaganligi, har birining o'z vazifasi, mavqe va maqomi bor ekanligini anglab etish tufayli inson ongida muayyan qadriyatlar tizimi shakllanadi. Tabiiyki, bu tizim o'ta murakkab ichki qurilishga ega, shu sababli har qanday nazariy yondoshuv o'z maqsad yo'nalishiga muvofiq ravishda ushbu tizimning muayyan unsurlariga birinchi darajali ahamiyat ajratadi.

Qadr o'zlikni anglash jarayonida paydo bo'ladi. "Men Alloh tomonidan er yuzida xalifa etib yaratilganman", deb o'zlikni anglab etish - o'z qadrini to'g'ri baholashning poydevoridir. Allohga ishongan odam Tangrining vahiysiga ham ishonadi, demak, yuqoridagi so'zlarni haqiqat deb qabul qiladi. Ikkinchidan, o'z qadrini anglab etish barobarida inson o'zga insonlar ham er yuzida xalifa ekanligiga imon keltirib, ularning ham qadrini o'zidan kam bilmaydi. Uchinchidan, u Alloh yaratgan barcha mavjudotning ayni Haqqa tegishli ekanligini anglab etgani uchun qadr qiladi, behudaga biror narsani zoe qilishni o'ziga ep ko'rmaydi.

Qadr tushunchasi ma'rifatning turli bosqichlarida turli darajada muayyanlashib boradi. U *imn*, *ilm* va *amal* darajalarida anglab etilishi mumkin. Borliq haqiqatiga o'z nisbatini to'g'ri anglab etmagan va komil e'tiqod hosil etmagan inson hanuz g'ofildir. **Imn** darajasida barcha mavjudot qadri Alloh in'omi sifatida, barcha inson qadri imkon (potentsiya) darajasida namoyon bo'lsa, **ilm** darajasi har bir muayyan inson va ashyo qadri haqida aniq bilimlar hosil qilish bilan bog'liq bo'ladi. O'zligini anglash darajasi, Borliqning mohiyatini anglash yo'lidagi ijtihodi va amaliy faolligi bilan bog'liq ravishda insonning insondan farqi, har bir insonning kechagi holatidan bugungi holati orasidagi farq doimiy o'zgarib boradi. Uchinchi, eng yuksak va mas'uliyatli daraja, - **amal**. Bu juda qiyin savdo. Bilish va amal qilish orasida yana necha qayta ilmga qaytiladi, qayta tahlil etiladi, har safar chuqurroq anglab etib boriladi. Amal riyozatini chekishda esa mehrgina ko'mak bera oladi. Mehrsiz na imon baquvvat bo'ladi, na amal riyozatiga inson bo'y beradi.

Qadr birinchi navbatda ma'naviyat sohasiga oid tushuncha, chunki Xalloqi olamning birligi va borligini tan olmagan odam na o'z qadrini biladi, na o'zga mavjudotlar qadriga etadi. SHu bilan birga ma'naviyat, iqtisod, siyosat yo'nalishlarining murakkab kesishuvida ayni qadr tushunchasi bu sohalarni bir-biriga bog'lab turuvchi markaziy nuqta sifatida o'zligini namoyon etadi.

Qadr tushunchasi iqtisodda qiymat va bahoga aylansa, siyosat sohasiga tatbiq etilganda mavqe va maqom qiyofasini kasb etadi. Bu masala milliy ma'naviyatimizda allaqachon anglab etilgan va uning echimi ham berilgan.

XVIII asr oxirida Adam Smit "Xalqlar boyligining tabiati va kelib chiqish sabablari xususida tadqiqot" asarida Gelvetsiyning "oqilona xudbinlik" falsafasiga tayanib, har bir inson faqat o'z xudbinona manfaati ("svoekoristniy interes") yo'lida harakat qiladi va bunday harakatlarga keng yo'l ochib berilsa, millat o'z-o'zidan boyib ketadi, degan mulohazani olg'a surdi. Uning g'oyalari o'sha davr ruhiyatiga juda mos kelib, katta shuhrat qozondi. Darhaqiqat,

Evropa mamlakatlarida shundan keyingi ikki asrda (XIX – XX asrlar) juda katta iqtisodiy rivojlanish yuz berdi. Ammo bunday mo'l-ko'pchilik nima hisobidan bo'ldi va bashariyat bundan nima yutdi? Birinchidan, **“har bir insonning o'z xudbinona manfaatlari yo'lida harakat qilishi”** printsipli Evropaning keyingi tarixida tadrijiy rivojlanib, undan mantiqiy ravishda **“har bir millatning tor xudbinona manfaatlari yo'lida hech narsadan tap tortmay harakat qilishi”** printsipli kelib chiqdi. Natijada, avval shafqatsiz mustamlakachilik siyosati, so'ngra esa rivojlangan Evropa mamlakatlarining dunyoni egallash yo'lidagi ayovsiz raqobati avj oldi. Uning oqibatida kurrai zamin XX asrda ketma-ket ikki jahon urushi girdobida qolib, millionlab begunoh insonlar qirilib ketdi. Harbiy qurollar ishlab chiqish o'ta rivojlanib, eng dahshatli yalpi qirg'in qurollari er yuzini qoplab oldi. Kurrai zaminda inson hayoti qil ustida turgandek ahvol vujudga keldi. Evropada odamlar **“to'qlikka sho'xlik qilib”** axloqiy tanazzulga yuz tutayotgan bo'lsa, Osiyo va Afrika qit'alarida hali-hanuz millionlab insonlar ochlik azobini tortmoqda.

YAngi Davr Evropa mumtoz iqtisod nazariyasining **qiyamatni mehnat yaratadi**, degan ta'limoti asosida K. Marks o'zining mashhur **qo'shimcha qiymat nazariyasini** ishlab chiqdi. Uning da'vosiga ko'ra, sarmoyador (kapitalist) ishchi yaratgan qiymatning bir qismini o'zlashtirib oladi. Uning boyligi ana shu hisobdan ko'payadi. Bunday **“ta'limot”** asosida **ishchilar va sarmoyadorlar** bir-biriga mutlaq murosasiz dushman sinflar ekanligi haqidagi o'ta xatarli g'oya millionlar ongiga singdirildi va natijada umumbashariyat **ikki murosasiz qutbga** bo'linib, ular orasidagi harbiy raqobat jahonni halokat yoqasiga keltirib qo'ydi. Faqat XX asr oxiriga kelib bunday nazariyalarning tagi puch ekanligi, Marksning juda ustalik bilan jiddiy ilmiy shakl berilgan soxta **“nazariya”**si esa aslida ishchini (**“proletariat”**ni) tadbirkorga (**“kapitalist”**ga) qarshi gij-gijlashni (ya'ni, siyosiy maqsadlarni) ko'zda tutgan **buzg'unchi g'oya** ekanligi ma'lum bo'lib qoldi.

Bizning mintaqamiz an'analariga binoan barcha **qiyamatni na sarmoyador va na ishchi**, balki yolg'iz Alloh yaratadi. (Barcha insonlarning rizqini Alloh beradi.) Darhaqiqat, agar **qiyamat xoh sarmoyador va xoh ishchi** tomonidan yaratilganda edi, na sarmoyadorlar bankrot bo'lmas edi, na ishchilar tadbirkorlarning qo'liga qarab qolmas edi. Ishchi qancha mehnat qilmasin, tadbirkor qancha urinmasin, Alloh taqdir qilmasa, omadini bermasa, barcha urinishlar habada bo'lib, ishchining mehnati va tadbirkorning harakati natijalari voqe qiyamatga aylanmay, o'tmas mol bo'lib qolaberadi (balki o't olib ketadi, suvga cho'kib ketadi, sinadi, aynib qoladi va h.k.). Demak, faqat mehnat yoki foyda ustida bosh qotirish bilan ish bitmas ekan, masalaning ma'naviy tomoniga ham jiddiy e'tibor qilish, mehnat ham, tijorat ham halol bo'lishi, o'zgaga zulm o'tkazish, birovning haqqiga xiyonat asosiga qurilmasligi, insoniyatga oxir-oqibat zarar keltiruvchi yo'llarga boshlamasligi kerak ekan. Sodda qilib aytadigan bo'lsak, har ishga kirishganda oqibatini o'ylab qadam bosish lozim ekan, bo'lmasa, foyda ko'raman deb, g'irt zararga botib qolish, boyluk ketidan quvib, halokat jariga duch kelib qolish hech narsa emas ekan. Bugungi dunyoning eng boy mamlakatlarida yuz berayotgan ma'naviy tanazzul, **“dunyoni qo'limga tutib turaman”** deb kuchanayotgan siyosiy

va iqtisodiy qudrat egalarining borgan sari kurrai zaminni halokat sari etaklayotgan xatarli o'zboshimchaliklari ayni shu achchiq haqiqatni tasdiqlamoqda.

Mohiyatan olganda, Adam Smit va boshqalar asoslagan iqtisodiy nazariya jamiyatning rivojini ko'zda tutadi, ammo har bir alohida inson manfaati bilan mutlaqo hisoblashmaydi. Bizning mintaqa an'analarida esa **har bir insonning baxt-saodati** haqida qayg'urish birinchi o'rinda turadi. Insonning baxt-saodati esa faqat moddiy to'kinchilik bilan belgilanmaydi.

Siyosatdagi **huquq, burch, imtiyoz** hodisalarining tagzaminida esa insonlarning bir-biriga nisbatan **mavqe** va **maqomi** masalasi joy olgandir. Alloh Odami er **yuzida xalifa** qilib yaratgan. Ahli bashardan har bir fardning (alohida insonning) qadri ham, huquq va mas'uliyatlari ham uning ayni shu maqomi bilan belgilanadi. Aslida yaratilishdan insonlarning bir-biriga nisbatan huquqlari ham, burchlari ham azal va abad tengdir. Faqat turli insonlarda o'zligini anglash darajasi har xil.

Evropa Uyg'onish davri faylasufi **Nikkolo Makiavelli** (1469-1527) birinchilardan bo'lib, **siyosat** va **ma'naviyatning** (uning o'z talqiniga ko'ra **axloqning**) butkul boshqa-boshqa sohalar ekanligiga e'tibor qaratdi. Chunki ularning maqsadlari boshqa-boshqa. **Siyosat** mohiyatan insonlarning o'zaro **mavqe** va **maqom** talashuvlariga oid soha bo'lsa, **ma'naviyat** har bir insonning Borliq haqiqatiga munosabatiga oiddir. Insonlar bir-birini aldashi, tovlashi mumkin, **Borliq haqiqatini** esa tovlab ham, aldab ham bo'lmaydi.

Darhaqiqat, siyosat o'zi alohida soha bo'lib, **ma'naviyatli siyosat** bo'lishi mumkin, ammo **ma'naviyatdan xoli siyosat** bo'lishi ham mumkin. Odatda birinchisi **adolatli siyosat** deb, ikkinchisi esa **adolatsiz siyosat** deb yuritiladi. SHunga binoan hukmdorga nisbatan **odil** yoki **zolim** sifatleri qo'llaniladi. Bu narsa faqatgina davlat miqyosida emas, insonlar aro muomalaning yuqorida sanab o'tilgan barcha bosqichlarida amal qilishi mumkin. Masalan, **monarxiya** tuzumi printsip jihatidan davlat miqyosidagi **adolatsizlikka** asoslanadi, chunki bu tuzumda hukmdor shaxs (aniqrog'i, hukmdor sulola) **mutlaq hokim**, mamlakatdagi boshqa barcha insonlar hukmdor sulolaga **mutlaq tobe** hisoblanadi. Mamlakatning barcha boyligi, jumladan, fuqarolar mehnati bilan yaratilgan boylik ham **hukmdor sulolaning mulki** hisoblanib, ularni qanday tasarruf va taqsim qilish yolg'iz hukmdor irodasiga bog'liq bo'lib qoladi. Bunday sharoitda **adolatli hukmdor** degan tushuncha faqat nisbiy ma'noga ega bo'lib, **insofli, sahovatli** degan ma'nonigina bildiradi. Bunday tuzumda hukmdor irodasiga harqanday qarshi chiqish **isyonkorlik**, ya'ni **og'ir jinoyat** sifatida baholanadi. Ma'naviyat nuqtai nazaridan barcha insonlar yagona Alloh oldida tengdirlar, **monarxiya** tuzumida esa **hukmdor sulolaga** mansub insonlar **oliy zotlar**, qolganlar **fuqaro, qora xalq**, ya'ni tobe, qaram kishilar sifatida ko'riladi. **Fuqaro** har qanday holatda ham hukmdor irodasiga bo'ysunishi talab etiladi. Printsip jihatidan **adolatli davlat tuzumi demokratiya** bo'lib, unda davlat boshlig'i mohiyatan hukmdor emas, **vazifadordir**, ya'ni xalq saylab qo'ygan va xalq vakillari qabul qilgan qonunlar doirasida davlatni ma'lum muddat boshqarib turishga mas'ul etilgan shaxsdir. Fuqarolar (grajdanlar) hukmdorga emas, qonunlarga rioya qilishlari talab etiladi. Qonun oldida amaldor ham, oddiy fuqaro ham teng. (Monarxiya tuzumida amaldor qonunlarga emas, hukmdor irodasiga

bo'ysunadi, ya'ni u monarx irodasini amalga oshiruvchi shaxs bo'lib, huquqlari oddiy fuqaroga teng emas.) **Demokratiya** tuzumida davlat boshlig'i qonunga hilof ish qilsa, javobgar bo'ladi, demak, **adolatsiz davlat boshlig'i** degan tushunchaning o'zi demokratik tuzum tabiatiga yotdir. Agar biror joyda davlat boshlig'i **adolatsizlikka** yo'l qo'ysa-yu, jazosiz qolsa, demak, o'sha joyda demokratik tuzum printsiplari qandaydir shaklda buzilgan bo'ladi¹. Bu masalalar yuzasidan keyingi boblarda milliy ma'naviyatimiz an'alariga suyangan holda yana batafsilroq so'zlanadi.

Qadr va qadriyat. Oliy ma'naviy qadriyatlar - Vatan, SHaxs, Millat, Adolat, Haqiqat – Inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg'unlashuv bosqichlari sifatida

Ingliz tilida *value*, rus tilida *sennost'* ataladigan tushunchani o'zbek tiliga **qadriyat** deb o'giramiz. Aslida ruscha *sennost'* so'zining asosida *sena* (o'zbekcha "baho") o'zagi yotadi, ya'ni *sennost'* "muayyan baho yoki qiymatga ega" degani bo'ladi. O'zbekchadagi **qadriyat** atamasi asosida esa **qadr** tushunchasi yashiringan, ya'ni insonlar ko'z o'ngida muayyan qadrga ega bo'lgan narsa yoki hodisa **qadriyat** bo'ladi. Hozirgi kunda "Qadriyatlar falsafasi" degan fan ham mavjud. Unga ko'ra qadriyatlar moddiy yoki ma'naviy bo'lishi mumkin. Bizning maqsadimiz umuman barcha moddiy yoki ma'naviy qadriyatlar haqida mulohaza yuritish emas, balki Prezident asarlarida bayon etilgan mulohazalarga tayanib, ularning ajdodlarimiz yaratgan boy meros va xalqimiz tilida, dilida, maqol va matallari, urf-odat va an'alarida tirik saqlanib kelayotgan milliy ma'naviyatimizning bosh tamoyillarini teran aks ettirishlaridan kelib chiqib, SHaxs va millat ma'naviy kamolida etakchi o'rin tutadigan **bosh ma'naviy qadriyatlar** haqida tushuncha berishdir.

Biz inson ma'naviy kamolotning muayyan darajalarini belgilab olish maqsadida **besh ulug' ma'naviy qadriyatni** ajratib oldik. Bular - **Vatan, SHaxs, Millat, Adolat, Haqiqat** deb ataluvchi ma'naviyat maydonlari bo'lib, ularni **Inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg'unlashuv bosqichlari sifatida** ta'riflash mumkin. Bularning har biri "Men o'zbekman" deganning tilida va dilida sobit bo'lgan **Millat ma'naviyatining bosh tayanchlari**, shu bilan bir paytda ularning har biri alohida bir tizim, murakkab ichki mundarijali ma'naviy **timsol-tushunchalardir**.

Ma'naviyat haqida bahs yuritilar ekan, o'zak tushuncha **SHaxs** ekanligi shubhasiz. Ma'naviyat asli **shaxs**dan tashqarida bo'lmaydi, chunki u inson qalbida aks etgan ilohiy nur, Oliy haqiqat nuri. Ilohiy oyatga tayanuvchi bu majoziy ta'rif milliy ma'naviyatimiz takomil bosqichlari davomida shakllangan va turlicha tarzda qator allomalalarimiz merosida o'z ifodasini topgan. Biz uni hozirgi zamon ilmiy tiliga ko'chirib, inson ruhiyatida aks etgan Borliq haqiqati, yanada aniqrog'i **Inson ruhidagi Borliq haqiqati bilan uyg'unlik** deb ta'riflagan edik.

Ammo shunga qaramay, tan olish kerakki, har bir shaxs muayyan makonda tug'iladi va hayot kechiradi. Uning ruhiyati ushbu makonda shakllanadi, shu o'lka

¹ Milliy ma'naviyatimizda xalq hokimiyatчилигига муносабат масаласи а алоҳида фасл ажратилган.

unga **Vatan** sanaladi, ko'ngil dunyosida unga ma'naviy munosabat yuzaga keladi. Dilida **Vatan** tuyg'usi shakllanmagan insonni hali **SHaxs** sifatida tasavvur etish qiyin. Demak, shaxs ma'naviy kamoloti avvalida o'z kindik qoni to'kilgan zaminga mehr, uning ruhidagi Ona-tabiati bilan uyg'unlik yotadi.

Ma'naviyat muayyan shaxsdan tashqarida bo'lmas ekan, millat ma'naviyati ham aslida ushbu millatga aloqador alohida shaxslar ma'naviyatidan tashqari emasdir. Ma'naviyatning bepoyonligi alohida **SHaxs** ma'naviyatining behududligi bilan bog'liq. Inson ruhiyati cheksiz jilolarga ega, Borliq haqiqati asli behudud, demakki, har bir shaxs ma'naviyati ikki karra bepoyon va cheksizdir. Millat ma'naviyati ushbu millatga qaysidir bir tarzda aloqador shaxslar ma'naviyatining majmuidir. Ana endi 3 karra cheksizlik hosil bo'ldi.

Millat ma'naviyatini ushbu millatga aloqador shaxslar ma'naviy dunyosi majmui tashkil etadi, dedik. Ammo ular soni cheksiz, chunki millat ma'naviyati uning butun o'tmishi, buguni va kelajagini qamrab oladi. O'z navbatida bugun ko'z ochib dunyoni ko'rib turgan barcha inson u yoki bu muayyan millat ma'naviyatidan tashqarida bo'la olmaydi. Masalaning murakkabligi shundaki, hech bir inson o'zi mansub millat ma'naviyatini ota-onadan qon bilan, irsiy qabul qilib olishi kafolatlanmagan. Agar o'zbek to'lig'icha rus madaniyati muhitida tarbiyalansa, uning ruhida o'sha millat ma'naviyati shakllanadi. CHunki har bir shaxs ma'naviyati ushbu inson tarbiya topgan ma'naviy muhit bilan bevosita aloqadordir. Demak, shaxs ma'naviy to'kisligining ikkinchi nishonasi uning o'z milliy ma'naviyatiga aloqadorligi, uni qay darajada ruhiga singitib olganligi bilan bog'liq ekan. Albatta, Vatanga mehr endi milliy ma'naviyatning ham uzviy qismi ekanligi o'z-o'zidan ravshan.

Inson Vatanni tanidi, millatni suydi. Bo'ldimi? O'z shaxsiy manfaatidan o'zgani tan olmaydigan, his qilmaydigan odam - sof jaholat bandasidir. Ammo milliy xudbinlik ba'zan shaxsiy xudbinlikdan ko'ra xavfliroq bo'lishi mumkin. Bunga ham bashariyat tarixida istagancha foje' hodisalar guvoh. Ayniqsa, YAngi tarixda. O'zgani sevishga hech kimni majburlab bo'lmaydi. Ammo inson ruhida doimo **Adolat** tuyg'usi hukmron bo'lmog'i kerak. Bu - ayni ma'naviyat. Buni aslida uchinchi o'ringa qo'yish ham durust emasdir. Ammo adolat yuzasidan qayd etish kerakki, dilida Vatan tuyg'usi bo'lmagan, o'z millatini suymagan inson o'zgalarga nisbatan sidqidildan adolatli bo'lishiga ham bovar qilmaydi.

SHu bilan birga inson ruhida tabiatga nisbatan, o'zgalarga nisbatan mehr va adolat tuyg'ulari shakllanishi uchun uning moddiyligi, undagi nafs, ya'ni g'aflat, shahvat va kibr doimo halaqit berib turishini ham inobatga olib, hayotga sergak boqish lozim. Ushbu illatlar har bir inson fitrati bilan bog'liq bo'lgani tufayli, inson moddiy mavjudot sifatida tirik ekan, ulardan butkul qutulish umidi xomxayol, faqat ularni muvozanatlovchi kuch kerak, ayni shu kuch - ma'naviyatdir. Ma'naviyat - inson ruhidagi Borliq haqiqati bilan uyg'unlik dedik, ya'ni inson ruhi Borliq haqiqatini anglab etsagina, o'ziga singdirsagina, u bilan uyg'unlik hosil qila oladi. Demak, eng oliy poya -**Haqiqat**. U Borliqning mohiyatidir. Borliq haqiqati haqidagi har kimning, har millatning tasavvurlari turlicha bo'lishi tabiiy. Bir kishi barchaning ko'nglini bila olmaydi. Ammo bizning suhbatimiz milliy ma'naviyatga

oid bo'lgani vajidan Borliq haqiqati haqidagi tasavvurlarni ham ushbu hududda qidirganimiz mantiqan o'rinli deb hisobladik.

Ma'rifat ma'naviy kamolot yo'li sifatida alohida shaxs ruhiga aloqador jarayon, millat ma'naviyatida esa ushbu jarayonni ta'minlovchi usullar, vosita va imkonlar haqida so'z yuritish mumkin. Iroda qudrati, irfon va riyozat, mehr bevosita shaxsning fardiy (individual) tajribasiga ko'proq aloqador bo'lgani sababli, biz asosan ilm yo'lidan borib mulohaza yuritishimizga to'g'ri keladi. Oldindan aytib qo'yish kerakki, Vatan yoki Adolat tuyg'usi haqida ushbu kitobda yozilganlarni o'qib chiqqan odam darhol Vatanning qadriga etadigan, yoki Adolatga xiyonat qilmaydigan bo'lib qoladi deb tasavvur qilish ilm qudratiga oshiqcha bino qo'yish bo'lur edi. Har bir inson Vatan, Millat, Adolat timsol-tushunchalarining o'z ruhidagi poydor ma'naviy qadriyatlarga aylanishi uchun o'zgalar ibratida sinashi, bu yo'lda riyozat chekishi, ularga nisbatan ko'nglida mehr uyg'onishi zarur. Bunga turli sabablar, turli vositalar bilan erishiladi. Biz tuzgan matnlar esa faqat ta'lim vositasi xolos.

Tayanch so'z va iboralar

Ma'naviyat va millat tarbiyasi, "oson yolg'on", qadr muammosi, qadr va qadriyat, inson qadri, ongli mavjudot, mavqe va maqom, N.Makiavelli, falsafa, siyosat, axloq, iqtisod, qiymat va baxo, "qo'shimcha qiymat", shaxs va millat, Vatan, SHaxs, Millat, Adolat, Haqiqat, inson ruhi, ibrat ma'rifati, huquq, burch, imtiyoz, sarmoyador, milliy manfaatlar,

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

Millat ma'naviy tarbiyasining zarurati nimalarda ko'rinadi?

Ma'naviyatda qadr muammosi nima?

Oliy ma'naviy qadriyatlarning mazmun-mohiyatini izohlang.

Inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg'unlashuv bosqichlari deganda nimani tushunasiz?

Vatan pokligini saqlash nima?

Qadr tushunchasining siyosat va iqtisoddagi in'ikosi nimani anglatadi?

"Millat tuyg'usi" iborasini sharhlang.

5-mavzu: Vatan tuyg'usi. Tabiat va inson. Ma'naviy va moddiy hayot uyg'unligi

Vatan tuyg'usi - Oliy qadriyat.

Hanuz xotiramizda, mustaqilligimizning ikkinchi yili Prezident "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li" risolasini e'lon qildi. Ushbu kitobning alohida bobi "Mustaqil O'zbekistonni rivojlantirish-ning ma'naviy - axloqiy negizlari" deb nomlangan bo'lib, unda sanab o'tilgan 4 negizning biri "Vatanparvarlik" edi.

Darhaqiqat, har bir shaxs uchun o'zlikni anglashning ibtidosi Vatan tuyg'usidir. Bu muqaddas tuyg'u haqida sanoqsiz kitoblar yozilgan. Vatan tushunchasi keng qamrovli, ko'p ma'noli tushuncha. Inson o'z kindik qoni to'kilgan, tug'ilib o'sgan diyorini Vatan deydi, ammo har bir inson bu tushunchaga o'z ma'naviy kamolot darajasiga ko'ra qamrov beradi. "O'z uyim - o'lan

to'shagim", deydi birovi, boshqasi tug'ilgan shahar yoki qishlog'ini Vatanim, yurtim, deydi. Ammo qanday talqin etilmasin, muhimi, Vatan tushunchasi ma'naviy munosabatni bildiradi, ya'ni u ma'naviy qadriyatdir, Vatan tuyg'usi inson ma'naviy kamoloti darajasidan xabar berguvchi ilk muhim nishonadir.

Vatan tushunchasi keng qamrovli, dedik, ya'ni u ma'naviy qadriyat sifatida inson ongida har xil darajada tajassum topadi, vaziyatlardan kelib chiqib, turlicha talqin etiladi. Agar ularning barchasi nazarga olinmasa, qiyosiy tahlildan o'tkazilmasa, yosh avlod ruhiga singimaydi, oddiy bir shior darajasida qolib ketaveradi. Qani, milliy ma'naviyatimiz an'analarida "Vatan" deganda kim nimani tushunadi - bir ko'zdan kechiraylik-chi?

Avvalo, tasavvuf shayxlari - naqshbandiya pirlari nazdida ruh uchun badan - Vatan. "*Safar dar Vatan*" deydi hazrati Bahouddin ustozlar izidan borib. YA'ni inson ruhi badanni, moddiy vujudni tark etmagan holda Haq bilan birlashuvi, ko'ngil ko'zqusini poklab, unda haq jamoli aks etishiga erishuvi lozim. Bu Tavhid e'tiqodining bosh talabidir. Inson Alloh tomonidan moddiy vujud sifatida yaratilgan, uni moddiy ehtiyojlargisiz tasavvur etish mumkin emas. Faqat inson o'z vujudini pok saqlashi kerak. SHu nuqtai nazardan tahorat shunchaki rasmiyatchilik emas, balki Poklanishning ibtidosi, boshlanishidir. Inson o'z vujudini, undagi har a'zoni pok saqlashga, ehtiyot qilishga Haq oldida mas'uldir. Ajdodlarimiz bu masalaga alohida e'tibor berishgan. Nopok vujudda pok ruhni tasavvur qilib bo'ladimi?

Xalqimiz "*falonchi vatanli bo'lipti, o'ziga bir vatan solipti*" deydi. Bu endi Vatan so'zining ikkinchi ma'nosi - turar-joy, obod maskan, har bir inson ahli oilasi bilan panohtopuvchi go'sha. Modomiki, inson moddiy vujud ekan, bir obod go'shaga, ahli-xonadon bilan istiqomat qiluvchi muayyan makonga ehtiyoji bor. O'zbek doimo bu ma'nodagi vatanga e'tibor ajratib kelgan, qaerda qo'nim topsa, o'sha erni obod qilgan, bolam-chaqam deb imorat solgan, bog', chorbog' yaratgan. Uyi yo'q odamga Vatan mehri haqida gapirib ko'ring. Agar u fidoyi bo'lsa, demak, millat uning qadriga etmapti, agar dangasa, uquvsiz bo'lsa, demak, o'z qadrini o'zi hali anglamapti. Xalq so'qqabosh odam haqida "*bedananing uyi yo'q, qayga borsa bitbildiq*" deydi. SHunday ekan, uy -joy solish, birinchi navbatda, insonning yolg'iz o'zini o'ylashi emas, balki ahli oilasi, farzandlari haqida qayg'urishi, demak, mehr mas'uliyatining dastlabki tetapoyalaridir.

Vatan tushunchasining yanada kengroq talqini - har bir inson uchun o'z tug'ilib-o'sgan diyori, o'lkasi - qishlog'i, shahari, qasabasidir. Inson o'z kindik qoni to'kilgan yurti - qishlog'i, shahariga nisbatan alohida mehr tuyadi, undan uzoqlashsa, intiladi, sog'inadi. O'zga shaharda hamqishlog'ini ko'rsa, qarindoshini ko'rgandek bo'ladi, unga talpinadi. Bu - tabiiy tuyg'u.

Urug'-jamoat, ilk shahar jamoasi davrida, darhaqiqat, tug'ilgan qishlog'i, unib-o'sgan shahari insonga Vatan bo'lgan. SHaxs bo'lib shakllanayotgan ma'naviyat egasi, o'z shahri, qishlog'i, ovulini Vatan-deb bilgan. Ammo bu holat milliy ma'naviyatimizning 5-3 ming yil avvalgi kamolot darajasidir. Bugungi avlod o'sha 3 ming yil ilgari yutuq hisoblasa bo'ladigan darajada qolib ketsa nima bo'ladi? Bugun mening Vatanim Qo'qon yo Samarqand, Qarshi yo Namangan emas - balki O'zbekiston atalmish mustaqil yurt, mustaqil mamlakatdir. Har kim o'zi yashab

turgan qishlog'i, shaharining har bir ko'chasini, har bir guzarini, arig'i-anhorini, suvi-havosini pok tutishga intilmog'i, shunga hissa qo'shmog'i ham farz, ham qarz. Ammo Vatan tushunchasi tom ma'nosida o'zi fuqaro bo'lib hisoblangan mamlakatga taalluqli ekanini bir zum unutmasligi kerak. Mahalliychilik, oila, qarindosh-urug' manfaatlarini xalq va millat manfaatlaridan ortiq qo'yish, ularni zidlashtirish ma'naviy noqislik nishonalaridir.

Nega Vatan tushunchasining bosh ma'nosi - mamlakat, milliy davlat bilan bir keladi? CHunki, bunda Ona-zamin va millat tushunchalari birlashadi uyg'unlashadi. Millat tuyg'usi bo'lmagan insonda o'z oilasi, tug'ilib o'sgan shahar-qishlog'iga intilish bo'lishi mumkin, ammo tom ma'nodagi Vatan mehri bo'lmaydi, fidoiylik darajasidagi Vatan tuyg'usi unga yot bo'ladi. Millat tuyg'usi Vatan tuyg'usi bilan birlashgan joyda haqiqiy SHaxs vujudga keladi, ma'naviy kamolot, yuksak mas'uliyat hissi shakllanadi.

Vatan mehri oliy qadriyatdir. Bugungi kunda Ona- sayyora barcha bani basharga yagona Vatan ekanligini, uni pok saqlash, uning boyliklarini asrab-avaylash insoniyat uchun hayot-mamot masalasiga aylanib borayotganligini barchamiz sezib turibmiz. Ammo, baribir, o'z Vatani sevmagan, millatining qadriga etmagan inson o'zganing ham, bashariyatning ham, kurrayi zamin obodligining ham qadriga etishiga ishonish qiyin. Vatanga sadoqat haqiqatga sadoqatning, millatga mehr ahli basharga mehrning ibtidosidir. Busiz na adolat g'alaba qiladi, na haqiqat yuzaga chiqadi, na insonning o'z shaxsiga ehtiromi shakllanadi. Vatan mehrini yo'qotgan shaxs oyog'i ostidagi zaminni yo'qotadi, bo'shliqda muallaq qoladi. Vatanga muhabbat ajdodlar merosiga qiziqish, milliy ma'naviyatdan bahramandlik, o'z shaxsiy salohiyatiga ishonch, umumbashariyatga hurmat, kelajak oldida mas'ullik tuyg'ularini tarbiyalaydi. Mustaqillik ma'naviyati Vatanga muhabbatdan, millat manfaatlariga sadoqatdan boshlanadi, har bir shaxsning o'z ichki imkoniyatlarini Vatan manfaati yo'lida unumli rivojlantirishi bilan namoyon bo'ladi. Unda milliy ma'naviy merosdan mukammal bahramandlikka intilish umumbashariy qadriyatlardan og'ishmaslik, o'zga millatlar madaniyati, o'zga mintaqa va o'lkalarda erishilgan ilg'or tajribalarni ijodiy o'zlashtirish ishtiyoqi bilan uyg'unlikda to'laqonli tajassum topadi. Bir so'z bilan aytganda, haqiqiy imon Vatanga mehrdan, Vatan va millat, mamlakat va xalq oldidagi yuksak mas'uliyat hissidan boshlanadi.

Vatan pokligini saqlash, Vatanni turli g'arazli kirdikorlardan muhofaza qilish, Vatan manfaatlari, millat manfaatlarini teran anglab etib, kelajak avlodga - farzandlarimizga ozod va obod Vatanni meros qoldirish uchun barcha iste'dod va imkoniyatlarimizni ishga solish - bizning Haq oldidagi eng ulug' mas'uliyatimiz emasmi?

SHularni nazarda tutgan holda, oldingi boblarda ta'riflangan **islom axloqiga oid asosiy axloqiy fazilatlar**ni bevosita **milliy axloqimizda** qanday akslanishini misollar vositasida ko'rsatish uchun yana **ma'naviyat va axloq nisbati** masalasiga murojaat etishga ehtiyoj sezamiz. Agar shunday qilmasak, milliy axloq haqidagi tasavvurlarimiz muayyan darajada mavhumligicha qolaberadi.

Masalan, **bosh ma'naviy qadriyatlarimizning birinchisi** va asos-poydevori bo'lmish **Vatan** tuyg'usini olaylik va unga **poklik** axloqiy timsol-tushunchasini

tatbiq etaylik. Biz yuqorida **Vatan** timsol-tushunchasining besh ma'nosi haqida gapirdik. Milliy axloqimizda muhim o'rin tutuvchi **poklik** timsol-tushunchasini ana shu ma'nolarning har biriga tatbiq etadigan bo'lsak, shundagina **Vatan pokligini saqlash** nima degani ekanligi haqida aniq tasavvurga ega bo'lish mumkin. Avvalo, islomda **badan pokligiga**, uning zohiriy va botiniy jihatlariga juda katta e'tibor beriladi-ki, yuqorida bu haqda muayyan tasavvur berildi. Undan keyingi bosqichda **xonadonni pok saqlash** masalasi qo'yiladi. Bunda faqat odam o'zi yashab turgan maskanini ozoda va sarishta saqlashi bilan ish bitmaydi, masalaning botiniy va muhim jihati **oila a'zolarining xalqumini va ruhini pok saqlashdir**-ki, bu haqda batafsil izoh va o'g'itlarni istedodli va kuyunchak shoiramiz Tursunoy Sodiqovaning mustaqillik yillarida nashr etilgan qator kitoblaridan topishimiz mumkin. Qo'rqmay aytish mumkinki, **o'zi va oila a'zolarining xalqumini pok saqlashga** havsala qilmagan odam **Vatanni pok saqlash** uchun jonbozlik ko'rsatadi, deb o'ylash xom fikrdir.

Umuman olganda, milliy axloqimizga oid timsol-tushunchalarning o'zaro nisbatini, darajalaridagi farqlarini ajratishda **Bosh ma'naviy qadriyatlarimiz** hal qiluvchi **mezonlar** vazifasini bajaradi. **Vatan, SHaxs, Millat, Adolat, Haqiqat** – har biri bir guruh axloqiy fazilatlar maydoni bo'lib, bu maydonlar, bir tomondan, o'zaro murakkab munosabatlar hosil qilsa, ikkinchi tomondan, axloqiy timsol-tushunchalarni ahamiyat jihatidan o'zaro tabaqalashtirishga asos bo'lishi ham mumkin. Masalan, **Vatan** timsol-tushunchasining asosiy ma'nosi, ya'ni "O'zbekiston – mening Vatanim" jumlasida ifodalanuvchi iftixor hissi faqatgina **SHaxs ma'naviyatining Millat tuyg'usi** darajasidagi **takomil bosqichida** muayyanlik kasb etadi. Ungacha tildan dilga ko'chishi dargumon. Ayni **Vatanparvarlik** axloqiy timsol-tushunchasi shu bosqichdagina jiddiy salmoqqa ega bo'ladi. Chunki **halollik** va **oilaparvarlik** kabi axloqiy tushunchalar **Vatan** timsol-tushunchasining birinchi va ikkinchi ma'nolariga oid bo'lib, hanuz **SHaxs ma'naviy takomilining** bu darajasida **Vatan tuyg'usi** to'laqonli ravishda **bosh ma'naviy qadriyat** sifatida anglanilgan deb bo'lmaydi. SHu o'rinda yana bir murakkab holat – tom ma'nodagi **Millat tuyg'usini elatdoshlikdan** farqlash masalasi bo'lib, buerda siyosiy va ma'naviy omillarning birlashuvi zarur bo'ladi. Siyosiy jihatdan bir davlat fuqarolarining umumiy manfaatleri **milliy manfaatlar** hisoblanadi. Ammo bir yurtning fuqarosi bo'lgan **SHaxs** muayyan hayotiy hassos holatda tanlash muammosiga duch kelsa, rasman boshqa yurt fuqarosi bo'lgan o'z elatdoshiga yon bosadimi, yoki kelib chiqishi boshqa elatga, balki o'zga e'tiqodga ega bo'lgan fuqarodoshi manfaatlarini yoqlaydimi degan o'ta murakkab ma'naviy masala ham mavjud. Bu mavzuda Prezidentimiz I.Karimovning kelib chiqishi afg'onistonlik o'zbek elatiga mansub bo'lgan afg'on generali Do'stum haqida bildirgan mulohazalari ushbu masalaga oid eng oqilona echim bo'lgan edi. Bunday masalalar bugungi kunda axloq va ma'naviyat nisbatiga oid batafsil ishlab chiqilishi lozim bo'lgan ilmiy muammolar tugunidan birgina namuna bo'lib, **Adolat** bosqichida bunday savollar yanada murakkab echimlarni taqozo qilishi tabiiydir.

Insonning moddiy borliqqa ma'naviy munosabati. ekologik muammolarning hal etilishida ma'naviyat omili

Vatan mehri mavhum tuyg'u emas. U Vatan oldidagi mas'uliyatdir, uning kelajagi, obod va farovonligi yo'lidagi fidoyi mehnatdir, Ona-tabiatga e'zozli munosabatdir. Zero, qadam bosib turganimiz Ona-tuproq bo'lmasa, qaysi Vatan haqida so'zlash mumkin.

Bugungi kunda har bir shaxs o'zini inson sifatida tabiatning boshqa mavjudotlaridan ajratadi, muayyan millat vakili sifatida boshqa xalqlar va elatlardan farqini sezadi va, nihoyat, ahli bashar sifatida o'zga insonlar bilan umumiy jihatlari, Ona sayyoraning ongli farzandi sifatidagi huquq va mas'uliyatlari haqida bosh qotiradi. Tabiat oldida har bir alohida shaxs mas'uldir, chunki u er yuzidagi xalifadir, har bir elat va millatning o'zi yashab turgan tabiiy makon - Ona Vatani oldida mas'ulligi bor, ammo, baribir, biz yashab turgan er kurrasi yagona makon va maskanimiz ekan, ahli basharning uning oldidagi mas'ulligi ham yaxlitdir. Bugungi inson ahlining qudrati qarshisida tabiat o'zlashtiruvchi vaziyatdir. Aql - ma'naviyatga daxldor, ammo ma'naviyat aqldan iborat emas. Ma'naviyat muvozanatni saqlay bilishdadir va aqlning bugungi qudrati inson ma'naviyatining o'zga jihatlari ham jiddiy e'tiborni taqozo qiladi. Zotan, aql va xudbinlikning birlashuvi yaxshilikka olib bormaydi. Buni insonning tabiatga munosabati doirasida ko'rib chiqaylik.

Bepoyon koinot miqyosida inson zoti istiqomat qilib turgan er kurrasi kichik bir zarra, xolos. SHu jihatdan qaraganda, sayyoramiz ahli bashar uchun yaxlit Vatandır. Odam Ato va Momo Havoning farzandlari bugungi kunda taqdir taqozosi bilan turli millat va elatlarga bo'linib, turli o'lkalarga sochilib ketmishlar. Jumladan, turkiy elatlarning asl ota yurti Turkiston yangi asr boshlarida bol'shevizm "dohiy"larining g'arazli nayranglari oqibatida parchalab tashlandi. Bugungi voqelik ushbu o'lkada bir qator mustaqil davlatlarning shakllanganligi bilan ifodalanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo deb atalayotgan ushbu mintaqaning qoq markazidan joy olib turibdi.

"O'zbekiston" nomi bugun ham jug'rofiy hudud, ham jahon hamjamiyatining teng huquqli a'zosi bo'lmish siyosiy birlik, ham ushbu diyorning barcha aholisini qamrab oluvchi yaxlit ijtimoiy voqelikni anglatadi. Ana shu Vatan uchun borlig'ini bag'ishlamagan o'zbek - o'zbek emas. Ammo hamma gapni birdan aytib bo'lmaydi. Biz suhbatni, birinchi navbatda, o'zimiz istiqomat qilib turgan atrof-voqelik, tabiiy muhit, ya'ni Ona-erga munosabatdan boshlaganimiz durust. Inson ma'naviyatining birinchi o'lchovi uning Ona-zaminga, tabiatga munosabatidir, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Eslab o'tish joyizki, tabiat, moddiy borliq ham, ma'naviy mohiyat ham bir manbaga - Xalqqa olamning qudratiga tutashadi, o'shaning hosilasidir. Hayotda asli juda oz miqdorni tashkil etuvchi dahriylargina haqdirlar, ilohiy qudratga ishongan dunyo ahlining ko'pchiligi esa yanglishadi, degan aqida nimalarga olib kelganini ko'rdik. Ko'pchilikning ziddiga ish qilish emas, ko'pchilikni tushunishga intilish xayrli amal ekanligiga iqror bo'lish paytimiz keldi. Zotan, ulug' ajdodlarimiz shu yo'ldan borganlar, milliy ma'naviyatimiz shuni taqozo etadi.

Ajdodlarimiz aqli va salohiyatiga bovar qilsak, ular bu dunyoni “suvrat” deb, “majoz” deb, “ko`zgu” deb ataydilar. Darhaqiqat, inson dastlab ko`z ochgach, dunyoga, atrof-tabiatta ko`zgudek munosabatda bo`ladi, undan o`zini izlaydi, o`zini tabiat orqali anglab etishga intiladi. Xuddi ana shu davrdan milliy ma`naviyat shakllana boshlaydi. Har bir elat, har bir xalq doimiy istiqomat qiladigan makon o`zga o`lkalardan nimasi bilandir farq qiladi, ajralib turadi. Turkiy elat yashagan tabiat sharoiti, albatta, tarixda doimo bir tusda bo`lmagan, turkiy qavmlar Volga va Oka bo`ylari, SHimoliy Kavkaz, Bosfor ko`rfazi qirg`oqlari va Onado`lida, erondagi Urmiya ko`li va Kavkaz ortidagi Kuba vodiysi, Xuroson va Turonning obod vohalari, Tangritog` etaklari, Irtish va enasoyni o`rab turgan quyuq o`rmonlar bag`rida, O`rxun va YOyiq daryolaridan suv ichgan dashtu dalalarda hayot kechirganlar. Ammo G`arbiy Mo`g`ulistondan Azov dengizigacha, O`rol tog`laridan SHimoliy Afg`onistongacha cho`zilgan ulug` bir sarhadning ko`pchilik qismida quyosh nuri mo`l, Allohning obi rahmati tanqisroq, yaylovlar behudud, tabiiy o`rmonlar siyrakroq, cho`l va sahrolar bepoyon, vodiy va vohalar noyobroq, tog`lar baland, ammo abadiy muzliklar kamroq saqlangandir. SHular barchasi bir bo`lib insonning tabiatga munosabatida o`ziga xos qadriyatlar tizimini shakllantirgan. Ajdodlarimiz obi hayot atalmish suvni, bizni boquvchi ona-zamin tuprog`ini, quyosh va uning inson qo`liga o`rgangan parchasi - olovni muqaddas sanab e`zozlaganlar. Sababi, xuddi shu tabiatning asos unsurlari inson hayotini ta`minlovchi bosh omillar ekanligi necha ming yillik hayot tajribasidan ularga ayon bo`lgan.

Demak, inson tabiat, atrof-muhitni tushunishga intilish va u bilan amaliy munosabatlarga kirishish jarayonida o`z moddiylikini ta`minlab va o`zligini tanib borar ekan, inson va tabiat orasidagi munosabatlarning ma`naviy jihatlari haqida so`z yuritish o`rinlidir.

Inson o`zlikni anglash jarayonida ma`naviy kamolotga erishadi. Islomgacha bashariyat erishgan ma`naviy muvozanat asotir tafakkur darajasida bo`ldi. Asotir idroki ilmiy idrokdan jiddiy farq qiladi. Insonning tabiat bilan dastlabki munosabatlari faol moddiy munosabatlar bo`lib, yaxlit asotir tafakkur tizimi ushbu munosabatlarning necha ming yillik tajribasi natijasida shakllandi. Bu tizim “Avesto” kitobida, Gerodotning “Tarix”idagi ma`lumotlarda, qadim turkiy bitiklarda, xalq yaratgan og`zaki adabiyot namunalari, maqol va matallarda o`z ifodasini topgan.

“Avesto” kitobida tabiatga munosabat ikki jihati bilan namoyon bo`ladi. Biri - tabiat unsurlarini muqaddaslashtirish, ikkinchisi - insonning tabiat bilan moddiy yaratuvchilik munosabatlarini muqaddaslashtirish. Masalan, Ardvisuraga bag`ishlangan beshinchi yashtda suv ulug`lanadi, uning don undirishi, chorva tashnaligini qondirishi, inson boyligiga baraka keltirib, mulkini ko`paytirishi, o`lkalarni gullab-yashnatishi tilga olinadi. Ammo bu suv mavhum tushuncha shaklida emas, to`lib oqayotgan ulkan daryo timsolida namoyon bo`ladi. Zaratushtra makoni qadim Xorazm ekanini yodga olsak, qut-baraka manbai hisoblangan bu azim daryo Amudaryo(Jayhun, O`ko`z daryosi, “Avesto”dagi nomlanishi “Doytiya”)dir.

“Avesto” matnlari murakkab mazmunga ega. Birgina ushbu alqov (yasht) mazmunini toʻliq olib tahlil eta boshlaganda necha qabat mazmunlar silsilasi ochila boshlaydi. Biz faqat eng qadimiy mazmun qabatiga nigoh tashlab oʻtdik. Umuman, “Avesto” mazmunini inson maʼnaviy takomili nuqtai nazaridan tahlil etish nihoyatda qiziqarli xulosalarga imkon berishi shubhasiz.

Gerodotning “Tarix” asaridagi qadim asotirlarni turkiy bitiklar bilan qiyosiy oʻrganish osmon, er va inson munosabatlari tarzida aks etgan “tabiat (er) - inson - maʼnaviyat (osmon)” uygʻunligini ajdodlarimiz qanday his etganligidan xabar beradi.

“Yuzada koʻk tangri Ostida qora er qilindi, Ikkisi aro kishi oʻgʻli qilindi”. deb boshlanadi Kultegin katta bitigi.¹ “Irq bitik”da ham inson oʻz taqdirini tabiat koʻzgisidan qidiradi.

Islomgacha turkiy bitiklarda milliy tafakkur, yunonlarda mantiqiy tafakkur shakllana boshladi. Ammo islomgacha shakllangan falsafiy tafakkur tarkibida asotir tafakkur unsurlari kuchli taʼsir qudratini saqlab qolgani oʻsha davr matnlarida ochiq namoyon boʻladi (masalan, Platonning “ideyalar dunyosi”, yoki “Avesto” dagi turli moddiy hodisalar mohiyati bilan bogʻliq “iloha”lar).

Tabiatga mulkiy munosabat. Uning maʼnaviy jihatlari

Islom davriga kelib insonning tabiatga munosabatida yangi bosqich boshlandi. Qurʼoni karimning nozil boʻlishi asotir tafakkurga oxirgi hal qiluvchi zarba boʻldi. Odam Ato avlodlari er yuziga xalifalik masʼuliyati bilan yaratilganliklari haqida aniq xabar berildi. Bu inson tafakkurining yangi rivojlanish darajasiga muvofiq keluvchi maʼnaviy vazifa boʻlib, endi faqat yaratuvchilik mehnati bilan faxrlanish, er, suv, olovni eʼzozlash kifoya qilmas edi.

Islom mintaqa madaniyatida asta-sekinlik bilan inson ongidagi asotir tafakkur unsurlari ilmiy va badiiy tafakkur qudrati bilan siqib chiqarildi. Asotir tafakkur oʻmini ilmiy tafakkur mustahkam va asosli egallay boshlaganligi sababli endi atrof-voqelik bilan munosabatlarni ham ilmiy asosga qoʻymoq taqozo etilardi. Bu masʼuliyatni toʻkis-tugal anglab etish osonlikcha kechgani yoʻq. Bu davrdagi insonning tabiatga munosabatida bir necha yoʻnalishni tilga olib oʻtish lozim.

Birinchisi, tavhid taʼlimotidan kelib chiqqan holda inson oʻzini tabiatning uzviy bir qismi sifatida anglab etishi boʻlib, bu holat tafsilotlarining tahlili asosan islom maʼrifatchiligi vakillari tomonidan amalga oshirildi.

Ikkinchisi, insonning er yuzida xalifaligi, yaʼni insonning tabiat sohibi ekanligi masalasi. Bu masala mulk munosabatlari bilan bogʻliq ravishda islom davrida asosan fiqh ilmi allomalarining diqqat markazida boʻldi. Erga, suvga, maʼdanlarga insonning mulkiy munosabatlari darajasi bu yoʻnalishdagi muhim muammolardan boʻlib, vaqf masalasida bevosita maʼnaviyat va iqtisod nisbatiga oid masalalarga tutashib ketadi.

Qurʼoni karimning “Mulk” surasi shunday boshlanadi: “Taborak-al-lazi bi-yadihi-l-mulk va huva alo kulli shayʼin qodiy” (Abdulaziz Mansur tarjimasi: “(Mutloq) hukmronlik “qoʻli”da boʻlgan zot – Alloh barakatli (buyuk)dir va U har narsaga

¹ Каюмов А. Кадимият обидаларн. Т. 1972, с. 139.

qodirdir”). Bu yagona Allohning sifatidir. Butun borliqni u vujudga keltirgan, demak, borliq uning tasarrufidadir. Inson esa - uning er yuzidagi xalifasi. Har bir insonning moddiy borliqni tasarruf etish huquqi ushbu mantiq asosida belgilanadi. Adolat har bir shaxsning unga Alloh ato etgan qudrati va salohiyatiga yarasha, mehnatiga loyiq mulk egasi bo`la olish huquqidadir. Inson o`zi yaratmagan, o`zi yarata olmaydigan narsalarga mutlaq egalik qilishi joizmi? Albatta, uning mehnati va salohiyati bilan yaratilgan narsalar uning inon-ixtiyoridan tashqari o`zgalar tasarrufiga zo`rlik yoki tazyiq bilan o`tkazilishi adolatsizlikdir. Tabiiy boyliklar esa YAratganning mulki, muqaddas mulk. Er, suv, qazilma boyliklar, tabiiy o`rmon va hokazolar Xalloqi olam tomonidan o`sha zaminda yashovchi aholi foydalanishi uchun yaratilgan bo`lib, davlat qonunlari va xalqaro kelishuvlar asosida tasarruf etilmog`i lozim. Tabiatni o`zboshimchalik, zo`ravonlik va tazyiq yo`li bilan inson ehtiyojiga moslashga urinish o`ta xavfli tamoyildir.

Tabiiy muhitga avaylab-e`zozlab munosabatda bo`lish, er, suv, havo pokligi faqat biz uchun, bugungi avlod uchungina emas, necha ming yillik kelgusi avlodlar uchun ham atalgan ekanligini nihoyatda hushyorlik bilan yodda tutish, demakki, o`ta qat`iy qoidalar bilan muhofaza qilish lozimligi milliy ma`naviyatimizning tabarruk an`analaridandir. Erdan, suvdan oqilona foydalanish zarur - ma`lum hudud yoki daryo, soy, ko`l, dengiz xususiy mulk bo`lishi, ya`ni to`lig`icha yakka bir shaxs inon-ixtiyoriga o`tib, obodu vayronligi uning irodasi, xohishiga mutlaq bog`liq bo`lib qolishi Borliq haqiqatiga ziddir. Hatto davlat yoki umumxalq mulki deb hisoblanishi ham - shartli holat. SHu ma`noda-ki, hech bir davlat, hech bir xalq o`z kelajak avlodini, kelajak insoniyatni Alloh yaratgan tabiiy imkoniyatlardan mahrum etishga haqqi yo`q. Har kim bir narsani yaratsa, o`sha uning mulki bo`lsin - xohlasa sotsin, xohlasa buzib tashlasin. Ammo shunday deymizu, bu qoida hatto buyuk iste`dodlar qudrati bilan yaratilgan boyliklarga ham to`liq daxldor emas. CHunki iste`dod Alloh in`om etgan ne`matdir, demak, bu iste`dod mevasi ham o`z qiymati, ahamiyatiga ko`ra kamida umummilliy, ko`p hollarda umumbashariy mulkka aylanadi. Demak, na uni yaratgan inson, na boshqalar bu mulkka shikast etkazishga huquqli bo`lmay qoladi. Iste`dod egasining bashariyat oldida, Alloh oldida alohida ma`naviy mas`uliyati mavjud. U o`z iste`dodini Allohning ne`mati sifatida qadrlashi, uni botil xayollar ixtiyoriga berib qo`ymasligi, bepisand munosabatda bo`lmasligi kerak. Har kim o`zidagi yashirin iste`dodni izlashi, topishi, tarbiyalab kamolga etkazishi, millat va bashariyat ma`naviy ravnaqi uchun hissa bo`lib qo`shiladigan voqe` boylikka aylantirishi vojibdir. Iste`dod egasi el e`zoziga loyiq. O`z iste`dolarining qadriga etmagan xalq esa, shubhasiz, tanazzulga yuz tutadi.

Uchinchi muhim jihat - insonning tabiat oldidagi mas`uliyati va tabiatga mehr masalasi bo`lib, bu muammo “Avesto”da asotir darajasida hal qilingan bo`lsa, islom davriga kelib ko`proq badiiy tafakkur ixtiyoriga o`tdi va “majoz tariqi” bosqichida mukammal hal qilindi. YAngi davr Evropasida, ayniqsa, marksistlar tafakkurida, ilm va imon, aql va tuyg`u, mulk va mehnat, moddiyat va ma`naviyat aro ziddiyat, kurash etakchi o`rin egallab, faqatgina ijtimoiy taraqqiyotni inqiloblar orqali amalga oshirish emas, balki tabiatni ham o`zboshimchalik, zo`ravonlik va tazyiq yo`li bilan inson ehtiyojiga moslash

harakati rasm bo`ldi. Islom mintaqasida allomalарimiz uyg`unlik va yaratuvchilikni birinchi o`ringa qo`yib, o`zni va o`zgani tushunishga intilish, jumladan, tabiat va inson munosabatlarini asl mohiyatiga muvofiq anglab etib, shunga yarasha muomalani shakllantirishga intildilar.

Navoiy nazdida tabiatning biror unsuriga ongli ravishda zarar etkazish Allohga xiyonat darajasida tushunilar edi. SHu ma`noda Vatanga xiyonat ham faqat jang paytida dushman tarafga o`tib ketish emas, birinchi navbatda, Ona-er, suv, havo, tuproqni qadr etmaslik, ularni bulg`ash, millat mulkiga ziyon etkazish, avlodlar haqqiga xiyonat qilishda deb anglangan. Milliy ma`naviyatimiz uchun tabiatga munosabatda YAngi davrga o`tish bosqichining Navoiydan keyingi rivojini nazariy jihatdan Bedil merosidan va amaliyotda Milliy Uyg`onish namoyondalari faoliyatidan qidirish maqsadga muvofiq bo`lsa kerak. Mana shu tabarruk ta`limlar bugunimiz uchun ham ma`naviy tarbiyaning ibtidolari hisoblanmog`i kerak. SHundagina Vatan obod, Inson ruhi pok va barkamol bo`la borishi mumkin.

Tayanch so`z va iboralar

Vatan tuyg`usi, moddiy borliq, ma`naviy munosabat, ekologik muammo, tabiatga mulkiy munosabat, Gerodot, qadimiy turkiy bitiklar, "Avesto", tabiat unsurlari, kultegik, "Irok bitik", "ideyalar dunyosi", Qur`oni karim, tabiiy boyliklar, iste`dod, Milliy uyg`onish davri.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

Vatan tuyg`usi – Oliy qadriyat ekanligini izohlang.

Milliy ma`naviyatimizda Vatan timsol-tushunchasining mohiyati.

Insonning moddiy borliqqa munosabati nima?

Ekologik muammolarning hal etilishida ma`naviyatning roli qanday?

Tabiatga mulkiy munosabat va uning ma`naviy jihatlari qanday?

6-mavzu: Inson va shaxs. Ma`naviy kamolot pog`onalari Inson qadri va SHaxs mas`uliyati

Har bir Inson zotida "bilquvva" (ya`ni potentsiya darajasida) ma`naviy kamolot imkoni bor. Aslida Inson, bizning mavzu nuqtai nazaridan, **ma`naviy kamolot imkoniyatiga ega bo`lgan moddiy mavjudotdir**¹. Insonning ijtimoiy mavjudot ekanligi ham uning ma`naviy kamolot imkoniga ega ekanligidan kelib chiqadi. Bu –umuman inson mohiyati.

SHaxs – o`z ma`naviy kamolot imkoniyatlarini yuzaga chiqara boshlagan inson. Bu hodisa – o`zlikni anglash deb aytiladi. Demak, SHaxs – o`zligini anglay boshlagan inson, deyish ham mumkin.

Huquqshunoslar tilida "jismoniy shaxs" va "huquqiy (yuridik) shaxs" tushunchalari mavjud. Xuddi shunga monand ma`naviyat nuqtai nazaridan ham shaxs tushunchasi ikki holatni ko`zda tutadi. Birinchisi, biz har bir insonga shaxs sifatida yondoshuvimiz zarurati. CHunki har bir insonning shaxs bo`lish

¹ Borlikdagi mavjudotlar moddiy ekanligini (masalan, fariqlar) bulishi mumkin. Moddiy mavjudotning uziga hosiligi u ma`kon va zamoni kesilishida muayyan urini etalashi bilan belgilanadi.

imkoniyati bor. Bu imkoniyat unga yaralishdan Xalloqi olam tomonidan berilgan. SHundan kelib chiqib, biz har bir insonga SHaxs deb qarashimiz joiz, zohiriy ko'z bilan boqib, undan xatolar izlashimiz, unda ma'naviy noqislik ko'rishimiz Inson odobiga, ma'naviyat talablariga xilofdir. Ba'zan dilidagi yashirin xazinani necha yillar Inson o'zi bilmaydi, unga tashqaridan ko'z tashlab, biz qaydan bilamiz. Biz oldingi boblarda **qadr** timsol-tushunchasining **ma'naviyat, iqtisod va siyosat** sohalarida akslanishi haqida umumiy bir tarzda gapirib o'tdik. Hayotda har bir inson o'z qadrini umumiy bir tarzda emas, muayyan va aniq o'lchovlarda anglab etmog'i kerak. Haqiqiy SHaxs darajasiga etishgan inson o'z qadrini, shu bilan birga yorug' olamdagi barcha ashyo va mavjudotlar qadrini muayyan darajada anglab etgan, shu asosda jamiyatning faol a'zosiga aylangan inson bo'ladi. Ammo insonning fazilatlariga qarab (imon-e'tiqodi, ilmi, amaliy ko'nikmalari, axloqiy sifatleri va hokazolarga ko'ra) qadrlanishi o'z-o'zidan moddiy emas, ma'naviy ko'rinishda bo'ladi. Moddiy qadrlanish esa ilmning amalga tatbiq etilishi bilan bog'liq. Inson o'z imkoniyatlarini amalga tatbiq etishdan avval o'z qadrini ilm bosqichida anglab etishi lozim. Bu bilim amaliy faoliyatda ikki shartga rioya etishni taqozo etadi. **Birinchi shart** - inson o'z qadriga nomunosib ishni o'ziga ravo ko'rmasligi kerak, ya'ni o'z ilm saviyasi, imoni, jamiyatdagi mavqeiga nomuvofiq amalni sodir etmasligi kerak. **Ikkinchisi** - inson hech kim bilan o'z **qadriga noloyiq** sharoitlarga rozi bo'lib bitim tuzmasligi kerak, kengroq ma'noda olganda, o'zganing unga nisbatan noloyiq xatti-harakatlar sodir etishiga yo'l qo'ymasligi lozim.

Inson o'zi va o'zga qadrini taqqoslab o'zaro muomalalarga kirishganda, ma'naviyatdan siyosatga o'tiladi. Inson o'z moddiy tabiatini ham hisobga olib, o'zgalar bilan munosabatga kirishuvida iqtisodiy munosabatlar yuzaga keladi. Ammo, bilib qo'yish kerakki, inson iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy maydonda doimo bir xil qadr topa bermaydi. Inson ma'naviy kamolotini belgilovchi omillardan biri uning ushbu uch yo'nalishda o'z qadrini uyg'un saqlay bilishi bilan ham belgilanadi. Ma'naviy kamolotni faqat ma'naviyat yo'nalishda o'z qadrini yuksaltira bilish deb tasavvur etish - bir yoqlamalikdir.

Borliq o'zi **vahdatni** (yagonalik, yaxlitlikni) taqozo etadi. Bu yagonalikda eng ibtidoiy makonda siljish harakatidan eng oliy ma'rifat yo'llarigacha bir paytning o'zida mavjud. Faqat insoniy mantiqning muayyan darajada chekli ekanligi bois, biz tasavvur etgan zamon va makonda har bir narsa-hodisaning har bir holati kamolotning muayyan bosqichi doirasida tasavvur qilinadi.

Allohning barcha kitoblarida uqdirilgan, ajdodlarimiz asrlar davomida anglab etgan va imon keltirgan Borliq haqiqati Tavhid haqiqatidir. "Tavhid" so'zining ma'nosi Borliqning yagonaligi va yaxlitligini, ya'ni milliy ma'naviyatimiz talqiniga ko'ra, dunyodagi jonli va jonsiz, harakatda va sokinlikda ko'ringan, o'tmish, bugun va kelajakka oid narsa va hodisalarning o'zaro uzviy bog'liqligi, yagona manba va manshaga oidligi, uyg'unligi va yaxlitligini anglab etish va tan olishdir. Borliqning bu xususiyati ajdodlarimiz merosida "vahdatda kasrat, kasratda vahdat"(birlikda ko'plik, ko'plikda birlik) jumlasida ifodalanadi. Tavhid haqiqatining mohiyati shundaki, **Borliqning har bir uzvi, qismi, zarrasi o'zgalari bilan bog'liq, o'zaro aloqadordir. SHu sababli Borliqdagi har bir**

zarra o'zgarishi butun Borliqni o'zgartiradi, har bir zarradagi o'zgarish esa, o'z navbatida, butun borliqdagi o'zgarishdan kelib chiqadi. Bu umumjahoniy qonuniyat aro Inson zotiga alohida imtiyoz ato etilgan - uning irodasi erkin, unga ongli va ixtiyoriy harakat qilish imkoni berilgan. Demak, ongli va hur zot sifatida Inson har bir qadami uchun butun Borliq oldida mas'ul.

Ma'naviyat shu sababli ham avvalo mas'uliyatdir.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti o'z mavqei va maqomidan kelib chiqib, doimo bir narsani bizga - yurtdoshlariga ta'kidlashdan charchamaydi. Har bir inson "o'z mustaqil fikriga, sobit e'tiqodiga, o'zi tayanib yashaydigan hayotiy-milliy qadriyatlarga, shakllangan dunyoqarash va mustahkam iroda"¹ga, ya'ni bir so'z bilan aytsak, mustaqil ma'naviyatiga ega bo'lmog'i kerak.

Ma'naviyat insonning har bir xatti-harakatida o'z ifodasini topadi. Uning yashash tarzi, qilgan ishlari, yaratgan asari, mehnatining natijalari atrof-voqelikka munosabati - barcha-barchasi inson ma'naviyatining ko'zgasidir. Olimning kashfiyoti, shoirning she'ri, bastakorning musiqasi ma'naviy dunyo darakchilaridir. Ammo did bo'lmasa, idrok va bilim etishmasa, ularni sezib olish, anglab etish mushkul. Demak, o'zganing ma'naviy kamolot darajasini his qilish uchun o'zingda ham etarli saviya, barkamollik bo'lmog'i zarur.

Irsiyat, ruhiyat, ma'naviyat. Inson tabiatining o'ziga xos xususiyatlari

Mustaqil shaxs - ma'naviy kamolotning muayyan darajasiga etishgan insondir. Ma'naviy kamolotning chegarasi yo'q. SHu sababli uning muayyan darajasi deganda nimani tushunmoq kerak? Bu yo'nalishda biror aniqlikka erishish uchun suhbatni inson tabiati va unga ma'naviyatning nisbati mavzusidan boshlamoq maqbul ko'rinadi.

Go'daklikdan o'smirlikka o'tishda inson ruhining mustaqil "men"ligi shakllanar ekan, unda o'z moddiy mavjudligiga nisbatan mas'uliyat hissi paydo bo'ladi. SHu davrda u izlanadi, "Men kimman?" degan savol uni qiynaydi. Bu savolga insoniyat tarixida turli javoblar mavjud. Masalan, dahriy-materialist aytadi: "Sen boshqa barcha jonzotlar yanglig' biologik mavjudotsan, eb-ichib, uylanib, o'zingdan zurriyot qoldirib, bu dunyodan tugal o'tib ketasan, SHu sabab - dunyodan oladiganingni olib qol, baxt - oniy lazzatdadir". Marksist aytadi: "Sen yoki proletariatsan - dunyodagi barcha o'zing singari yo'qsillar bilan birlashib, xususiy mulkka qarshi ayovsiz kurash olib borsang - avlodlaring kommunizmida yashaydi yoki sen burjua sinfi vakilisan, feodal singari, quldor singari tarixan o'tkinchisan, agar ixtiyoriy ravishda o'zligingdan kechmasang, ayovsiz sinfiy kurashda yo'q qilinasan." Dinni zohiriy talqin etuvchi aytadi: "Sen Allohning bir o'jiz bandasisan, Yaratgandan qo'rq, unga ibodat qil, jannatga tushasan." Boshqa turli talqinlar ham ko'p. Umumlashtirib aytsak, bu borada har bir insonning o'z qarashi bor deyish ham mumkin.

Tavhid imoni asosida shakllangan milliy ma'naviyatimiz uchun ayovsiz "qarama-qarshilik" va ular orasidagi "murosasiz kurash" tushunchalari mohiyatan yotdir. Jumladan, shaxs va jamiyat, millat va bashariyat manfaatlari biz uchun o'zaro zid

¹ Каримов И. А. Асарлар. 7-жилд, с. 86.

emas, balki uyg'un va mohiyatiga ko'ra bir-biriga muvofiq bo'lib, ularni zidlashtirish qandaydir yovuz kuchlarning qabih nayranglari emas, balki ko'proq hodisalarni faqat tashqaridan, yuzaki bir tarzda ko'rib, ular mohiyatidagi o'zaro tutashlikni payqamay shoshqaloq xulosalar chiqarish natijasidir. Asli voqelik, Moniy tasavvur qilganidek, ezgulik va yovuzlikning mutlaq kurashi asosiga qurilgan emas, biz duch kelgan ziddiyatlarning aksariyati esa, agar chuqurroq tahlil etilsa, yagona Alloh haqiqatini insonlar noqis tushunganligi, oxirigacha mulohaza yuritishga tobu toqati etmasligi, jiddiy riyozat chekishga bo'yni yor bermay, muammolarni engil-elpi zohiriy hal qilib o'tib ketishga moyilligi tufayli yuzaga kelishi ma'lum bo'ladi.

Insonning yaralishi haqida, uning tabiatidagi azaliy murakkablikni izohlab, Alisher Navoiy yozadi:

... O'ylakim dushman yaratib o'tqa suv,

Elni ham tufroqqa aylab aduv.

Sun'idin ko'rgilki mundoq to'rt zid,

Bo'lub inson xilqatida muttahid...¹

(**Mazmuni:** O'ylab qara, Xalloqi olam suvni olovga dushman qilib yaratdi, shamolni ham tuproqqa yov qildi, ammo yaratuvchining qudratini ko'rgilki, ana shu bir biriga zid to'rt unsur inson vujudida bir butun bo'lib birlashdi.)

Bu erda moddiy dunyoning, tabiatning to'rt asosiy to'rt unsuri (elementi), ularning bir-biriga zidligi va inson jismi ushbu ko'pqtbli ziddiyat holatidagi unsurlarning o'zaro uyg'unlashuvidan vujudga kelgani haqida ta'kidlanishi bejiz emas.

“Zubdat ul- haqoyiq” risolasida Azizzuddin Nasafiy shu haqiqatni ilmiy til bilan bayon qilgan. U o'zidan oldin o'tgan allomalar fikrini umumlashtirib, inson mizojini belgilovchi to'rt moddani tabiatning to'rt unsuri bilan muvofiqligi haqida yozadi. Uning fikricha o't (savdo) - tuproq mizojiga, balg'am - suv mizojiga, qon - havo mizojiga va saffro - olov mizojiga muvofiq keladi. Ma'lumki, inson oziqlanadi va ozuqa uning tanasiga hazm bo'lib, inson jisman o'sadi. O'sish xususiyati tufayli inson jonsiz tabiat, ya'ni ma'danlardan farq qiladi. Ana shu o'sishni boshqaruvchi mexanizmni “Zubdat ul- haqoyiq” muallifi **o'simlik ruhi** deb ataydi. O'simlik ruhi jonli tabiatdagi turli ko'katlar, daraxtlar va inson uchun umumiydir. Daraxtlar o'cadi, ammo mustaqil ravishda o'z makonini tez o'zgartira olmaydi, boshqa jonzorlar bilan faol muloqotga kirmaydi. Bu xususiyatlar endi hayvonga xos bo'lib, shu sababli insondagi sezgilarni - ko'rish, eshitish, ta'm bilish, hid ajratish, badani bilan sezish xususiyatlari **hayvon ruhiga** oid hisoblanadi. Sezgi organlari hayvon ruhini qo'zg'otadi. U tufayli insonda manfaatdorlik va huzurlanishga intilish, zarar va xatarga qarshi qo'zg'alish paydo bo'ladi. Nasafiy ulardan birinchisini hirs (nafs), ikkinchisini g'azab quvvati deb ataydi.² Bular hayvonlarning hayot faoliyatida etakchi o'rin egallovchi xislatlardir. Bugungi kun Evropa fani ularni instinkt deb ataydi. Demak, shaxsiy foydani va zarami bilib, birinchisiga tabiiy intilish va ikkinchisiga qarshilik ko'rsatish hali insonlikdan darak emas, balki insonning hayvonlar bilan umumiy tomoni ekan.

¹ Аlisher Navoiy. Лисон ут-тайр. Т., 1991 с.19 (Насрий баён муаллифи Ш. Шарипов).

² Азизиддин Насафий. Зубдатул хақоийқ. Т.-“Камалак”-1995, с. 36.

Taraqqiyotning materialistik talqinida mexanik harakat, fizikaviy o'zgarishlar, kimyoviy jarayonlar zaminida biologik hayot vujudga kelishi ta'kidlanadi. O'simliklar va jonzorlar qatori inson ham biologik mavjudot sifatida tan olinadi. Ammo ushbu biologik mavjudot jamoa bo'lib yashash xususiyatiga ega va shu sababli u bir paytning o'zida ijtimoiy mavjudot hamdir. Go'yo ushbu mantiqda hech bahsga o'rin qolgani yo'qdek. Ammo bir savol borki, unga materializmga hech qachon qoniqarli javob topilmaydi: "Nega materiya harakatlanadi va nega ayni kamolotga intiladi, borgan sari murakkab jarayonlarga kirishib, bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tib, yuksalib boradi? YUksalib qaergacha boradi o'zi?" Ana shu savollarga Tavhid ta'limoti mukammal javob beradi. YUksalishning siri bu yorug' olamning yaralishi bilan bog'liq. Olam yaralishidan maqsad o'zi yuksalishdir.

Nasafiy mulohazalarini kuzatishda davom etamiz. Hayvon ruhi faqat atrofvoqelikdagi aniq (konkret) narsa-hodisalarni idrok etadi, ularning o'ziga ko'rinib turgan foyda-zararini anglaydi. **Inson ruhi** esa moddiy muayyan narsalarni ham, ular ortidagi umumiylikni ham anglab eta oladi. Ushbu xususiyati tufayli u imon, e'tiqod egasi bo'la oladi, irodasini erkin idora eta oladi, ongli ravishda riyozat chekishga qodir, Borliq mohiyatini anglab etishga, ya'ni ma'rifatga va mehrga qodir. Insonda taqvodor bo'lish, narsalar mohiyatini anglab etuvchi olim bo'lish, orif va hatto valiy darajasiga etib karomat ko'rsatish imkoni ham mavjuddir. Haq taolo nabiy va rasul (payg'ambar)larni inson zotidan tanladi, ularni ilohiy haqiqatga doxil bo'lish darajasigacha musharraf etdi.

Inson atalgan mavjudot uchun irsiyat belgisi ham begona emas. Uning ruhiyati ikki asosda shakllanadi. Biri - irsiyat va ikkinchisi ijtimoiy ta'sir va tarbiya. Evropa ilmida irsiyat fani bugungi kunda yuksak rivojlanish nuqtasiga ko'tarilgan, shu sababli biz bu sohaga ko'p ham daxl qilmaganimiz ma'qul. Ammo milliy ma'naviyatimizga oid bir hikmat bor-ki, uni eslab o'tmasak, ma'naviyat haqida mulohazalarimiz mukammal bo'lmaydi. "Haromdan hazar" deydi xalqimiz. Har bir inson bu sinov dunyosida halolga intilib, xaromdan chetlanib yashashga urinmog'i lozim. Bu ma'naviyat qoidasining irsiyatga ikki jihatdan bevosita aloqasi bor.

Birinchi shuki, er kishi ahli oilasini, farzandlarini halol kasb bilan edirib-ichirayaptimi, yoki xarom-xarishdan hazar qilmaslikka o'rgatayaptimi? Xaromdan bo'lgan har narsa xaromga tortadi. Insonning xulqiga xarom aralashsa, unda xarom ishlarga moyillik uyg'onadi. Demak, farzandini halol rizq bilan boqmagan kishi uning ma'naviy kamolini ham xatar ostiga qo'yadi. Irsiyat buziladi.

Musulmonlar uchun bir qator moddiy va g'ayri moddiy taqiqlar mavjud, ya'ni ularga ba'zi taom, ichimlik, gap-so'z, xatti-harakatlar harom qilingan. Qur'onda aniq aytilgan iste'mol uchun xarom hisoblanuvchi narsalar shaxs ma'naviyatiga ham bevosita, ham bilvosita ta'sir qiladi. Masalan, mast qiluvchi ichimliklar inson ma'naviyatiga ham bevosita ularni ichgan paytning o'zida salbiy ta'sir o'tkazib, turli g'ayri axloqiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, va eng xavfli, kelajakda ichuvchining farzandlari irsiyatida jiddiy qusurlar shakllanishiga sabab bo'lib, zurriyatini baxtiqaro etishi, jamiyatning ma'naviy hayotiga ham zarar keltirishi mumkin.

Biz ichkilik, to'ng'iz go'shti singari taomlardan o'zini tiymaganlarni qoralaymiz. Ammo ba'zan musulmonlik da'vo qilgan holda Alloh kitobida ro'yi rost taqiq etilgan ko'p xatti-harakatlardan o'zimizni tiymaymiz. Jumladan, yolg'on so'zlash, g'iybat, tuhmat, o'zga haqqiga xiyonat, tama'girlik, kibru havo, turli ma'naviy buzilishlar islomda va milliy ma'naviyatimiz an'anasida keskin qoralanib kelinishiga qaramay, kechagi kunimizda, ochig'i, odatiy ko'nikmalarga aylanib qolayozgan edi va bugun ham ulardan batamom forig' bo'la olganimiz yo'q. eng achinarlisi, biz ularga shunchalik ko'nikib qolganmiz-ki, o'zimiz qilmagan taqdirida ham o'zgalar qilmishiga murosa bilan qaraymiz. Asli biz beparvo qaraydigan bunday illatlardan saqlanish har bir inson uchun ma'naviy nuqtai nazardan ba'zi moddiy taqiqlardan muhimroqdir (o'z vaqtida Iso alayhissalom ham buni ta'kid etgan edilar). Ayniqsa, poraxo'rlik va zinokorlik eng xavfli va ashaddiy fasod bo'lib, inson ma'naviyatini butkul xarob etuvchi omillardandir. Ba'zilar qonunga chap bera olsa, ko'ngli xotirjam bo'ladi. Ammo fosiq kishi o'z qilmishlarini Haqdan va xalqdan yashira oladimi?

Ikkinchi jiddiy muammo nikohning muqaddasligi masalasiga doir. Ma'lumki, islomda zino, ya'ni erkak-ayolning nikohsiz qo'shiluvi eng og'ir gunohlardan (gunohi kabiralardan) hisoblanadi. Buning sababi, erkak va ayol tabiatidagi zotiy farqlar bilan izohlanadi. Hayotda er kishi tabiatan erkinroq yaratilgan. SHu sababli uning ma'naviy mas'uliyati ham jiddiyroq. erkak va ayolning birga yashashga ahdlashuvi, ko'pchilik xalqlar odatiga ko'ra, jumladan, islomda ham guvohlar ishtirokida Allohning nomi bilan rasmiylashtiriladi va to'y berib elga ovoza qilinadi. CHunki rasmiy nikohsiz dunyoga kelgan bola ko'pincha jamiyatda o'z munosib o'rnini topmaydi, o'zini ma'naviy kamsitilgan his qiladi. Bu nomukammallik tuyg'usi uning xotirida jamiyatga zid ish tutish tamoyilini paydo qilishi mumkin. Badiiy adabiyotda ham bunga talay misollar mavjud. Agar bunday shaxslar ko'paysa, jamiyat hayoti izdan chiqish xavfi tug'iladi. SHu sababli har bir inson kelgusi avlodlar haqqi o'z hayotini avvalboshdan to'g'ri izga solishni rejalashtirmog'i va bu yo'lda mas'uliyat bilan ish tutmog'i lozim. Jahonning ba'zi mamlakatlarida nikoh masalasiga munosabat o'zgarib bormoqda. Insonning jismoniy va ma'naviy balog'ati orasidagi nisbat bilan bog'liq bu muammoni ahli bashar jiddiy o'ylab ko'rmog'i joizdir.

Alloh insonni o'zining erka bandasi, xalifasi - ya'ni bu dunyodagi o'rinbosari qilib yaratgan ekan, unga juda ko'p inoyatlar ato etgan. Masalan, iroda erkinligi. Inson hayvonlikka qarab yuradimi yoki oliy ma'naviyat sari intiladimi - o'zi tanlab oladi, birov uni majbur qilmaydi.

Ikkinchi bir imkoniyat - ilm, dunyoni bilish qobiliyati. "Qisasi Rabg'uziy"da bayon qilinishicha, odam yaralishida farishtalar Azozilning so'ziga kirib, Odamni g'iybat qiladilar. SHunda Olloh taolo Odamga "Asmo"ilmini o'rgatib, so'ng farishtalarga qator narsalarni ko'rsatadi va "ushbu narsalarni otini bilsangiz ayting", deb murojaat qiladi. Farishtalar, "biz bularni bilmaymiz", deb ojiz qoladilar. SHunda Odamga buyruq bo'ladi, u ko'rsatilgan narsalarni birma-bir "bu tosh, bu suv, bu daraxt" deb dona-dona aytib beradi. Alloma yurtdoshimiz yozadi: "Xitob keldi: "Ey farishtalar, sizlarga aytmadimmi man bilganni sizlar bilmassiz deb. emdi sizga ma'lum bo'ldikim, Odam olim turur, siz obidsiz. Mening

hazratimda ming obiddan bir olim fozilroq turur. Qayda obid ersa, olimg'a xizmat qilmoq kerak. Ul maxdum bo'lsun, sizlar xodim bo'lung. Ul masjid bo'lsin, sizlar sojid bo'lung. Odamga sajda qiling".¹ SHunday qilib Rabg'uziy Qur'oni karim oyatlariga tayangan holda, insonning ulug'ligi uning dunyoni bilish qobiliyatida, ilmida deb xulosa qiladi.

Allohning yana bir inoyati - inson ruhining baqoga daxldorligidir. Barcha jonzot o'lgach, tuproqqa qorishib ketadi. Inson tanasi ham shu jumladan. Ammo inson ruhi abadiyatga daxldor. CHunki insonda yaratuvchilik qobiliyati bor. U moddiy va ma'naviy boyliklar yaratadi. SHu bilan o'zini abadiyatga daxldor etadi. Inson o'zining jismoniy o'limini biladi. Ba'zi kaltafahm moddiyunchilar uning jismoniy o'limini ruhiyat uchun ham so'nggi nuqta deb tushunadilar. Vaholanki, ushbu talqin insonni hayvon bilan tenglashtiruvchi, uni alohida mohiyat sifatida inkor qiluvchi badbin yondoshuvdir. Inson ma'naviyati fiziologik ehtiyojlar darajasidagi narsa emas. Inson o'z jismoniy o'limini, bu imtihon dunyosiga faqat bir marta kelishini bilish barobarida, ruhning abadiyatga daxldor ekanini ham his qilar ekan, unda ma'naviy kamolot istagi paydo bo'ladi. Ana shu imkon, ya'ni alohida shaxsning ma'naviy kamolot imkoni inson uchun Allohning eng ulug' inoyatidir. Ushbu imkon tufayli insoniyat o'zgacha bir ezgu olam - **ma'naviyat olamiga** daxldor bo'ladi va uning ruhi manguilik kasb etadi.

Tavhid mohiyatini anglab etgan inson qalbida ulug' bir tuyg'u - **mehr tuyg'usi** uyg'onadi va uning butun borlig'ini chulg'ab oladi. Mehr tuyg'usi sanab o'tilgan uch buyuk imkonni o'zaro uyg'unlikda birlashtirib, inson ko'nglini, Navoiy iborasi bilan aytganda, "**haqiqat asrorining ganjinasi**" ga aylantiradi. Zero, bu uyg'unliksiz **ma'naviyat olami** zuhur etmaydi.

Odob, axloq, ma'naviyat. Ma'naviy tarbiya vosita va usullari pog'onadorligi

Biz bolaga odob o'rgatamiz. "Qani amakingga bir salom bergin", deymiz. Odob ma'naviyatimizning libosidir. Ba'zi holatlarda libosga qattiq e'tibor beriladi. Masalan, diplomatiya odobining o'z qonun-qoidalari bor. Ba'zan esa ma'naviyat fidoyilari umuman libosga e'tibor bermaydilar. Tasavvufning malomatiya tariqida hatto ichki kibni engish, riyo (ikkiyuzlamachilik, munofiqlik)dan qochish uchun tashqi odobga zid ishlar qilganlar. Notanish inson birinchi bo'lib, qaddi-qomati husni, kiyinishi va odobi bilan diqqatimizni tortadi. "Voy, anovi kishining qo'polligini, kiygan kiyimi ham bir ahvol ekan", deyishadi rasida qizlar bir-biriga shivirlashib. YOki navqiron yigitlar o'tib ketayotgan go'zal chehraga mahliyo bo'lishadi. Uning sarv qomati, did bilan kiyinishi, lola yuz, sunbul sochlari, xumor ko'zu quyuq kiprik, hilol qoshlari nigohimizni yashnatadi. Agar bunga hayo va andisha ham qo'shilsa, ko'ngilni tamom zabt etdi, deyavering.

Insonni tanish odobdan boshlansa, u bilan muloqot davomida axloqiy xislatlarini bila borasiz. Va daga vafo qiladimi, do'stga sadoqati qanday, himmati va sahovati, jur'ati va shijoati, o'ktamligi va oriyati - barcha axloqiy fazilatlar birma-bir ko'z oldingizda namoyon bo'la boradi. Bu fazilatlar majmui zamirida esa yaxlit shaxs ma'naviyati nurlanadi.

¹ Рабғузий, Қисси Рабғузий, 1-китоб, Т., «Езувчи» -1990, с.20.

Axloq ma'naviyatga nisbatan surat, tashqi jihat bo'lsa, odob o'z navbatida axloqiy fazilatlarining yuzaga chiqishidir. SHu sababli insonni anglab etish odobdan axloqqa, axloqdan ma'naviyatga qarab teranlashib boradi. Ammo shu bilan birga axloq odobga nisbatan, ma'naviyat esa axloqqa nisbatan keng qamrovli mohiyatlardir. Inson odobi uning barcha axloqiy fazilatlarini namoyon eta olmaganidek, shaxsning barcha axloqiy sifatlarini bir erga jam etganda ham baribir, uning ma'naviy dunyosini to'liq qamrab olgan bo'lmaysiz. Asli ma'naviyat Haq nurining ko'ngil ko'zgisida aks etishi bo'lganligidan muayyan ma'noda ko'ngil egasining o'ziga ham oxirigacha ma'lum emasdir, g'aybga tutashdir. Allomalar inson ko'nglini tilsim ataydilar. Ko'ngil ko'zgisidagi ma'naviyat nuri tufayli har bir inson o'zi sehrli tilsimga aylanadi, mohiyatan cheksizlik kasb etadi.

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asaridan yuqorida bir parcha keltirgan edik. endi uning davomiga e'tibor qaratamiz:

"... Ofarinshdin qilib inson g'araz,

Oni aylab xalq ichinda beevaz.

Ko'nglin oning maxzani irfon qilib,

Ul tilism ichra o'zin pinhon qilib.

Rozi mahfiy ganj o'lub bu turfa jism,

Sun'idin ul ganj hizig'a tilism.

Ham tilism ul mahzan uzra, ham amin,

Ofarin sun'g'ungg'a, ey jonofarin.

Aylaganda rozining ganjini arz,

Ne samo aylab qabul, oni ne arz,

G'ayri insonkim qilib oni qabul..."¹

(**Mazmuni:** Butun olamni yaratishdan maqsad Inson bo'lib, u hamma mavjudot ichida tengi yo'qdir. Uning ko'ngli Irfon xazinasini bo'ldi va bu tilsim ichida Haq o'zini yashirdi. SHunday qilib, bu ajoyib jism, ya'ni inson vujudi maxfiy xazina sirini o'zida yashirgan va ul xazinani saqlovchi tilsimdir. Inson ham bag'riga xazina yashirgan tilsim, ham ul xazinaning posboni, ishonchli ehtiyotlovchisidir.

Ey insonga jon baxsh etuvchi, bunday yaratgan mo'jizangga ofarinlar bo'lsin! Haq o'z sirining xazinasini taklif etganda, na er, na osmon uni qabul etishga botinmadilar, faqat insongina uni qabul etdi...)

Demak, inson ko'ngli irfon xazinasini, Haq sirini o'zida yashirgan tilsim ekan. Inson shu sababli buyukdir. Irfon Haq sirini qalb bilan anglab etish bo'lib, unga erishgan shaxs Orif deyiladi. Haq siri Tavhid ma'rifatidir. Bu oliy haqiqatni butun ko'lami va teranligi bilan tushunib etish oson emas. Buning uchun inson atrof-voqelik, tabiatga, o'zga insonlar, bashariyatga, Vatan va millatga, ota-ona, farzand, do'stga nisbatan huquq va burchlarini mukammal anglab etmog'i, o'zining ichki qudrati va salohiyati, ruhiyati, iroda va himmatini qalban his qilmog'i zarur. Har bir inson bu yorug' olamga, bu sinov maydoniga bir oliy vazifa bilan kelgan. O'sha asl vazifasi nima ekanini topa bilmasa, tushunib etmasa, bu dunyodan notamom o'tib ketmog'i mumkin.

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с. 19.

Dunyodan notamom o'tmoq baayni,

Erur hammomdin nopok chiqmoq -

deb ogohlantiradi ulug' shoir.

Ruh tarbiyasi va uning irsiyatga ta'siri haqida ajdodlarimiz ko'p ibratli kitoblar qoldirganlar. Jumladan, XIII asrda yashab o'tgan SHayx Najmiddin Kubroning iste'dodli muridi Najmiddin Doya qalamiga mansub "*Mirsod ul-ibod min al-mabda ilal-maad*" (Alloh bandalarining boshlang'ichdan tugallanishgacha bo'lgan hayot yo'li) risolasida ruhshunoslik va inson ma'naviy takomili haqida mufassal tahlil va mulohazalar mavjud. Bu kitobning millat ma'naviy takomiliga ta'sirini bilgan Xorazm xoni Muhammad Rahimxon Soniy (Feruz) XIX asrda maxsus topshiriq berib uni fors tilidan o'zbekchaga o'girtirgan va kitobat ettirgan. Risolaning birinchi bob - debocha, 5 fasldan iborat ikkinchi bob esa inson ruhining tabiati, ruh va tan nisbati kabi masalalarga oid bo'lib, mohiyatan ruhshunoslikka muqaddimadir. Kitobning eng asosiy qismi - uchinchi bob - 20 faslni o'z ichiga oladi. Unda inson tarbiyasining asosiy masalalari qamrab olingan. Olimning fikriga ko'ra, eng avvalo, inson tanasini to'g'ri tarbiyalamog'i lozim. Muallif tanani ruhning g'lofi (qolipi) deb hisoblaydi. Uni pok tutmoq, halol mehnatga, to'g'ri turmush tarziga odatlantirmoq lozim. Ikkinchi navbatda, ruhiyatni(ko'ngilni) poklamoq talab etiladi. Ushbu birinchi bosqich, Doyaning tasavvuriga ko'ra, shariat bosqichidir. Uni temir ma'dani (rudasi) dan sof temir moddasini ajratib olish jarayoniga qiyoslash mumkin. Ikkinchi bosqich, ya'ni po'lat eritish, undan ko'zgu yasash, toblash va sayqallash ishlari mohir ustalarning zukko mahoratini talab etadi. SHu sababli o'tmishda bu yumushlar tariqat suluklarida, ulug' shayxlar nazoratida amalga oshirilgan. Tariqat, ya'ni ma'naviy kamolot yo'li, inson nafsiga qayta ishlov berib, uni avval mumdek yumshatib, ko'ngil (dil) oynasini bunyod etuvchi olovli ko'raga o'xshatiladi. Ko'ngil ko'zgasiga shunday sayqal berish lozimki, u o'zida ilohiy nurni akslantirib, oy singari o'zi ham atrofga nur tarata boshlasin. Albatta, har bir inson mustaqil va samimiy ravishda butun vujudi bilan Borliq haqiqati sari intilmas ekan, hech qanday ma'naviy kamolotga erishib bo'lmaydi. Ma'rifat jarayoni ruhiyatda kechadi, tashqi vositalar bir ko'mak, xolos.

SHaxsning iqtisodiy mustaqillik mas'uliyati. Oila ma'naviy muhiti

SHaxs ma'naviyatining turli qirralari bor. Ularning har biri xususida alohida to'xtalish, alohida tahlil zarur. Ammo bu mavzularni bir kitobda qamrab olish imkondan tashqari, zero shaxs ma'naviyatining mufassal tahlili katta-katta risolalarni talab etadi. Biz bu o'rinda, ham namuna sifatida, ham bugungi sharoitda nihoyat darajada dolzarbligini nazarda tutib, faqat bir muammoga to'xtalib o'tamiz. SHaxs ma'naviyatining bosh belgisi, ilgari ham aytib o'tganimiz, mas'uliyat tuyg'usidir. Mas'uliyat tuyg'usining turli jihatlari, darajalari mavjud. Ularning eng asosiysi va bugungi kun voqeligida eng muhimi, nazarimizda, SHaxsning iqtisodiy mustaqillik mas'uliyatidir.

O'zlikni anglashning pog'onalari bor. SHaxsning o'zligini anglashi uning o'z insonlik mohiyatini anglay borishi bilan belgilanadi. Inson moddiy vujud ekan,

avvalo, o'zining moddiy makonsiz mavjud bo'la olmasligini anglab etsa va unga nisbatan ko'nglida mas'uliyat uyg'onsa, ushbu mas'uliyat ma'naviyat atalmish botiniy quvvatga dastlabki tutashuvni hosil qiladi. Insonni SHaxsga aylantiruvchi ma'naviy kamolotning birinchi pog'onasi shudir. Ayni shu pog'onada Vatan tuyg'usi shakllanadi. Biz bu haqda oldingi bobda batafsil gapirdik.

SHaxsning moddiy vujud ekanligi, undan shu moddiy vujudni himoyalash, tirik saqlash, ya'ni o'z mavjudligini ta'minlash ehtiyojini paydo qiladi. Inson - hayvon emas, ammo farishta ham emas. Unga faqat biologik mavjudot deb qarash etarli bo'lmasa-da, ammo moddiy mavjudligini ta'minlash ehtiyoji va o'zidan so'ng zurriyot qoldirish vazifasi har bir insonda mavjud ekanligini ham inkor etib bo'lmaydi. Inson o'z moddiy mavjudligini umr bo'yi, uzluksiz ta'minlab borishga majbur, sansiz u o'zga hech qanday vazifani bajara olish imkonini topmaydi. Ahli bashar naslining vorisiyligini ta'minlash ham inson bo'ynidagi qazdir.

Ma'lumki, bu ikki ehtiyoj boshqa jonzotlarda - o'simlik va hayvonlarda ham mavjud. Ular ham o'z moddiy mavjudligini ta'minlab, o'zidan keyin nasl qoldirishga urinadi. Zohirbin moddiyunchi xuddi ana shu o'xshashlikka asoslanib muayyan xulosalar hosil qiladi. Ammo imon egasi uchun bu o'rinda inson va o'zga moddiy mavjudotlar orasida jiddiy farq ko'zga tashlanadi. Hayvon topganini eydi. Uning uchun "o'zga haqqiga xiyonat", "halol" va "xarom" tushunchalari yo'q. O'zligini anglab etgan, Haqni tanigan inson esa halol mehnat bilan rizqi ro'z yaratadi. U xoh dehqon, xoh kosib, xoh tijoratchi-tadbirkor bo'lsin, tirikchilik yo'lida urinar ekan, bir o'zi va ahli oilasigagina emas, butun jamiyat, o'zi singari barcha insonlarga manfaat keltiradi, halol mehnati natijasiga ko'ra ezgulik yo'lida riyozat chekadi. Agar har bir hayvon zoti o'zi uchun buyurilgan doirada ko'katlar yoki o'zga jonivorlarni tutib eb, o'z nafsini qondirsa, inson, birinchi navbatda, yaratuvchi. U er haydab, urug' tikadi, niholni parvarishlab, hosil undirib, rizqini mehnati bilan halollab iste'mol qiladi. Agar inson ushbu eng birinchi vazifasini yuksak mavqeiga muvofiq bajarmasa, faqat rohatini o'ylab, har qanday yo'l bilan bo'lsin, nafsini qondirish payida bo'lsa, u tezda hayvondan ham tubanlashib ketishi hech gap emas. Barcha mahluqot Alloh buyurganini bajaradi, bunga shak yo'q. Ammo hayvonot va nabotot olamida har bir jins va tur Haq tomonidan qat'iy belgilangan vazifasini og'ishmay bajarsa, inson iroda erkinligi tufayli hayotdagi vazifasini imon-e'tiqodidan kelib chiqib o'zi ixtiyoriy belgilaydi. Ayni shu iroda erkinligi insondan o'z xatti harakatiga ongli yondoshuvni taqozo qiladi. O'zligini anglashga urinmasa, nafsiga erk bersa, bani odam uchun nafaqat mechkay, aroxo'r va nashavand, balki o'g'ri va muttaham-kazzob,, fohisha va qotilga aylanish xavfi doim tahdid solib turadi. SHunday razolatlardan insonni hayo va andisha, insof va or-nomus singari sof insoniy xislatlar saqlaydi, imon-e'tiqod nuri uni solihlar yo'liga undaydi.

Demak, barcha jonzotlardan farqli ravishda insonning har bir qadami ma'naviy o'lchamlarda baholanadi. Uning moddiy ehtiyoj va intilishlarining ham ma'naviy mezonlari mavjud bo'lib, moddiy hayotni davom ettirish maqsadida eydigan bir burda noni ham "halol-harom"lik jihatidan baho oladi va taqdiriga ta'sir ko'rsatadi. Bahovaddin Naqshband hazratlari Payg'ambarimizning quyidagi mazmunli hadislariga ko'p ishora etmishlar: *"ibodat o'n qismdur, uning o'ndan to'qqizi halol*

rizq topish harakatida, bir qismi esa boshqa ibodatlardadir".¹ Demak, halol rizq yo'lida urinish Allohga qulchilikning, Haq yo'lidagi ibodatning asosiy qismini tashkil etar ekan.

Har bir inson zimmasida **iqtisodiy mustaqillik mas'uliyati** bor. Hech kim o'zga bir kishi meni boqishi (iqtisodiy jihatdan ta'minlashi) kerak deb hisoblashi kerak emas. Lekin buning ba'zi shartlari ham mavjud. Har bir inson o'z iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashi uchun, mulkni erkin tasarruf etish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Sovet davrida xususiy mulk huquqining yo'q qilinishi aynan ana shu imkoniyatdan insonlarni maxrum etdi va natijada har bir insonning mustaqil SHaxs bo'lib shakllanishi uchun eng muhim omil bo'lgan iqtisodiy mustaqillik mas'uliyati tuyg'usi qattiq zarbaga uchradi. Mulkni erkin tasarruf qilish huquqidan ajralgan inson shaxs sifatida shakllanishning asosiy zaminini qo'ldan bergan, fazoda muallaq qolgan mavjudot ahvoriga tushgan edi. Mustaqillik bizni shunday xatarli holatdan olib chiqib ketdi.

Har bir er kishi o'z oilasini (rafiqasi, balog'at yoshiga etmagan farzandlari, keksa ota-onalari, ba'zan yosh uka-singillari yoki boshqa yaqin qarindoshlarini) iqtisodiy jihatdan ta'minlash harakatida bo'lmog'i kerak. Biroq, oila a'zolari o'z boquvchisini oshiqcha xarajatlarga majbur qilmasliklari ham talab etiladi. Sovet davrida bizda erkak va ayol teng huquqligi mavjud deb jahonga jar soldik. Asli shu to'g'rimi? Qonun oldidagi haq-huquq nuqtai nazaridan to'g'ri. Ammo teng huquqlilik har jihatdan jo'n talqin etsa bo'ladigan tenglik emas. Ayol va erkakni Alloh taolo ko'p jihatdan farqli qilib yaratgan. SHu sababli jo'n talqin etiladigan "tenglik" ko'p o'rinda ayolning zarariga ishlaydi.

Ayolning mohiyati mehrga oid, ayol ruhi va jismi mehr bilan yo'g'rilgan. SHu sababli tabiatan farzandning onada haqi ko'p. Onasiz farzandni tasavvur etib bo'lmaydi. Go'dak to o'smir yoshiga etguncha onaning etovida bo'ladi. Hatto 5-6 yoshli bolaning ham tilini tushunib, ko'nglini ola biladigan, go'dak uchun har jihatdan ona o'rnini bosa oladigan otalar hayotda uncha ko'p uchramaydi. erkak - ko'chaning odami. Ularda odatan his-tuyg'udan ko'ra aql-idrok, mantiqiy tafakkur kuchliroq. O'g'il bola o'smir bo'lib, o'zligini taniy boshlagach, otaga intilishi kuchayadi.

Ayol avvalo ona, uy bekasi, mehribon hamshira, egachi-singil, jonsarak buvi, ya'ni mehr chashmasidir. Uyning sarishtaligi undan, erkakning ko'ngil xotirjamligi, farzand ko'zining nuri ayol tufaylidir.

Ammo 70 yillik sovetlarcha "tenglik" davrida ayol shaxtyor bo'ldi, mexanizator bo'ldi, yo'l quruvchi, beton quyuvchi bo'ldi, jazirama saratonda paxta chopiq qildi, toy-toy paxtani terdi, tashidi, chuvidi. Otilib chiqqanlari, haqini taniganlari pionerlikdan komsomolga, komsomoldan partiyaga o'tib, qo'l siltab erkaklarga va'z o'qidi. Ammo ayollikdan ularni birov ozod qilmadi, illo, Alloh buyurganini bandasi bekor qila olmaydi, uy bekaligini, onaligini, oshpazligi, kirchiligini "ikkinchi smena" da bajardi. erkak - ayol "tengligi" shu edimi?

Ammo falokatning asosi bunda emas. Ayolni o'ziga "teng" bilgan erkak "ola xurjun"ning og'irroq qismini ayolga yuklashni mashq qila boshladi. Oilaning

¹ Мухаммад Бокир. Бахоуддин Балогардон (Макомоти Хожа Бахоуддин Накшбанд). Т.-«Езувчи»-1993, с. 55.

iqtisodiy, moliyaviy ta'minotining "teng" yarmini ayolga yuklashni o'ziga ep ko'rishga o'rgandi.

Axir Alloh er kishini behuda "salti-suvoy" qilib qo'yiptimi? Ayol farzandlarini eplab, xonadon sarishtaligini ta'minlasa, er kishi ko'chadan topib-tutib kelishni bo'yniga olishi lozim. Inson tug'ilib voyaga etgach, balog'at yoshidan birinchi navbatda o'zining iqtisodiy mustaqillik mas'uliyatini bo'yniga olmog'i, er kishi oila qursa, ahli ayoli, norasida farzandlari ta'minotini tashkil etmog'i - ham qarz, ham farz. Ba'zi xotini, bolasini bozorga chiqarib qo'rganlar balki nochordir, ammo tani-joni sog' bo'lsa, butun imkoniyatlarini ishga solib, o'zini bu sharmandalikdan qutqarmoqning astoydil harakatiga tushmog'i kerak.

Kim "xotin kishi ishlamasin" desa bekor aytibdi. Rag'bat bo'lsa, iste'dod bo'lsa ishlasin, elga nafi tegsin. Ammo ayol kishining ishlashi, pul topishi ixtiyoriy bo'lmog'i kerak, erming mas'uliyatsizligi natijasi emas. YAna bir aybimiz - o'g'il farzandimiz o'ttizga kirsam ham "bola" deb qaraymiz. Bu ham yangi "o'zbekchilik" kasalliklaridan, ammo "milliy ma'naviyat" ga bunday "erkalik"larning aloqasi yo'q.

Bozor iqtisodi farzandlarimizni erta ulg'aytira boshladi. Bunga ming shukrona aytsak arziydi. Albatta, sigaret, saqich, "muzdek ayron" sotish nuqtai nazaridan emas. Balki o'z kelgusi hayotini to'g'ri qurishga mas'ullik hissi teranlashayotgani ko'zni quvontiradi.

Ayol kishining mas'uliyati esa, birinchi navbatda, uning iffatida, hayosida, sarishtaligida, hayotdagi o'z vazifasini chuqur tushunib, unga muvofiq yo'l tanlashi, o'zini farzand tarbiyasiga, bekalikka, onalikka to'g'ri tayyorlab borishida ko'rinadi.

Ayollarimiz o'ta iste'dodli. Ularni qadrlashimiz, iste'dodi kamol topishiga imkon yaratishimiz lozim. Ammo "ola-xurjun"ni, marhamat qilib, o'z elkangizga oling, omon bo'lgur alp yigitlar!

Ammo oila iqtisodini ta'minlash hali kamoli ma'naviyat emas. Ma'naviyat - ahli oilani halol rizq bilan boqishda. Demak, taqvoning boshlanishi halol rizqdan. Agar inson besh vaqt namozni kanda qilmasa, ro'za tutsa, zakot bersa, haj ziyoratiga ham etishsa-yu, rizqiga harom aralashтира, kishi haqqiga xiyonat qilsa, birovni aldab pul topsa, tamagirlik bilan kun o'tkazsa - natija ma'lum. Alisher Navoiy "Nasoyim ul - mahabba..." asarida yod etgan aksari mashoyihlar luqma halolligiga alohida ahamiyat berganlar, ter to'kib kasbi kor qilib o'z maishatlarini ta'minlaganlar. Afsuski, 70 yil davomida halol mehnat qilganlar emas, "yo'lini topganlar" ayshini surdi va insonlar ongida bu vaziyat juda og'ir asorat qoldirdi. Xaromdan qo'rqmaydigan odam jamiyat uchun xavfli odamdir. Xaromdan qo'rqmaslik yoki jaholat, yoki munofiqlikdir.

Inson iqtisodiy mustaqillik mas'uliyatini his qilmasa, halol rizq izlamasa, undagi qolgan barcha yaxshi xulqlar, go'zal odob o'z tarovatini, samimiyatini, qiymatini yo'qotadi. Ammo inson topganini uyiga tashigani bilan ma'naviy yuksaklik kasb etmasligi aniq. Har ishda me'yor tuzuk. O'zidan, ahli oilasidan orttirib, millat xizmatini gardanga olish chinakam mardonalik belgisidir. Faqat bir sharti bor. Men millatga xizmat qilayapman, mening tirikchiligimni davlat ta'minlab qo'ysin, deb da'vo qilish, xatto ko'ngildan o'tkazish ma'naviy oqizlikka ishoradir. Ahli oilaga,

bola-chaqa, ota-onaga, millatga, bashariyatga xizmat xolis va samimiy bo`ladi. O`tmish allomalar ibrati, bobolar vasiyati bu.

Tayanch so`z va iboralar

Inson qadri, SHaxs mas`uliyati, irsiyat, ruhiyat, ma`naviyat, Inson tabiati, odob, axloq, vosita va usul, zohiriy alomat, botiniy alomat, nafasat, oila ma`naviy muhiti, shaxs, oila, jamiyat, ayol, ota-ona, otalik burchi, onalik burchi, farzandlik burchi, ota-ona hurmati, "bilquvva", o`zlikni anglash, "jismoniy shaxs", tavhid haqiqati, mehr tuyg`usi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

Inson qadri va shaxs mas`uliyati nima?

Irsiyat, ruhiyat va ma`naviyatning o`zaro aloqadorligi qanday?

Inson tabiatining o`ziga xos xususiyatlarini izohlang.

Odob, axloq va ma`naviyatning o`zaro aloqadorligini izohlab bering.

Ma`naviy tarbiya vosita va usullarining pog`onadorligi deganda nimani tushunasiz?

SHaxsning iqtisodiy mustaqillik mas`uliyati qanday?

Oila ma`naviy muhitining tarbiyadagi roli deganda nimani tushunasiz?

7-mavzu: Haxs va millat. SHaxs erki va fuqarolik mas`uliyati

SHaxsning millat oldidagi mas`uliyati

"Qachon xalq bo`lasan, ey sen, olomon!" deb hayqirgan edi ichi kuyib ketgan shoir xalqimiz majburiy manqurtlashtirilgan bir davrda. elat millat bo`lishi uchun, mavhum qiyofali *"olomon"* asl ma`nodagi *"xalq"*ga (*"budun"*ga) aylanishi uchun, avvalo ushbu mamlakatning har bir fuqarosi SHaxsga, mustaqil ma`naviyat egasiga aylanishi kerak. Vatansiz SHaxs bo`lmaganidek, inson SHaxs bo`lib etishmaguncha, elat millatga, olomon xalqqa aylanmaydi. SHu sababli millat haqida gapirishdan avval SHaxs kim degan savolga dastlabki javoblarni izlash zarur bo`ldi.

Ma`naviyat inson ruhidagi Borliq haqiqati bilan uyg`unlik ekan, demak, birgina SHaxs millat haqida o`ylay boshlasa – millatning shakllana boshlagani shudir. **Bilka xoqon, Kulteginlar** ruhidan nimalar kechgani bugun bizga **Yo`llug` tigin** toshga bitib qoldirgan yozuvlardan ma`lum. Millatning ulug` shoiri *"turk buduni"*ning taqdiri haqida dildan kuyunib, avlodlarga vasiyat qoldirgani millatning o`sha davrlardan shakllanganligining ishonchli dalili emasmi?

SHaxs va millat ma`naviyati biri birini taqozo etuvchi hodisalar. Har bir shaxs *"o`zini xalqining bir zarrasi deb sezgandagina, u haqda o`ylab, mehnat qilib yashagandagina ma`naviyat bilan tutashadi"*, deydi Prezident.¹ Boshqacha qilib aytganda, shaxs ma`naviyati voqelikda millat ma`naviyatidan ayru, undan tashqarida bo`lmaydi. Har bir alohida shaxs o`z mustaqil ma`naviy dunyosiga ega, millat ma`naviyati esa, mutlaq ma`noda ushbu millatga mansub barcha shaxslar ma`naviyati asosida asrlar, balki ming yillar davomida shakllanib boradi. SHu

¹ Каримов И.А. Асарлар. 1-жилд. с. 81.

bilan birga, voqean har bir shaxs ma'naviyatining shakllanuvda millat ma'naviyatining ta'siri etakchi mavqe egallaydi. Millat o'z ma'naviy boyligini qancha unutsa, kelayotgan avlod shu darajada manqurtlashadi, o'zligini tanimaydigan darajaga keladi. Milliy ma'naviyatning kelajak avlodlarga to'laonli, mukammal etkazilishi uchun bosh omil millatning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligidir. Millatning yo'l boshchilari - uning siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy sohadagi etakchilari ruhiyatida uyg'un barkamollik, Vatan va xalq oldidagi mas'uliyat hissi qay darajada ekanligi ham ko'p narsani belgilaydi. Millatning o'zligini tanishi uning umumbashariy miqyosda o'z o'rmini, maqom va mavqeini, burch va mas'uliyatini qanchalik anglab etishi bilan bog'liq. **Har bir shaxsning, elat va millatning Haq oldida mas'uliyati bordir, umumbashariy miqyosda vazifasi va maqomi mavjuddir.** Millat o'zligini anglab etmagan bo'lsa, u hali millat emas, ma'naviy tanazzulga yuz tutsa, millat sifatida o'zligini boy bera boshlaydi.

Ma'naviyat dunyosida yaratuvchilik uchun erk lozim. Qullikdan, qaramlikdan ozod bo'lish **ruh erkinligidan** boshlanadi. Ruh erkinligi esa o'zlikni anglashdan kelib chiqadi. Inson tom ma'nosi bilan shaxs atalmog'i uchun mustaqil ma'naviyatga, ya'ni o'zi erkin belgilab olgan mustaqil kamolot yo'liga ega bo'lmog'i kerak. Ammo shu bilan birga dunyoda hech bir inson yolg'iz o'zi mavjud emasligi ham haqiqat. U tabiat bilan, o'zga insonlar bilan, Borliq haqiqati bilan cheksiz bog'lanuvchi halqalar orqali tutash. SHu sababli shaxs mustaqilligi va erkinligini burch bilan uyg'unlashtirmay, har qanday mutlaqlashtirishga urinish gumrohlikka olib boruvchi yo'ldir.

Har bir insonning tabiatda ham, jamiyatda ham o'z muayyan o'mi, shunga yarasha vazifasi bor. Faqat insonga ularni tanlashda ma'lum erkinlik berilgan. **Iroda erkinligi** ana shu o'z yo'lini o'zi tanlay olish va o'z ma'naviy dunyosini mustaqil yarata bilish imkonida namoyon bo'ladi.

Har bir insonning mustaqil ma'naviy dunyosi nisbiy tushunchadir. U har bir oilaning o'z yashash joyi, xonadoni yoki qo'rg'oni bo'lgani kabidir. Bu qo'rg'on ichida ham hamma joydagi kabi havo, suv, insonlar, emish va jihozlar mavjud. Ammo ularning joylashuvi, taomning tayyorlanishi, o'zaro munosabat va boshqalarda o'ziga xoslik, boshqa xonadonlarga o'xshamagan joylari bor. Bir xonadonda oddiyroq, odmiroq jihozlar ko'rsangiz, boshqasida sifatliroq, noyobroq yoki g'aroyibrok jihozga ko'zingiz tushadi.

Xonadon va qo'rg'onlar mahalla va mavzelnari, ular o'z navbatida katta bir shaharni tashkil qilganidek, turli shaxslar ma'naviyati o'zaro uyushib muayyan toifalar ma'naviyatini, bular oxir borib millat ma'naviy dunyosini tashkil etadi. Davlat va millat tushunchalari bir-biri bilan bog'liq. Buni hamma biladi. Ammo hech bir davlatda yagona millat yashamaydi. SHu sababli davlat va millatning o'zaro bog'liqligi doimiy nisbiydir. SHu nisbiylikda davlat mustaqilligi ko'proq iqtisodiy omil bilan, millat mustaqilligi ma'naviy omil bilan tutashdir. Mustaqil ma'naviyat millat mustaqilligini, mustaqil iqtisod esa davlat mustaqilligini ta'min etuvchi kuchdir.

Millat ma'naviyati bir kunda, bir yilda, hatto bir asrda ham tugal yaralmaydi, tugal yo'q bo'lishi ham qiyin. Agar alohida favqulodda choralar

ko`rilmasa. SHu sababli siyosiy mustaqillikning boy berilishi birdaniga millatning yo`q bo`lishiga olib kelmaydi. Ammo shunday xavf mavjud, muayyan sharoitlarda ba`zan o`ta jiddiy xavf tug`ilishi begumon. O`zbek millati keyingi bir asrdan oshiq vaqt ichida xuddi shunday jiddiy xatar tazyiqida yashadi. YAratganga beaded shukurlar bo`lsinki, ushbu tahlika boshimizdan aridi.

O`zbek ma`naviyati nihoyatda teran tomirlarga ega. Biz ko`pincha til tutashligidan kelib chiqib, o`zimizni **turkiy millat** deb ataymiz. Bu - to`g`ri. Ammo agar biz ma`naviyatimiz ildizlarini faqat turk tilidagi manbalardan qidirsak, o`zimizni o`zimiz nihoyatda kambag`allashtirib qo`ygan, kemptik bir merosga da`vo qilgan bo`lur edik. Bu borada biz buyuk ajdodlarimizdan ibrat olsak arziydi.

Xalqimizning buyuk allomalari Al-Buxoriy, Al-Xorazmiy, Al-Farg`oniy, Al-Forobiy kabilar arab dunyosining ilm markazlarida ta`lim olib, uzoq vaqt o`sha erlarda **arab tilida** ijod etishgan. Ularni kechagina g`arazli qutqularga uchib, birini qozoq, birini tojik, birini o`zbek deb talashib yurdik. Vaholanki, arablar bular bizning allomalarimiz, deb hurmat qilsa, eroniy xalqlar o`z ma`naviyatiga esh biladi, shu bilan birga barcha turkiy xalqlar ham ularni o`ziniki desa to`la haqlidir. Moziyda **islom madaniyati doimo yagona mintaqa madaniyati** bo`lib kelgan, Hirot va Xamadon, Bag`dod va Buxoro, Misr va Koshg`ar, Bulg`or va Xorazm ilm va madaniyatda bir-birlaridan bexabar yashamaganlar. Uzoq Ispaniyadan SHarqiy Turkistongacha, Volga bo`yi o`lkalaridan SHimoliy Hindiston diyorigacha turli xalq va elatlar yagona ma`naviyat olamidanda bahramand bo`lganlar.

O`zbek milliy ma`naviyati hududsiz ummonga tutashgan bir bahrdir. Xorazmda turkiy saltanat bo`lmish xorazmshohlar saroyida xizmat qilgan Rashididdin Vatvot o`zining XII asrda yozilgan "*Hadoyiq as-sehr fi-daqiq ash-she`r*" (SHe`riyat nazokatlarining sehri bog`lari) asarida she`riy san`at haqida gapirib, avval Qur`ondan va Rasululloh hadislaridan, so`ng mashhur arab shoirlaridan, shundan keyingina fors she`riyatidan namunalar keltiradi. Alisher Navoiy esa o`z ustoz va salaflari qatorida Lutfiy va Nasimiylar bilan bir qatorda Sanoiy va Nizomiy, Sa`diy va Amir Xusrav, Mavlaviy va Attor, Xofiz va Jomiylarni teng yod etadi. Tasavvufning tariqatlari haqida yozganda turkistonlik yassaviya va naqshbandiya bilan bir qatorda hindistonlik chishtiya tariqati namoyandalarini ham birma-bir tilga olib o`tadi, qadim YUnonning buyuk hakimlarini Qur`onda qayd etilgan payg`ambarlar bilan bir kitobda yo`qlaydi. Demak, biz ham boshqacha yo`l tutsak, maqsadga erisha olmaymiz.

Asli bashariyat ma`naviy olami turli mintaqa ma`naviyatlarining uyg`un hamkorligidan vujudga kelar ekan, islom va nasoro dunyosi, hind va xitoy ma`naviyati o`zaro yaqinlashuvdan faqat yutadi. Ammo yagona til, yagona mafkuraning zo`rlik asosidagi tazyiqi o`matilsa, u - yomon. Taqdir ekan, sobiq SSSR atalgan hududda turli xalqlar ziyolilari bir tildan foydalanib, 70 yil hamkorlik qilishgan bo`lsa, buning evaziga yaralgan boylik ushbu xalqlarning ma`lum darajada umumiy merosi hamdir. Bugun biz buni inkor qilsak, foyda qilmaymiz, faqat to`q mag`izlarni puchidan, puflab shishirilgan mafkura oqovasidan ajratib ola bilmoq zarur. Qolaversa, bugun biz bilan elkadosh turgan yurtimizning o`zga tilli ziyolilari ham milliy ma`naviyatimizga hissa qo`shishlari tabiiy. Faqat bir merosni ikkinchi merosga zid qo`ymaslik lozim.

Xullas, o'zbekning milliy ma'naviyati necha ming yillik tarix va murakkab taqdirga ega bo'lgan, turli xalq va mintaqa madaniyatlariga esh bo'lib kelgan go'zal va rango-rang dunyo bo'lib, uning tarkibidan ne-ne buyuk shaxslarning ma'naviyat olamlari joy olgan.

YAna bir haqiqatni unutmaylik. An'anaga ko'ra qadimdan **Movarounnahr**da turli siyosiy-hududiy birliklar (davlatlar) doimo **ko'pmillatli** bo'lgan. Avval Turon, keyincha Turkiston atalgan o'lkada faqat turkiy qavmlar emas, turli eroniy tillarda gaplashuvchi qabilalar, yunonlar, hindlar, arablar, mo'g'ullar va hokazo xalqlarning vakillari istiqomat qilib kelishgan. Mintaqamiz xalqlari doimo o'zaro hurmat-ehitirom bilan tinch-totuvlik, ittifoqlikda yashab kelishgan, o'zaro kelin olib, qiz berishgan. Siyosiy hokimiyat uchun kurash faqat sulolalar aro mavjud bo'lib, milliy ziddiyatlar bizning xalqlarimiz uchun umuman begona bo'lgan. Bu an'ana bugun ham biz uchun qadrlil bo'lib, davlatimiz siyosatida o'z aksini topmoqda. Vatan xavfsizligini keng ma'noda tushunish, unga tahdid etishi mumkin bo'lgan asosiy xavflar va ularni bartaraf etish yo'llari Prezidentimizning yangi kitobida mukammal tahlil etib berilgan.

Bugungi mustaqil O'zbekiston xalqi turli tilda gaplashuvchi, turli diniy e'tiqod, turli ma'naviy qiyofa, tarixiy o'tmishga ega bo'lgan insonlarni yagona Vatanda birlashuvidan tashkil topgandir. Ularning aksariyat ko'pchiligi azaldan ushbu zaminda yashagan elatlar namoyondasi bo'lsa, ba'zilar o'zga o'lkalardan turli sabablar bilan, turli tarixiy sharoitda bu yurtga kelib o'nashib qolgandirlar. Albatta, aksariyat fuqarolarimiz o'zbek tilini o'z ona tili deb biladi, shu sababli bu til davlat tili, turli elat vakillari aro rasmiy muloqot vositasi hisoblanadi. Bu dunyo amaliyotida qabul qilingan tabiiy hol. Masalan, Amerika Qo'shma SHtatlarida habash ham bor, o'zbek ham, polyak va ukrain ham etarli. Ammo barchalari o'z uyida qanday tilda gaplashishlaridan qat'i nazar, bu mamlakatda rasmiy muloqot uchun ingliz tili qabul qilingan. Buni hech kim o'z insoniy huquqlarining qandaydir tarzda cheklanishi deb bilmaydi. «Milliy» sifati bugungi kunda ikki ma'noda qo'llaniladi, biri – til, tarix, ma'naviy qiyofa umumiyliги asosida yagona millatga mansub deb hisoblanuvchi insonlar guruhiga nisbatan bo'lsa, ikkinchisi, yagona davlatga birlashgan muayyan mamlakatning barcha fuqarolari birlashmasiga oid narsa-hodisalarga nisbatan ishlatiladi. Masalan, milliy boyluk, milliy manfaatlar, yalpi milliy mahsulot va h.k. singari. Biz har bir insonni SHaxs deb qarashimiz lozim, deb aytdik, chunki unga shunday imkon berilgan. Xuddi shu tarzda biz har bir O'zbekiston fuqarosini yagona O'zbekiston xalqining tarkibida deb yondoshmog'imiz zarur. CHunki O'zbekiston fuqaroligini ixtiyoriy ravishda qabul qilgan har bir shaxs ongli ravishda o'zini Rossiya yoki Tojikiston, Koreya yoki Armaniston mamlakatiga taalluqli deb emas, ayni O'zbekiston diyoriga mansub bilmoqda, har bir o'zbekistonlik bu bilan fahrlanishi kerak. Sayidlar payg'ambar avlodi, xo'jalar sahobalar zurriyotlaridir. Ammo bugun barchasi o'zini arab emas, o'zbek deb anglaydi. Demak, ular o'zbek millatiga tegishli. Qadim xorazmlilar, Sug'diyona yoki Parkana ahli qaysi tilda gaplashgan bo'lmasin, bugun ularni biz - o'zbeklar o'z ajdodlarimiz deb bilamiz. SHunday ekan, bugungi mustaqil o'lkaning har bir fuqarosi O'zbekiston atalmish Vatan oldida, millat va xalq oldida mas'uldir.

Ma'naviyat imon, ilm, riyozat, mehr bilan bo'ladi. Ammo u, avvalo, mas'uliyatdir. Ilm va imon insonga mas'uliyat yukini yuklaydi, uni riyozat va mehr bilan umr dovonlaridan elkab o'tiladi. Inson SHaxs bo'lib shakllanar ekan, yilma-yil o'zligini anglab boradi, bu o'zlikni anglash davomida ma'naviy kamolot pog'onalari bo'ylab yuksaladi.

Ko'pchilik insonlar ongli umrining o'ndan to'qqizi rizqi ro'z harakati, oila parvarishi bilan o'tadi. Ammo insonning bu yorug' dunyodagi vazifalari faqat shundan iborat desak, etarli bo'lmas.

Buyuk ajdodimiz Abu Nasr Forobiy "*Fozil shahar ahlining qarashlari*" kitobining 26-bobida yozadi: "*O'z tabiatiga ko'ra har bir inson shunday tuzilganki, u o'z mavjudligini ta'minlash va komil martabaga erishish uchun juda ko'p narsalarga ehtiyoji bor. Bu narsalarni uning bir o'zi hosil qila olmaydi va ularga erishish uchun muayyan bir kishilik jamoasiga ehtiyoj sezadi. Bu jamoaning har bir a'zosi o'ziga va o'zgalarga zarur bo'lgan biror-bir mahsulot, ashyo yoki xizmatni ta'minlaydi va natijada har bir kishining ehtiyojlari to'liq qondirilish imkoni paydo bo'ladi*"¹. SHu ma'noda bunday jamoaning har bir a'zosi bir-biriga nisbatan burchlidir. Agar bunday jamoada har bir inson Haq oldidagi mas'uliyatini to'g'ri anglab, kamolot sari o'zi intilar ekan, o'zgalarning ham xuddi shunday intilishiga ko'makdosh bo'lishga astoydil urinsa, natijada "fozil shahar" (jamiyat, millat, mamlakat) vujudga keladi.

Har bir inson bu yorug' olamda halol-pok umr kechirishi uchun atrof voqelik, ya'ni ijtimoiy muhit nisbatan muvofiqroq yoki nomuvofiqroq bo'lishi mumkin. Halol rizq topish, o'zi va oilasi iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash insonning SHaxs sifatidagi eng birinchi vazifasi bo'lsa, uning ikkinchi muhim vazifasi o'zi yashab turgan ijtimoiy hayotni takomillashtirish ishida ishtirok etishdir. Ijtimoiy hayot bugungi sharoitda yagona davlat hududida ko'pchilik tomonidan qabul qilingan o'z qonun-qoidalariga ega. Ana shu muayyan mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida umummilliy farovonlik va yuksalishi yo'lida faol ishtirok etish vazifasini **fuqarolik mas'uliyati** deyish mumkin.

Odatda ko'pchilik halol rizq topish va oila tashvishlarini hal qilish vazifasini o'z gardanida deb biladi. Ammo fuqarolik mas'uliyatiga ko'p ham e'tibor bermaydi. Diniy ibora ishlatsak, go'yo fuqarolik mas'uliyati "farzi kifoya"ga o'xshab qabul qilinadi. Kimdir jamiyat kamoloti uchun bosh qotirayaptimi, demak, bizga ish qolgani yo'q, deb hisoblanadi. Davlat boshlig'i (u shohmi, sultonmi, prezidentmi - qat'i nazar), vazirlar, turli daraja amaldorlar, qozilar (sud'yalar), ya'ni davlat va jamiyat ishlarini bajarish bevosita mansab vazifasiga kiruvchi shaxslarga jamiyatni takomillashtirish mas'uliyati ham to'liq yuklab qo'yiladi-da, jamiyatning boshqa a'zolari "o'z bola-chaqa tashvishi, ro'zg'or g'amida" yuraveradilar. Bu ham bir jamiyat. Ammo fuqarolari ruhida ijtimoiy faollik, mas'uliyat bo'lmasa, bu jamiyatning komillik darajasi na Forobiy orzu qilgan "fozil odamlar shahri" va na bugungi ideal "fuqarolar jamiyati" talablariga mutlaqo

¹ Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972, с. 303 (Ўзбекча нашрда айни шу боб ва яна бир катор боблар тушиб қолган).

javob bermaydi. Bunday jamiyatda saylovlar o'tkazilishi, parlament tashkil topishi, davlat va hukumatning turli daraja arboblari saylab qo'yilishi mumkin. Ammo bunday jamiyatning oddiy saylovchisi saylovda nomzodi qo'yilgan bir necha arbobdan qaysisi o'zi da'vo etayotgan o'ringa eng munosib ekanligi haqida voqelikka mos va mantiqiy dalillangan o'z xulosasiga ega bo'lmaydi. Demak, bunday sharoitda davlatning mas'ul maqomlariga kim saylanib qolishi ko'pincha tasodif orqali hal qilinadi, turli siyosiy o'yinlar tufayli yuz berishi ham mumkin.

Agar Allohning inoyati bilan yaxshi va munosib kishi saylovda yutib ketsa, xalqning omadi, ammo shunday bo'lmasa-chi? YAna ko'pchilik "o'z bola-chaqasi g'amidan, turmush tashvishidan" bo'lagini o'ylamagan insonlar boshlariga kulfat tushsa, u yoki bu amaldorning "adolatsizligidan" shikoyat qiladilar, zamondan, rahbarlardan noliydilar, kimlardandir najot kutadilar. "*Men shu kungacha faqat o'zimni o'yladim-ku, jamiyat qayoqqa ketayotgani bilan bir pullik ishim bo'lmadi-ku, endi birov meni o'ylashi kerak deb da'vo qilishga nima haqqim bor?*" deb o'ziga savol bermaydi.

Balki bizning oxirgi 5 asr davomida boshimizga tushgan savdolarning sababi ham ayni shu holatda yashirindir. **Mahdumi A'zam** - Movarounnahr tasavvufining so'nggi ulug' nazariyotchisi - sufiyning, ya'ni ma'naviy etuk kishining siyosatga faol aralashuvini joiz topgan edi. Ammo, nazarimda, XVII-XVIII asrlarda, ya'ni Evropa va Amerika xalqlari ijtimoiy-siyosiy sohada faollashuvi astoydil avjlangan davrda bizning xalqlarimiz ko'pchiligi - xunuk ibora bo'lsa ham balki qo'llash kerakdir - "ijtimoiy-siyosiy tanballik"ka, harakatsizlikka berildilar. Aniqlik, ijtimoiy kamolot yo'llarida sustkashlik ko'rsatdilar. Natija ma'lum. SHu sababli har bir O'zbekiston fuqarosining YUrt mustaqilligini mustahkamlash, millat taqdiriga kuyunchaklik bilan munosabatda bo'lishiga erishish orzusida tinib-tinchimagan Prezidentimiz har bir bob, har bir suhbatida bizni faollikka, ijtimoiy fidokorlikka undaydi.

YAna Ustodi soniyga murojaat etamiz: "*Insonlari haqiqiy saodatga erishish yo'lida bir-biriga yordam berish uchun birlashgan shahar - fozil shahardir va saodatga erishish maqsadida bir-biriga yordam beruvchi insonlar jamoasi - fozil jamoadir. Barcha shaharlari saodatli bo'lish yo'lida bir-biridan yordamini ayamaguvchi xalq (millat) - fozil xalq, fazilatli millatdir. SHunday ravish bilan agar butun olam ahli bir-biriga saodat yo'lida xolis ko'maklashuvga tayyor bo'lsa, kurrai zamin fozil insonlar makoniga aylanadi*". Ushbu fuqarolik mas'uliyatini to'liq anglab etmas ekanmiz, bizning SHaxs sifatidagi ma'naviy kamolotimiz ham tugallik kasb etmaydi.

SHaxs erki va qonun ustivorligi

Fuqarolik mas'uliyati nima? degan savolga eng umumiy tarzda ijtimoiy hayotni takomillashtirish jarayonida ishtirok etish vazifasi deb javob berdik.

Endi ushbu masalani mufassalroq ko'rib chiqaylik.

Avvalo, qaysi kasbda bo'lmasin rizqini halol topib eyish harakatida bo'lmagan odam ijtimoiy hayotni takomillashtirish emas, uni buzishga, izdan chiqarishga

¹ Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972, с. 305.

"hissa" qo`shadi. SHu sababli ham **halol rizq topish** shaxs ma`naviyatining ham, fuqarolik mas`uliyatining ham poydevorini tashkil etadi.

Ikkinchidan, qonunlarga to`liq rioya etish. Buning uchun, avvalo, mamlakat qonunlarini yaxshi bilish talab etiladi. O`zi qonunga rioya etishni lozim bilmagan odam boshqalardan adolat umid qilishga haqlimi? Aslini olganda, "*men bugun qonunlarga rioya qilsam, ertaga birvarakay hamma narsa yaxshi bo`lib ketadi*", deb o`ylash voqelikni juda jo`n tushunish bo`lar edi. Ammo bir narsa aniq: agar har bir fuqaro "*faqat men qonunga rioya qilishim shartmi, avval boshqalardan bo`lsin*", deb mulohaza yuritsa, yurtda hech qachon barqarorlik, ijtimoiy xavfsizlik, balki, umuman, oddiy yashash imkoni ham bo`lmaydi. Jamiyatda aksariyat ko`pchilik qonunlarga rioya qilgan joydagina muayyan rivojlanish, takomil umidi bo`lishi mumkin.

Ba`zan, zohiriy nazarda, qonunga so`zsiz rioya etish shaxsiy va oilaviy manfaatlarga zid ko`rinishi mumkin. SHu asosda ba`zi "dialektik tafakkur muxlislari" shaxs va jamiyat manfaatlari orasidagi ziddiyatlar muammosini olg`a surishadi. Asli bunday yondoshuv mutlaqo noo`rin va beasos. CHunki jamiyat manfaatlari zid bo`lgan har qanday xatti-harakat asl mohiyatida har bir alohida shaxs manfaatiga ham zid bo`lib chiqadi va, bil`aks, har bir shaxs manfaatlariga zid narsa oxir-oqibat jamiyat manfaatlariga ham ziddir. "*Ayshni nodon surib, kulfatni dono tortadur*", degan mashhur satrlar fozil shahar qonuniyatlari emas, johil shahar boshboshdoqligi asosida yashovchi jamiyatga taalluqlidir. Nodon odamgina men qonunga rioya qilsam zarar ko`raman, deb mulohaza qilishi mumkin. CHunki nodon odamning eng asosiy xislati boshqalarni o`zidan ko`ra ahmoqroq deb o`ylashida namoyon bo`ladi. U men boshqalarni aldab, o`z ishimni bitirib keta olaman, deb xayol qiladi. Johil jamiyatda ikki nodon birlashib, qolganlarni aldab ketish rejasini tuzishadi. Qolganlarning ko`pchiligi ularning ishi bitganini ko`rib, o`zlarining to`g`ri xatti-harakatlarini "nodonlik" va qonun buzuvchilarning jinoyatini "ishbilarmonlik", deb o`ylay boshlashsa, tez kunda "johil shahar" razolat va badbaxtlik shahriga aylanadi. Bunday jamiyatda barcha badbaxt va ojiz bo`lib, bir-birini ayblashdan boshi chiqmaydi, bu bilan ish o`nglanish o`miga battar xaroblashadi.

Sovet davlatida kommunistik ideologiyaning total hukmronligi sababli amalda 250 mln. aholi ustidan yakka bir shaxs - KPSS bosh sekretarining mutlaq hokimligi vujudga kelgan bo`lib, adolat tarozusi faqat o`sha lavozimni egallagan odamning qo`lida hisoblanardi. U qanday hukm qilsa, shu - oxirgi va mutlaq haqiqat deb qabul qilinishidan o`zga chora yo`q edi. SHu sababli hamma jabr ko`rganlar yoki biror imtiyozdan umidvor bo`lganlar KPSS Markaziy Komitetiga, shaxsan bosh kotib Falonchievga murojaat qilish uchun intilar edilar. Bu buyuk alloma nazaridagi "**adashganlar shahri**"ning yaqqol namunasi. Oxiri borib bunday "**adashganlar shahri**" ham razolat va badbaxtlik shahriga aylanishi va halokatga yuz tutishi amalda o`z tarixiy isbotini topdi.

Aslida adolat har bir insonning qalbida bo`ladi. Har bir fuqaro avvalo adolatni o`z ko`nglidan axtarishi kerak. Agar jamiyatdagi har bir adolatsizlik sababini qidirgan fuqaro birinchi navbatda o`z vijdoniga, qalbiga murojaat qilsa, o`zi duch kelgan adolatsizlik ildizini avvalo o`zidan qidirsas, adolatni qaror

toptirish uchun kurashni o'z kamchiliklarini tuzatishdan boshlash lozim deb hisoblasa - fuqaro mas'uliyati ayni shu daqiqadan uning ruhida uyg'ongan bo'ladi.

Qonunga rioya qilish bu yo'ldagi dastlabki qadamdir. Tan olish kerak, xalqimizning ko'pchiligida fozil shahar aholisining dastlabki ikki muhim sifati - halol rizq topish uchun intilish va qonunlarga rioya etish, ulardan bosh tovlamaslik xislatlari mavjud. Bular shu darajada muhim fazilatlar-ki, jamiyat barqarorligi, millat hamjihatligi, davlat xavfsizligi ko'p jihatdan shu ikki xislatning jamiyat a'zolari xatti-harakatida ustivorligi bilan bog'liqdir. Ammo bu darajada to'xtab qolish fozil jamiyat uchun etarli emas. Jamiyat hayoti faqat adolat asosida qurilishi mumkin. Boshqacha holatda jamiyat ilojsiz halokatga mahkum. Ammo adolat masalasida ajab bir muammo mavjud. YUzaki qaraganda hamma adolat tarafdori, adolatsizlikka barcha qarshi. SHunday ekan, nega jamiyatda adolatsizlik yuz beradi? Masalaning bir nozik jihati bor. Adolat tarozusi har bir insonning barcha fazilat va nuqsonlarini, iste'dod va kamchiliklarini aniq "vaznini" belgilab, o'shanga yarasha har bir shaxsning ijtimoiy qiymatini o'lchaydi va baholaydi. YAna buning ustiga unga mavjud yutuq va kamchiliklariga yarasha ajrini ajratib beradi. YA'ni faqat insonga ma'naviy baho beribgina qo'ya qolmay, unga umumijtimoiy moddiy ne'matlardan ham o'z "vazniga" yarasha ulush belgilaydi. Bunda shaxsning o'zi o'ziga bergan bahosi emas, jamiyatga etkazgan nafi hisobga olinadi. Ana shu erda zohiriy ziddiyat yuzaga chiqadi. Johil odam har vaqt o'zini eng oqil, eng iste'dodli, umumijtimoiy boylikdan eng katta hissaga haqdor, deb biladi. Bunga hozirgi zamon ijtimoiy tafakkurida keng urf bo'lgan qator tushunchalar mohiyatini tushunib-tushunmay g'aliz talqin qilish oqibatlari ham ba'zan ta'sir ko'rsatadi. Masalan, "gumanizm" va "ijtimoiy adolat" tushunchalarini boqimandalik kayfiyatlarida, "demokratiya"ni shaxsiy mas'uliyatsizlikka bahona sifatida o'z foydasiga burib safsatabozlikka aylantirishga urinish holatlari, "e'tiqod" tuyg'usidan aqidaparastlik ruhidagi dahvolar uchun foydalanish, qonqarindoshlik mehrini o'zgalar zarariga suiiste'mol qilish harakatlari jamiyatda u yoki bu darajada kuzatiladigan holatlar bo'lib, bunday tamoyillarning avj olishi jamiyatni ayni "johillar shahri"ga aylantiruvchi omildir.

Har bir inson o'z xos tabiati yo'nalishida iste'dod egasi qilib yaratilgan. Agar u o'zligini anglashga urinsa, o'ziga eng muvofiq iste'dod yo'nalishini albatta topadi. Faqat jamiyat muayyan aqidani zo'rlik bilan unga singitishga urinmasa bo'ldi. Buning uchun mustaqil O'zbekiston asosiy qonunida aniq kafolatlar belgilangan. Biror bir diniy yoxud falsafiy aqida asosida O'zbekiston fuqarolariga muayyan imtiyoz yoki cheklashlar joriy qilinishi mumkin emas.

Inson o'zligini qancha barvaqtroq anglab etsa, jamiyatda shuncha tez o'z haqiqiy o'rmini topib oladi va hayotini to'g'ri izga sola biladi. Buning uchun ota-ona, jamiyatdagi mutasaddi shaxslar ko'maklashuvlari tabiiy. Barcha maxluqotning taqdiri Alloh taolo irodasidan tashqari emas. Ammo inson er yuzidagi gunoh va savoblari uchun Yaratgan oldida mas'ul ekan, demak, sinov maydoni bo'lmish bu yorug' dunyoda muayyan ma'noda o'z taqdirini o'zi belgilaydi. Insonning iroda erkinligi shu erda. Agar jamiyatda o'z o'rmini vaqtida to'g'ri belgilay olsa, bu dunyosini ham, u dunyosini ham obod qiladi, agar o'z taqdiriga bepisandlik bilan

yondoshsa, o`zini har ikki dunyoda xarob qiladi. Milliy ma`naviyatimizning xos fazilatlaridan bo`lmish **Allohga tavakkul** esa hayot mashaqqatlarini sabr-bardosh bilan engib o`tishga hozirlikni bildiradi, faoliyatsizlikni, fikriy tanballikni emas. Har bir inson baxtga intiladi. Buning ustiga ertaga emas, shu bugundan boshlab baxtli yashashni xohlaydi. Bu istagiga dabdurustdan erisha olmagach, aybdor qidiradi. Ana shunda uning oldida ikki yo`l namoyon bo`ladi: biri boshiga tushgan hayot sinovlari uchun kimni bo`lmasin birovni aybdor deb bilish, ya`ni aybni o`zidan tashqaridan qidirish; ikkinchisi. ishlari yurishmayotganlik sabablarini o`z kamchiliklaridan deb bilib, sabr-toqat va matonat bilan ularni tuzatishga, hayotini yaxshi tomonga o`nglashga o`zini safarbar etish.

Ma`lumki, birinchi yo`l oxir natijada faqat vaziyatni murakkablashtirishga olib keladi, ikkinchi yo`lgina insonni ijobiy yutuqlarni qo`lga kiritishga sabab bo`lishi mumkin. To`g`ri ba`zi odam urush-janjal bilan ham bir narsalarga erishaman deb o`ylaydi. Ammo bu yo`l bilan qo`lga kiritilgan birgina "yutuq" o`z orqasidan ming kasofatu kulfatni boshlab kelishi hech gap emas. CHunki yomonlik yo`lidan yaxshilikka erishib bo`ladi deb tasavvur etish, o`ta xavfli va halokatli xom xayoldir. Inqilob yo`li bilan go`yo "katta yutuq"larni qo`lga kiritgan bol`sheviklar oxir natijada o`zlari bir-birlarini qirib bitirdilar va bashariyat boshiga ham ne kulfatlarni keltirdilar. SHunday ekan, har kim jamiyatni kamchiliklardan xalos etmoqchi bo`lsa, avval o`z aybu xatolarini o`nglashdan boshlasin, jamiyat kamolotini orzu qilsa, o`z ma`naviy kamoloti yo`lida jiddu jahd ko`rsatsin. CHunki jamiyat shaxslardan tashkil topadi va ushbu shaxslarning ma`naviy qiyofasi umumjamoaning ma`naviy holatini belgilaydi.

Albatta, bu qoida juda umumiy va jo`n ko`rinadi. Hayot esa murakkab. Hayotda o`zi hech harakat qilmay, faqat birovlarini ayblab o`tiraveradigan odam deyarli uchramaydi. Odamlar bor - o`ta harakatchan, boshqalarning aybu xatosini ko`rsatish barobarida o`zlari ham jamiyatga naf etkazish uchun muayyan ijobiy ishlarni bajarib boradilar. Boshqa bir toifa ko`p ham o`zgalarni ayblamaydi, o`z hayotiy qiyinchiliklariga ko`proq o`zini sababchi deb biladi, ammo baribir o`rgangan hayot tarzini keskin o`zgartirmaydi, na tashqi sharoitni, na o`z ahvolini o`nglash uchun faol harakatga kirishmaydi. Orada yana necha toifa bor. Biroq shu narsa aniqki, ta`sir aks ta`sir ko`rsatadi, xayrixohlik yaxshilikka eltadi, dushmanlik kurashni kuchaytiradi. Kurash esa buzg`unchilikdir. Albatta shahar markazida bir beo`xshov imorat husnbuzardek turib qolgan bo`lsa, uni buzib tashlab o`rniga yaxshi bir bino tiklagimiz keladi. Ammo buzishga kirishishdan ilgari obdon o`ylab, chamalab, kengashib ko`rmoq zarar qilmaydi, balki ozgina ta`mir bilan shu imoratning o`ziga husn kiritish mumkindir. Qolaversa, bizning didimiz, go`zallik va uyg`unlik xususidagi tasavvurimiz mukammalmi?

“Haq so`zni berkitmang”

Inson - "xom sut emgan banda" sifatida hech qachon kamchiliklardan xoli bo`lmaydi. Demak, "*men o`zim mukammal emasman-ku*", degan andisha bilan jamiyatda biror kamchilik kuzatsak yoki bizga shunday tuyulsa, fikrimizni ochiq bayon qilishdan tiyilganimiz ma`qulmi yoki biror chora ko`rish kerakmi? Biror o`zga shaxsning aybu xatosini ko`rgudek bo`lsak, uni qanday bildirish lozim?

YOki men avval o'z xatolarimni o'nglashim kerak, deb indamay o'tib keta berish kerakmi?

G'arbda so'z erkinligi masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Masala, darhaqiqat, muhim. Ammo bir jihati bor. Agar so'z erkinligi huquqidan bironi ko'pchilik orasida obro'yini to'kish, izza qilish, hatto turli mish-mishlar tarqatish bilan odamlar orasida shubha-gumonlar tug'dirish uchun foydalanilsa-chi? To'g'ri, har kim o'z obro'yini himoya qilishi uchun sud bor, advokatlar xizmatidan foydalanish mumkin. Rivojlangan mamlakatlarda bu kabi vositalar keng qo'llaniladi. Ammo ma'naviy omilning o'rnini ular bosa olarmikin?

Tavhid ma'naviyatida so'z erkinligi muammosi birkal hal qilingan. Allohning kitobida bu haqda aniq ko'rsatmalar mavjud. "*Baqara*" surasining 42-oyatida "*Haqni nohaqlik bilan qorishtirmangiz, hamda bilaturib haqiqatni yashirmangiz*", deyilgan. Qur'on oyatlarining tafsirini har davr va zamon kishilari o'z tushunchalari va o'sha davr shart-sharoitidan kelib chiqib talqin qilganlar. Milliy ma'naviyatimiz nuqtai nazaridan yondoshsak, Haq Alloh taoloning haqiqatidir va undan har qanday chekinish nohaqlik, o'ziga yoki o'zgaga zulm bo'ladi. Haqqa qanday etishish mumkinligi va bu haqiqatdan uzoqlashtiruvchi omillar nimalardan iborat ekanligi tasavvuf ta'limotida mukammal sharh etilgan. Sufiylarning ming yillik irfoniy tajribasini bir jumla bilan ifoda etilsa, Haq so'z - xolislik va xayrixohlik bilan, yagona Alloh rizoligi yo'lida aytilgan so'z, nohaq so'z esa, har qanday g'araz, xudbin niyat aralashgan so'z bo'lib, g'iybatga, dushmanlikka, g'arazli amallarga olib keladi. Farazli niyatda hatto birovgga shirin so'z aytilsa ham, u achchiq meva beradi. Umuman insonga emas, illatga qarshi kayfiyatda bo'lish xayrlidir. Insonni unga yopishgan illatlardan farq qilish kerak. Insonni erdagi xalifa deb qabul qilib, unga yarashmagan, ko'ngil ko'zqusini xira torttirib turgan changu g'ubordan poklanishiga ko'mak etkazuvchi xayrixohlik bilan yo'g'rilgan maslahatlar berish, yaxshi munosabat bilan uning qalbida ezgulik sari intilish tug'dirishga urinmoq ayni savobdir. Har qanday g'azab bilan, toqatsizlik bilan aytilgan gap esa aks ta'sir tug'diradi, dushmanlik qo'zg'atadi, zero yomon kayfiyat yaxshilik sari eltmaydi.

Ammo haq so'zni xayrixohlik bilan aytish hali barcha ishni o'nglovchi vosita emas. Jamiyatga naf etkazishning eng muhim va eng unumli yo'li - **muayyan kamchiliklarni fazilatlariga o'girishning amaliy vositalarini qidirib topish va uni amalga tatbiq etishdir.**

Prezident ijobiy (foйда keltiruvchi) muxolifat (konstruktivnaya oppositsiya) deganda ayni ana shu yo'nalishda natijali yumushlarga qo'l urganlarni nazarda tutadi. Maqsad nima o'zi - jamiyat kamolotini ta'minlashmi yoki barqarorlikni izdan chiqarishmi? Hamma gap shunda. Ijtimoiy faol SHaxs o'zining har bir qo'ymoqchi bo'lgan qadamini kelajak natijasi haqida jiddiy o'ylab ko'rmog'i durust. Qadamni qo'ygach, oqibatga qarab yana bir karra o'zi uchun xulosa chiqarsa - yanada yaxshi.

Har bir inson zoti ma'naviy qiyofasi tufayli shaxsdir. Hayvon o'lgach, tuproqqa aylanadi, insonni esa uning ma'naviyati baqoga eltadi. Millat ham shunday. Bugungi mustaqillik sharoitida yurtboshimizning milliy ma'naviyatga ayricha e'tibori shu sabablidir. Ammo haqiqiy ozod fuqarolar jamiyati tashkil topishi

uchun millatning har bir aʼzosi, shu aziz Vatanning har bir fuqarosi oʻzligini anglab etishga intilmogʻi, oʻz ulugʻ maqomiga munosib amal qilmogʻi taqozo etiladi. Oʻzbekistonning buyuk kelajagi masʼuliyati har birimizning zimmamizdadir.

Tayanch soʻz va iboralar

SHaxs, millat, bashariyat, shaxs erki, inson huquqlari, aqidaparastlik, ijtimoiy faollik, qonun ustuvorligi, Vatanga munosabat, mamlakat, millat, "Oʻzbekiston xalqi", milliy manfaat, milliy adolat, "tarixiy Vatan", fuqaro, Forobiy, fuqarolik masʼuliyati.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

SHaxs va millatning oʻzaro aloqadorligini nimani anglatadi.?

SHaxsning millat oldidagi masʼuliyati qanday?

Vatan tuygʻusi va fuqarolik masʼuliyati nima?

Ijtimoiy faollikning maʼnaviyat belgisi ekanligi nimalarda koʻriladi?

"Fozil shahar ahlining qarashlari" kitobining muhim xususiyatlari nimadan iborat?

SHaxs erki va qonun ustuvorligi nimani anglatadi?

"Xaq soʻzini berkitmang" iborasining maʼnosini sharhlang.

Jamiyatga nafʼ etkazishning eng unumli yoʻli qanday?

8-mavzu: Adolat mezoni. Milliy maʼnaviyatimizda xalq hokimiyatchiligiga munosabat

Adolat muammosi

Adolat muammosi doimo insoniyatning diqqat markazida boʻlib kelgan. Bu tushuncha siyosatshunoslik fanining bosh mavzularidan biri ekanligi yaxshi maʼlum. Ammo adolat avvalo maʼnaviy qadriyatdir. U aslida maʼnaviyatning ijtimoiy hayotdagi zuhuridir. Bunga buyuk ajdodlarimizning koʻp asrli merosi guvoh. Albatta, ijtimoiy hayotda adolatning qay darajada barqaror boʻlishi bashariyat maʼnaviy takomilining turli davrlarida, turli mintaqalarda turlicha omillarga bogʻliq boʻlgan. Masalan, ibtidoiy jamoa odami oʻz urugʻi va qabilasi koʻlamida fikr yuritgan boʻlsa, qadim YUnonistonda boshqacharoq, Oʻrta asr xristian dunyosida bir xil, islom mintaqasida oʻzgacha bir tusda talqin etilgan. Adolat muammosining yana bir murakkabligi u turli sohalarga tatbiq etilganda turlicha talqin etiladi. Masalan, **milliy** (aniqrogʻi, millatlar aro) **adolat**, **diniy** (dinlar aro, turli din vakillari aro, turli diniy tizimlar nuqtai nazaridan) **adolat**, **iqtisodiy adolat**, **ijtimoiy** (yaʼni turli ijtimoiy toifalar aro) **adolat**, **siyosiy adolat**, **huquqiy** (qozilikdagi ikki dahvolashuvchi shaxs aro) **adolat** va h.k. Bularning har birida adolat timsoli oʻziga xos tarzda tasavvur etiladi. Qazovatda, misol uchun, Evropa anʼanasiga koʻra u ikki pallali tarozu shaklida tasavvur qilingan. Ikki tomon dahvolashganda, qatʼiy hukm chiqarish uchun, balki noiloj tarozuning bir pallasiga tosh qoʻyishga toʻgʻri kelar. Ammo ijtimoiy adolat mezoni bugungi kun voqeligida unchalik joʻn tasavvurlarga muvofiq kelmasligini tushunib etmogʻimiz

zarur. Milliy ma'naviyatimizning ming yillik tajribasi, hayot mantiqi, bashariyat fikri etishgan ilg'or tamoyillar bizni shunga undamoqda.

Fikrni oydinlashtirish uchun tashbehni badiiyat dunyosidan boshlasak. Ma'lumki, har bir san'at o'z imkon doirasida hayot haqiqatini aks ettirishga urinadi. Yangi tasvir vositalari topilgan sari voqelikni badiiy idrok etishimiz ham takomillashib boradi. San'at turlari ichida tarixan eng yangilari bo'lmish kino va teleko'rsatuvlar o'z imkoniyatlari bilan hayotni asl murakkabligida yorqin idrok etish imkonini bera olganligi tufayli XX asr avlodining eng sevimli tomoshasiga aylandi. Dastlab ekranda **voqelik faqat oq va qora bo'yoqlar zidlashuvida** ifodalana edi. O'sha paytlarda bizga hayotni faqat "biznikilar" va "dushmanlar" ("qizillar" va "oqlar", "sovetlar" va "fashistlar", "mehnatkashlar" va "ezuvchilar") aro kurash sifatida ko'rsatishdi. Dunyoning holati go'yo zulmat va nur, "sotsializm" va "kapitalizm", "progressiv" va "reaktsion" kuchlarga taqsimlangan holda namoyon etildi.

Asta-sekin hayotimizga rangli fil'mlar, rangli teleekran kirib kela boshladi. **Atrof-voqelikning turfa jilolarga boy ekanligi** jahonnamoda ro'yi-rost ko'rindi. Ammo to 90-yillar boshlanishigacha dunyo o'zgarsa ham, sobiq SSSRning hukmron mafkurasi o'zgormadi: voqelikning mohiyatini izohlashda asl haqiqat bitta - Marks ta'limoti, qolgan barcha nuqtai nazarlar yo nomukammal, yoki haqiqatga zid, ya'ni reaksion deb qarash davom etdi. SHunga binoan dunyo ham ikki qutbli talqin etildi. Hayot ikki o'zaro zid kuchning murosasiz kurashidan iborat deb uqdirish davom etdi. Bu kurashda har bir inson jabhaning yo u tarafida, ya'ni "dushman", "begona", yo bu tarafida, ya'ni, "do'st", "o'zimizniki" bo'lishi shart edi. Bunday yondoshuv qancha-qancha begunoh jonlarni qurbon etganligi, ne-ne ezgu niyatlarni barbod aylagani hozir hech kimga sir emas.

Mustaqillik sharofatidan dunyoga ochiq ko'z bilan qarash imkoniyatini qo'lga kiritdik. endi bilsak, **dunyo ko'p qutbli ekan, hayot murakkab, ko'p qirrali tizimdan iborat ekan.** Kelajak ham murosasiz kurash, zidlashuv bilan emas, yaratuvchilik mehnati, do'stlik va insonlarning o'zaro bir-birini tushunishga intilishi bilan fayzli bo'lar ekan. Hatto bir millatning xavfsizligini ta'min etish, jamiyat barqarorligi va ijtimoiy taraqqiyot kafolatlari ham bir emas, ikki emas, turli omillarning o'zaro uyg'unligi bilan bog'liq ekan.

Adolat ma'naviyatning insonlar aro munosabatlarda namoyon bo'lishidir. Ma'naviyat nuqtai nazaridan insonlarning bir-biri bilan har qanday munosabati siyosat sohasiga oiddir. Darhaqiqat, keng ma'noda, insonning uyda ahli oilasi bilan qilgan muomalasi ham, ko'chada tanish-notanish, qarindosh-begonalar bilan qilgan muomalasi ham, ish yuzasidan hamkasblari, boshliqlari, xodimlari va mijozlar bilan qilgan muomalasi ham siyosat. Ammo «avom» nazdida davlat miqyosidagi siyosat «**katta siyosat**» deb hisoblanib, katta siyosat bilan kattalar shug'ullanadi, biz kichik odamlarga bunday katta doiradagi siyosatga aralashish joiz emas, degan mazmundagi qarash ancha keng tarqalgan.

Insonlar bir-biri bilan qandaydir bir shakldagi maqbul munosabatlarga kirishga mahkum ekan, demak inson hayoti siyotsiz bo'lmaydi. Faqat bugungi siyosatshunoslar «katta siyosat», ya'ni davlat va fuqaro yoki davlatlararo miqyosdagi siyosatga asosiy e'tibor qaratishadi. Vaholanki, qadim dunyo

allomalari asarlarida axloq va siyosat bir-biridan ajralmas hodisalar sifatida qaralar edi.

Bizning nazarimizda, siyosat va axloq bir tizimga birlashmas ekan, barcha uchun «katta siyosat» ham «kichik siyosat» kabi bevosita taaluqli hisoblanmas ekan, jamiyatda adolat va ijtimoiy uyg'unlik amalda barqaror bo'lmaydi. Albatta, ularning bir-biridan farqi ham yo'q emas. Masalan, siyosiy munosabatlar rasmiy qabul qilingan qonunlar doirasida olib boriladi, bu qonunlar majburiy ijro etiladi. Axloq qoidalari, ma'lum ma'noda, ixtiyoriy. YA'ni, siyosat qonunlarini bu yorug'dunyoda insonlar aro munosabatda farz desak, axloq qoidalarini sunnatga qiyos qilish mumkin. Allohning farzlari ilohiy kitob oyatlari orqali ayon etilgan, insonlar esa o'zaro munosabatlarini o'z aql-idroklariga tayanib ishlab chiqadilar. SHu sababli Alloh farzlari abadiy va mutlaq bo'lib, ularning yuzasidan oxirgi hukm qiyomat kunidir. Odamlar o'rnatgan qonun-qoidalar ularning ma'naviy takomil darajasiga bog'liq bo'lib, har zamonning, har mamlakatning o'z qonunlari bor va ular o'zgarib, mukammallashib boradi.

Islomgacha bashariyat tarixida siyosiy adolat muammosi

Ilohiy kitoblarda insonga er yuzidagi ijtimoiy tartiblarni qanday belgilash yuzasidan qat'iy hukmlar e'lon qilinmagan, **siyosat sohasida** inson irodasi to'liq erkindir. Er yuzida zulm saltanati barqaror bo'ladimi, adolat ustivorligimi - insonning o'ziga bog'lik. Ammo Yaratgan Parvardigorning va'dasi aniq: kim o'z umrida bir misqol savob qilsa ham ajrini oladi, bir botmon gunoh qilsa ham. Adolat timsol-tushunchasi xuddi ana shu sinov maydonida inson hayotining turli sohalarini o'zaro muvozanatlab turadi. Milliy ma'naviyatimiz takomilida bu tushunchaga munosabat qanday shakllanib borgan, ya'ni adolat mezoni qanday talqin etilgan? Suhbatimiz mavzui shu haqda. Buyuk ajdodlarimiz davlat, jamiyat, ma'naviyat masalalarining o'zaro uyg'unligiga doimo katta ahamiyat berib kelganlar. Bu masala "*Avesto*" kitobida ham keng o'rin olgan. Keyinchalik turkiy bitiklar, Forobiy merosi, "*Qutadg'u bilik*" kabi qomusiy yodgorliklarda bu muammo har biri o'z davri uchun butun ichki murakkabligi bilan ochib va echib berilgan. Ular nisbatan batafsil o'rganilgan va hozir alohida to'xtab o'tish imkoni ham yo'qligi sababli biz faqat muammoning eng muhim o'rinlariga qisqacha to'xtab o'tamiz, xolos.

Ma'lumki, inson jamoa bo'lib yashaydi. Islom mintaqa madaniyatining buyuk nazariyotchilaridan, XIV asrning yirik faylasuf-tarixchisi va siyosatshunosi, Amir Temurga zamondosh va suhbatdosh bo'lgan **Ibn Xaldun** (1332-1406) inson jamoalarini ikki toifa yoki bosqichga ajratadi. Birinchisi - **ibtidoiy jamoa**, ya'ni urug' va qabila jamoasi bo'lib, bunda insonlarning bir jamoaga uyushuvi qonqardoshlik munosabatlariga asoslangan bo'ladi. Bu davrda aksariyat insonlar o'zligini faqat o'z jamoasi, nari borsa, qabila va elati miqyosida anglab etgan. SHu sababli o'zi bilan nasliy qon-qarindoshlik munosabatlarida bo'lmagan yoxud shunga teng bitimlar hosil qilmagan begona jamoa, urug' va elat vakilini nafaqat qabiladoshlari bilan teng sanamagan, balki uning inson darajasidagi qadrini ham idrok etmagan. Qadim johiliya arablarining hayotidan xabar beruvchi manbalar, masalan, "Ayyomi arab"da tasvirlangan qabilalar orasidagi ayovsiz jangu jadallar,

o`zga qabila a`zolari mulkini toroj qilib, ayollari, bolalarini qul-cho`riga aylantirib, shuning hisobidan qabiladoshlariga ziyofat berishlar odatiy hol hisoblanib, yana bunday bedodliklarning "qahramonlik" sifatida she`riyatda vasf etilishi kabi holatlar bunga dalil bo`la oladi.

Ma`naviy kamolotning yuqoriroq bosqichiga ko`tarilgan insonlar uchun xos bo`lgan ikkinchi bosqichdagi jamoani allomalarimiz "**shahar jamoasi**" deb ataganlar. Asli bu tushuncha faqat "**shahar**" emas, "**davlat**" ma`nosini ham bildirgan. YUnonlarning "**polis**" so`zi bugun biz tushungan "**shahar**"ni emas, Afina, Sparta kabi **shahar-davlat**larni anglatganligini dunyo tarixidan bilamiz. Insonlar jamiyatida ilk davlatning paydo bo`lishi asl ibtidoda shaharlar shakllanishi bilan bog`liq. SHu sababli yunonlardagi "**polis**" (shahar) so`zidan Evropa mintaqasida "**politika**" (siyosat, ya`ni insonlar aro muomala tartib-qoidalari) tushunchasi shakllangan bo`lsa, islom dunyosida arabcha "**madina**" (shahar) so`zidan "**madaniyat**" tushunchasi shakllandi. Bu tushunchalar kelib chiqish mohiyatiga ko`ra tutash ekanligi shundan ham ma`lum.

Ilk shaharlarda urug` o`rniga mahalla, qabila o`rniga elat shakllana boshladi. Ammo ibtidoiy jamoadan o`sib chiqqani sababli, unda qabilachilik davrining ko`p xurofotlari saqlanib qolgan edi. Masalan, o`zlarini yuksak madaniyat egasi deb bilgan qadim yunonlar o`zga xalqlarga past nazar bilan qarab, aslo ularni o`z millatdoshlari darajasida ko`rmas edilar. Ularni o`ldirish, erlarini bosib olish, mulklarini o`zlashtirish jinoyat emas, balki jasorat namunasi sifatida qabul qilinardi. Xatto qadim YUnon elining eng ulug` allomasi Aristotel` ham barcha huquq va imtiyozlarni faqat o`z xalqiga - yunonlarga lozim ko`rgan, dunyodagi o`zga elat vakillariga "**varvar**" (yovvoyi) deb qarab, ularga faqat qullikni ravo bilgan. YUnon demokratiyasi xuddi shu dunyoqarashga muvofiq bo`lib, faqat ozod ellinlarga taalluqli edi, qullar bu demokratiyadan tashqari hisoblanardi.

SHunday vaziyatda engilgan qabila vakilini qatl etmay, qul sifatida saqlab qolish g`oliblar nazarida balki mag`lubga nisbatan himmat ko`rsatish deb baholagandir. Quldorlik tartib-qoidalari ilk imperiyachilik davri mahsuli bo`lib, ibtidoiy urug`-jamoasida paydo bo`lgan ilk shahar-davlatlardan ba`zilarining o`zgalari ustidan qudrat kasb etishi bilan bog`liq. Bu davrda ahli bashar muayyan darajada rivojlangan madaniyat bosqichiga erishgan bo`lsada, aksariyat xalqlar ongida hanuz asotir tafakkur hukmron edi.

Asotir tafakkur Borliq mohiyatini idrok etishga dastlabki urinish bo`lib, unda aksariyat insonlar mavhum tushunchalarni moddiy voqelik narsahodisalaridan ajratib tasavvur qila olmaydilar. Mushriklikning kelib chiqishi ham inson ongi rivojining ayni shu darajasi bilan bog`liq. Islomgacha hukmron bo`lgan johiliya davri deganda ham inson ongining asotir tafakkur darajasidagi holati nazarda tutiladi.

Ibtidoiy jamoa inson hayotining iqtisod, siyosat, ma`naviyat kabi turli sohalarini bir-biridan ajralmagan holda tasavvur etgan, hayotiy taomil, huquq va axloq, din va e`tiqod bir-biridan alohida, mustaqil holda mavjud bo`lgan emas. SHunday sharoitda siyosiy hukmronlik, iqtisodiy mulkka egalik, ma`naviy qudrat bir-biri bilan chatishib, bir sohada qudratli bo`lgan inson boshqa sohalarini ham tasarruf etishga intilar edi. Siyosiy hukmronlik qo`lida bo`lgan odam ma`naviy,

iqtisodiy sohalarda ham o'z qudratini yoyishga harakat qilar yoki iqtisodiy qudrat - **mulk egasi** siyosiy, ma'naviy sohalarga ham da'vo qila boshlardi.

Imperiya davrida qabilalar va shahar-davlatlar aro hokimiyat uchun kurashlar avj olib, unda g'olib chiqqan sulola atrof-voqelikni, tabiat unsurlarini va moddiy boyliklarni qanday tasarruf etsa, o'zga qabila, urug', jamoa vakillari bo'lmish insonlarni ham shunday tasarruf etishga urindi. Natijada «**mulk**» tushunchasi siyosat yo'nalishiga ham kirib keldi, u nafaqat er-suv, hayvonot va buyumlarga, balki engilgan urug', qabila, elat vakillariga nisbatan ham qo'llanila boshlandi YUrt **mulk** ataldi, hukmdor **malik** bo'ldi.

“*Avesto*” kitobi mazmunida asotir tafakkur keng miqyosda o'zligini zohir etgan. Jumladan, hukmdorlik huquqining belgilanishida “*farr*” (“*Avesto*” tilida “*xvarno*”) printsipli qonuniy asos sifatida qabul qilingan. Uning ma'nosi shuki, oliy dunyoviy hokimiyat sulolaning bir vakilidan ikkinchisiga o'tishida muayyan ilohiy belgi sodir bo'ladi, ya'ni muayyan bir jonivor, qush yoki yog'du shu'las hukmdorlikka tanlangan kishini ajratib ko'rsatadi. Xalqimiz orasida tarqalgan “falanchining boshiga baxt qushi qo'nipti”, iborasi ushbu qadim an'ananing izlariga ishora etadi. “*Farr*” odatda hukmdor sulola vakillari bilan bog'liq tasavvur etilgan.

Oliy ilohiy hukmdor nomidan yurtni boshqaruvchi «*farr*» egasi – **monarx** (shohanshoh, qirol, xalifa, sulton, malik) statusi mintaqada shunday paydo bo'ldi. U mutlaq hukmdor bo'lib, faqat Tangri hukmlariga itoat qilardi. Johiliya davrida “*farr*” sohibining hukmi mutlaq bo'lib, unga hech kim e'tiroz bildirishga haqqi bo'lmagan. “*Xalq hukmi*”, “*xalq irodasi*” degan tushunchalar u davr uchun butkul notanish edi. Demak, johiliya davrida barcha insonlar teng qadr topgan emas edi.

Bu tartib-qoidalarning jiddiy o'zgarishi Iso alayhissalom da'vati bilan boshlandi, deyish mumkin. Iso alayhissalomgacha yuborilgan payg'ambarlar har biri bir qavmga Alloh haqiqatidan xabar bergan bo'lsalar, Ruhulloh barcha insoniyatga tegishli Haqiqat xabarini keltirdi. U birinchi bo'lib, barcha insonlar yagona Tangri oldida teng, o'zaro og'a-ini, opa-singil, birodar deb, Alloh hukmini e'lon qildi. Ammo bu Oliy haqiqat osonlikcha qabul qilingani yo'q. Avvalo, bunday ulug' xabarni bergan payg'ambarni siyosiy hukmdorlikni qo'ldan berishni istamagan yunon hukmdorlari va yahudiy ulamolari birlashib, chormixga hukm etdilar Keyinchalik ham, Iso da'vati ilk cherkov otalari talqinida o'zgarishga uchrab, adolatli jamiyat erdan osmonga ko'chirildi, inson ruhining ozodligi esa cherkov hukmlariga bog'lanib qoldi. Butun O'rta asrlarda xos va avom, zodagon va fuqaro orasidagi real farq saqlanib qolabardi. Evropada cherkov va feodallar o'zaro ziddiyatlaridan qutula olmagan bo'lsalar ham, avomga nisbatan imtiyozlarini saqlab qoldilar. “*O'rta asrlar*” degan tushuncha behuda emas, bu davr insoniyat uchun **Qadim dunyodan YAngi tafakkurga o'tish bosqichidir**.

VII asrga kelib, Muhammad(S.A.V.)ga nozil etilgan Qur'oni karim oyatlarida nihoyat uzil-kesil haq botildan judo etildi, insonlar yagona Allohning er yuzidagi xalifalari ekani ochiq-oydin bayon etildi. Xalq hokimiyati, ozod fuqarolar jamiyatiga tayanuvchi tuzumning umumbashariy ma'naviy asoslari, shunday qilib, Tavhid ta'limotida mujassam bo'ldi.

Milliy ma'naviyatimizda xalq hokimiyatchiligi masalasi

Milliy ma'naviyatimizda xalq hokimiyatchiligiga munosabat masalasi nihoyatda muhim, ham o'ta murakkab. Manbalar ahvoli, ularni o'rganish darajasi, talqinlar va umuman qamrov masalasi bir kishiga benihoya og'irlik qiladi. Kelgusida bu yo'nalishda jiddiy tadqiqotlar talab etiladi, hozircha bor ma'lumotlarga tayanib, masalaning faqat bir-ikki jihatiga ishora etib o'tish bilan cheklanamiz.

Payg'ambarimiz davrlaridan boshlab islomda musulmonlar jamoasi ma'nosi bildiruvchi "*umma*" tushunchasi shakllandi. Uning hech bir a'zosi Alloh oldida o'zgalardan ortiq imtiyozga ega emas edi. Albatta, "*umma*"ning mohiyati bir kunda, bir yilda, hatto bir asrda to'liq anglab etilgani yo'q. Uning ma'nosi asta-sekin teranlashib, ma'naviy va siyosiy hayotdagi qator o'zgarishlar natijasida VIII asr ikkinchi yarmi - IX asr boshlarida mintaqada yagona madaniyat shakllandi. Mintaqadagi **uch buyuk millat - arab, fors, turk xalqlarining orasida sobit muvozanat** qaror topdi.

Islom huquqshunoslari musulmon jamiyatini boshqarish asoslarini ishlab chiqa boshladilar. XI asrning buyuk siyosatshunosi **Abulhasan Ali ibn Muhammad al-Mavardiy** (974-1058) mashhur "*Al-ahkom as-sultoniya*" (Hukmdorlik qonunlari) kitobida hukmdor va musulmon jamoasi orasida ijtimoiy shartnoma (akd) asosini ishlab chiqdi. Qur'oni karimda insonlarning eng muhtamlari eng taqvodorlaridir, degan hukm bor. SHundan kelib chiqib, yurt hukmdorining tayinlanishida islom jamoasining mo'tabar kishilari - mujtahid faqihlar, ulamolar va oliy martabali ayonlarning mulohazalari inobatga olingan. Hukmdorlar, odatda, muhim qarorlar qabul qilish oldidan yurtning yirik ulamo va faqihlari, obro'li ayonlarni yig'ib maslahat solardilar.

Abbosiyalar xalifaligi to mo'g'ullar bosqiniga qadar, rasman bo'lsa ham, ushbu qoidaga muvofiq amal qilgan. Xalif tirik chog'ida o'ziga voris tayinlamoqchi bo'lsa ham, ushbu mo'tabar jamoa roziligini olishi zarur bo'lgan. Agar yurt hukmdori o'z vazifasiga munosib ish olib bormasa, musulmon jamoasi uni o'z mavqeiga noloyiqligi haqida xulosa berish huquqiga ega bo'lib, muammoni qanday hal qilish tartiblari ham huquqshunoslik ilmida batafsil ishlab chiqilgan edi. Qoidaga ko'ra islom dunyosida hukmdor faqat ijro hokimiyatini boshqarib boradi, qonun ishlab chiqish esa, mujtahid faqihlar vazifasi hisoblangan. Sudlov hokimiyati mustaqil ravishda yurt qozilari tomonidan amalga oshirilgan.

Ibn Xaldun o'zidan oldingi qonunshunoslarning qarashlarini rivojlantirib, bir qator yangi mulohazalarni bayon qildi. U diniy va dunyoviy hokimiyatni bir-biridan farqlash va ajratish tarafdori bo'lib, davlat boshqarishni dunyoviy hokimiyat sifatida talqin qiladi. Ibn Xaldun, shuningdek, hukmdor faqat arablarning quraysh qabilasidan bo'lishi kerak, degan xurofotni ham keskin rad etdi.

Davlatni qanday asoslarda idora etish masalasida faqat musulmon huquqshunoslari, fiqh ulamolarigina emas, islom ma'rifatchiligining boshqa yo'nalish vakillari ham jiddiy mulohazalar bayon etganlar. Jumladan, **Forobiy** "*Fozil shahar odamlarining qarashlari*" risolasida davlat hukmdori qanday fazilatlariga ega bo'lishi va qanday talablarga javob berishi lozim ekanligini batafsil tahlil etib bergan. Botiniylar va mutakallimlarning ham bu xususdagi o'ziga xos

qarashlari ma'lum. "Qobusnoma", "Siyosatnoma", "Axloqi Muhsiniy" kabi didaktik risolalar, XI asr turkiy she'riyatning yuksak namunasi bo'lmish "Qutadg'u bilig" ijtimoiy-falsafiy dostonida davlatni boshqarish, turli ijtimoiy toifalarning o'zaro munosabatlari va jamiyatdagi mavqelari xususida mufassal tahlil va xulosalar mavjud.

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida asosiy voqealar "Qushlar ijtimoi va taqdim va ta'xir uchun bir-biri bila nizo i" deb ataluvchi bob bilan boshlanadi. Bu asarda, shunday qilib, **qadr** tushunchasining siyosatda (ya'ni insonlar aro munosabatlarda) namoyon bo'lish shakli - **mavqe va maqom masalasi** bosh mavzu qilib olingan va bu muammo ma'naviy zaminda mukammal echib berilgan. VIII-XV asrlar milliy ma'naviyatimizning umumbashariy miqyosga yuksalish davri bo'lib, bu davrda millatimiz o'zini bashariyatning uzviy bir qismi sifatida anglab etdi. Bu davrda yurtimizning ulug' allomalari ilohiy kitobning asosiy g'oyasi - **tavhid ta'limotini** borgan sari teranroq va mukammalroq talqin qilib borish orqali **YAngi davr** qadriyatlarini birinchi bo'lib idrok etish darajasiga etishdilar va faxr bilan aytish mumkinki, Evropadagi keyingi besh asrluk **ijtimoiy taraqqiyot yo'lini** bevosita oldindan bashorat eta bildilar.

Ammo biz uchun alamli bo'lsa ham, voqelikni tan olmog'imiz kerak, islom mintaqacida Haqiqat tantanasi ma'naviyatda qoldi, siyosatga tugal ko'chmadi. Afsus va nadomatlar bo'lsinki, Evropa islom ma'naviy qudratidan turki olib, faol ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirishga kirishganda, bizning mintaqa orqada qola boshladi, siyosat sohasidagi xurofiy tamoyillarni o'z vaqtida va dadil engib o'ta olmay arosatga tushib qoldi. Keyinchalik ushbu arosat holati ming yildan oshiq dunyoning katta qismini bemalol idora qilib kelgan turkiy xalqlarni qaramlik vaziyatiga tushib qolishiga sababchi bo'ldi.

Ijtimoiy munosabatlarda haqiqatning voqe, ochiq-oydin tantanasi Evropa mintaqasida boshlandi. Qadim YUnonda mushriklik tafakkuri qa'ridan Aristotel' falsafasi o'sib chiqqanidek, O'rta asrlar feodal boshboshdoqligi zulmatidan "**xalq hokimiyati**" tushunchasi o'sib chiqdi.

Tavhid ta'limotining Alisher Navoiy "**qushlar tili**" bilan ifoda etgan falsafiy-ma'naviy talqini Evropada amaliy harakatga aylanib, avval **diniy tafakkurda** (Reformatsiya), keyincha borib **siyosiy tafakkurda** (Niderlandiya va Angliya burjua inqiloblari) to'liq yangilanishga olib keldi. Tan olish kerak, Evropada bu yangicha siyosiy tafakkur g'alabasi osonlikcha bo'lmadi, balki millionlab insonlarning qonlari va jonlari evaziga ta'minlandi.

Qirol hukmronligi g'oyasi baronlar yoki burjua hukmronligi g'oyasi bilan emas, "**xalq hokimiyati**" g'oyasi bilan almashdi. Bu Qur'oni karimda hidoyat etilgan bani basharning "**er yuzida xalifaligi**" g'oyasiga eng muvofiq siyosiy tafakkur yo'nalishi edi.

Oxirgi paytda islom dini nomidan o'z g'arazli manfaatlarini ko'zlab **«fatvo»** chiqaruvchi bir guruh buzg'unchilar **«demokratiya - kufr nizomi»** deb da'vo qilmoqdalar. Mazkur guruhning yana bir iddaosi er yuzidagi barcha musulmonlarning yagona diniy-siyosiy rahbari - **«xalifa»** bo'lishi kerak, deb qilayotgan dahvolaridir. Bunday g'arazli dahvolarga uzil-kesil javob berish uchun yana bir marta islom e'tiqodining bosh manbai bo'lmish Qur'oni karim oyatlariga

murojaat etish lozim bo'ladi. Chunki boshqa barcha manbalar, jumladan, Rasululloh hadislar ham Allohning oyatlariga muvofiq bo'lgan taqdiridagina «sahih» (ya'ni, haqiqatga muvofiq) deb tan olinadi. Qolaversa, Qur'oni karimdan o'zga jamiyki manbalar, jumladan, tafsir va ta'villar ham, insonlar tomonidan ijod etilgani sababli ma'lum darajada o'z zamonasi va o'zi yaratilgan muhitdagi mavjud tasavvurlarni aks ettiradi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining birinchi bo'lim, ikkinchi bob, 7-moddasida aniq qilib «Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir» deb yozib qo'yilipti. Ayni shu printsip «xalq hokimiyatchiligi» (demokratiya) tushunchasining bosh va asosiy ma'nosidir.

Islom va demokratiyani bir-biriga zid qo'ymoqchi bo'layotganlarning asosiy da'vosi davlat hokimiyatining manbai masalasiga oid bo'lib, ularning aytishicha, hokimiyat manbai xalq emas, balki yagona Allohdir. Uning hukmi esa ilohiy vahiy bo'lmish Qur'oni karimda ifodalangan. Biz ham bir musulmon farzandi sifatida ilohiy vahiyi tan olamiz va shundan kelib chiqib ayni «xalq hokimiyatchiligi» xususida Allohning kalomini tushunib etishga harakat qilamiz. Mavjud tafsirlar ikki muhim asosni, albatta, hisobga oladi. Biri – **asbobi nuzul**, ya'ni u yoki bu oyatning nozil bo'lish vaqti bilan bog'liq muayyan tarixiy vaziyat, ikkinchisi – o'sha davr tilining o'ziga xos jihatlari. Bu – tafsirshunoslikda keng ma'lum bo'lgan qat'iy talablar. Ammo Qur'on oyatlarining mo'jizaviyligi shundaki – ularda bir paytning o'zida ham Payg'ambarimiz zamonidagi muayyan tarixiy hodisaga munosabat oshkor etiladi, ham insonlarni Haq yo'l ("sirot ul-mustaqim")ga hidoyat etuvchi boqiy haqiqatlar tizimi o'zligini ko'rsatadi. Faqat ushbu tizim insonlarga birato'la butun borlig'i bilan namoyon bo'ladi, deyish qiyin. Ulug'larimiz qalbini "haqiqat asrorining ganjini" deb atagan inson ma'naviy kamolot pillapoyalaridan yuksalib borar ekan, o'zligini tanigani sari Haq kalomini boqiy mo'jizalarida ham kun sayin teranroq ma'nolarni kashf etib bora beradi.

Qur'oni karimning «Baqara» surasi 30-oyatida shunday deyiladi (Abdulaziz Mansur tarjimasiga ko'ra): - «Eslang, (Ey, Muhammad), Rabbingiz farishtalarga: «Men erda xalifa (Odam) yaratmoqchiman», deganida (ular) aytdilar: «Unda (Erda) buzg'unchilik qiladigan, (nohaq ravishda) qonlar to'kadigan kimsani yaratmoqchimisiz? Holbuki, biz Senga hamding bilan tasbehlarni aytamiz va Seni muqaddas deb bilamiz». (Alloh) aytdi: «Men sizlarni bilmagan narsani bilaman».

Ushbu oyat ma'nosini chuqurroq anglab etish uchun biz «xalifa» so'zining ma'no mundarijasiga e'tibor qaratishimiz lozim. Albatta, tafsirlarda bu so'zning qaysi oyatda kelishiga qarab turli talqinlari uchraydi. Ammo Qur'oni karimda bir necha bor qaytariluvchi iboralar ma'nosi o'zaro qiyoslab o'rganilsa, bu takrorlarning hikmati yanada oydinlashib boraveradi.

Qur'oni karim matnida «xalifa» fe'l o'zagi bilan bog'liq turli so'zlar 125 martadan ortiq uchrashi aniqlangan. SHundan «xalifa» so'zi va uning ko'plikdagi shakllari ja'mi 9 marta («xalifatan» - 2 marta, «xalifo» - 4 marta, «xalifo» - 3 marta) uchraydi. Diqqatga sazovor joyi shundaki, bu holatlardan 6 o'rinda «er yuzidagi xalifa» yoki «er yuzidagi xalifalar» mazmunini anglatuvchi birikmalar ishlatilgan («xalifatan fil-arz» - 2 marta: Baqara surasi, 30-oyat, Sod surasi, 26-

oyat; «*xaloifa fil-arz*» - 2 marta: *YUnus* surasi, 14-oyat, *Maloika* yoki *Fotir* surasi, 39-oyat; «*xaloifa-l-arz*» - 1 marta: *An`om* surasi, 165-oyat; «*xulāfo-al-arz*» - 1 marta: *Naml* surasi, 62-oyat). *Bundan tashqari Nur* surasi 55-oyatida, *A`rof* surasi 129-oyatida «*yastaxlifū*» fe`l shakli ham ayni shu «*fil-arz*» birikmasi bilan yuqoridagilarga muvofiq ma`noni ifodalab kelgan.

O`zbek va rus tiliga qilingan qator tarjimalarda bu holatlarni «*xalifa*», «*o`rinbosar*», «*namestnik*», «*preemnik*», «*naslednik*» so`zlari bilan anglatishga urinilgan. Ammo agar qiyoslab ko`rilsa, yuqorida ko`rsatilgan oyatlarning barchasida yagona ma`no - «*er yuzida xalifa*» yoki «*er yuzida xalifalar*», (ruschada - «*namestnik na zemle*» ili «*namestniki na zemle*») mazmuni qandaydir bir yagona «*xalifa*» haqida emas, balki bani basharning barchasi, ya`ni tamomi insoniyatni nazarda tutib ishlatilayotganiga amin bo`lamiz. Gapimiz ishonarli bo`lishi uchun yana 2 misol keltiramiz:

An`om surasi, 165-oyat:

«*U sizlarni erning xalifalari qilib qo`ygan va ato etgan (ne`mat)larida sizlarni sinash uchun ba`zilaringizni ba`zilaringizdan (yuqori) darajalarga ko`targan zotdir...*»

Fotir (*Maloika*) surasi, 39-oyat:

«*U sizlarni erda xalifa qilib qo`ygan zotdir. Bas kim kofir bo`lsa, uning kufri faqat o`zining zarariga bo`lur...*»

«*Xalifa*» so`zi bu jumalalarda dini, millati, ijtimoiy ahvolidan qat`iy nazar barcha inson zotiga nisbatan qo`llanilayotgani, ularning har biri bu dunyoda muvaqqatan, ya`ni insoniyatning er yuzidagi hayoti davomida Alloh tomonidan (sinov uchun imtihon qilib ko`rish uchun) moddiy borliqqa «*ish boshqaruvchi vakil*», oddiroq qilib aytilsa, «*noib*» («*namestnik*») qilib qo`yilganligini anglatib kelmoqda.

Demak, har bir inson Alloh tomonidan bu yorug` dunyoga *xalifa* (*namestnik*) qilib yaratilgan. Bu vakolat, birinchidan, insonga er yuzidagi hayoti davomida to`liq iroda erkinligi, jumladan, o`z hayotini siyosiy jihatdan ham o`zi ma`qul topgan tarzda tashkil etish erkinligini beradi. Ikkinchi jihatdan, bu imkoniyatlarning bani basharga Alloh tarafidan imtihon, sinov uchun berilganligi har bir inson shaxsiga o`z hayotini to`g`ri tashkil etish borasida jiddiy mas`uliyat yuklaydi. Kim bu vakolatdan mas`uliyatni his qilgan holda, to`g`ri foydalanadi, kim mas`uliyatsizlik bilan buzg`unchilikka, fasodga, kufrga beriladi - o`z aql-irodasiga bog`liq, uning mukofoti yoki jazosini esa yagona Alloh beradi (xohlasa - bu dunyoda, xohlasa - oxiratda).

Bu erda alohida bir insonning barcha mo`minlar ustidan «*xalifa*» bo`lishi kerakligi masalasi umuman yo`q. Qolaversa, bunday «vakolat»ni unga kim beradi? Allohdan vahiy kelishi «*xotimat-un-nabi*» bo`lmish **Muhammad** (SAV) davrlarida tugallangan bo`lsa. Ma`lum bo`ladiki, bunday dahvolar, umuman, Allohning kitobi va Payg`ambar hadislariga zid va ularning g`arazli talqinlari asosida sun`iy to`qib chiqarilgandir.

Insonlarning (qandaydir u yoki bu muayyan shaxsning emas, barcha insonlarning) «*er yuzida xalifalar*» qilib yaratilganligi ularning bu vakolati doirasida teng huquqli ekanliklarini, demakki, siyosatda «*xalq hokimiyatchiligi*» islom arkonlariga eng muvofiq tamoyil ekanligini anglatadi va, demak, ekstremistik

kayfiyatdagi buzg'unchilarning «*xalifalik*» haqidagi barcha dahvolari jaholat yoki g'arazdan boshqa narsa emasligi ma'lum bo'ladi.

Nazariy jihatdan olganda, siyosatdagi diniy fundamentalizm g'oyalari ilohiy vahiyning asl mohiyatiga emas, balki bugungi kun voqeligidan butkul boshqacha davrlarda yashagan insonlarning o'sha tarixiy sharoit doirasida turib, Alloh kitobidagi mazmunlarni o'z sharoitlariga tatbiqan amalga oshirgan talqin va tafsirlariga tayanish natijasida kelib chiqadi. O'tmish allomalarining bu boradagi izlanishlarini islom ma'naviyatining takomil bosqichlari doirasida tarixiy izchillikda mukammal o'rganib chiqish alohida qiziqarli va keng ko'lamli mavzu bo'lib, o'z navbatida yosh avlod ma'naviy kamolotini shakllantirishda samarali natijalarga olib kelishi mumkin.

Qonun hukmronligi - siyosatdagi ma'naviyat

Siyosatga ma'naviyat nuqtai nazaridan yondoshganda ikki muhim muammo birinchi navbatda ko'zga tashlanadi. Birinchisi - hokimiyat manbai masalasi, ikkinchisi - insonlar va ijtimoiy toifalarning jamiyatdagi o'zaro munosabati asoslari. Har ikki masala bir-biri bilan bevosita bog'liq va tutash, shu sababli ham ko'pgina allomalarimiz ularni birga olib qaraganlar. SHu bilan birga ularning mustaqilligi ham doim sezilib turadi.

Biz birinchi masalani ko'rib chiqdik. endi ikkinchisiga o'tsak. Insonlarning jamiyatdagi o'zaro munosabatlarida asosiy masala **maqom** va **maqom** masalasi ekanligi aytiladi. Bu masaladagi bahsni hal qilish uchun xolis bir **hakamga** ehtiyoj tug'iladi. Ibtidoiy odamlarning katta bir oila shaklida birgalikda turmush kechirgan urug'-jamoasi a'zolari orasida ichki uyg'unlikni ta'minlash ko'p murakkab yumush emas edi. Hali Ashshurbanipal qonunlari yaratilguncha bo'lgan zamonlarda qabila boshlig'i yoki bosh kohin osonlik bilan oddiy jamoa a'zolari orasidagi muomalada muvozanatni ta'minlashi mumkin edi. Ibtidoiy jamoadan ilk shahar jamoasiga o'tish bilan insonlar orasidagi muomalalar ham murakkablashib, bora-bora pog'onadorlik kasb etib bordi. Jamiyat murakkablashgan sari uning boshqaruv tizimi ham mukammallashib borishiga ehtiyoj oshadi. Ayni shu tizimdan davlat kelib chiqadi. Qadimgi davrda davlat boshlig'i mutlaq hukmdor bo'lib, faqat Tangri hukmlariga itoat qilardi. Bu tuzum asta-sekin rivojlanib, yurtni boshqarishni engillashtiruvchi **qonunlar** shakllandi. Asta-sekin insonlar qonunlarga itoat etishni o'rgandi. Keyinchalik qonunlar umumiyligi imtiyozli toifalarga barham berish evaziga kuchayib borib, hukmdorning ham qudratini cheklovchi **konstitutsion monarxiya** (mashrutiya nizomi) paydo bo'ldi.

Va nihoyat bizning davrga kelib, islomiy tavhid ta'limotini siyosatga to'liq va mukammal joriy qiluvchi **xalq hokimiyatchiligi** tuzumi jahonda etakchi mavqe egallay boshladi. Xalq hokimiyatchiligi tuzumida barcha fuqaro qonun oldida teng bo'lib, ularning o'zaro munosabatlarini qonunlar tartibga solib turadi. Bunday sharoitda davlat idorasining barcha darajalari o'z qonunlari bilan belgilangan vakolat doirasida faoliyat olib boradi. Xalq hokimiyatchiligining eng yuksak bosqichi fuqarolar jamiyati yoki Forobiy iborasi bilan aytganda «*Fozil shahar*», aniqrog'i, **mukammal siyosiy madaniyatga erishgan jamiyat** bo'ladi. Unda

qonun ustivorligi etakchi tamoyildir. Bunday jamiyatda huquqiy madaniyatni oshirish maqsadida barcha fuqarolar uchun **huquq ta'limi** joriy etiladi.

Agar jamiyatni bir shaxs (qirol, sulton, shoh) boshqarsa, u muayyan qonunlarga tayanib, muayyan shaxslarni mashvaratga jalb qilib, mustaqil qaror qabul qila beradi. Ammo xalq hokimiyatchiligida ijtimoiy adolat amalga qanday joriy qilinadi? Urug`, jamoa, hatto ilk shahar-davlat hududida agar jamoaning umumiy yig`ini imkon doirasida (ilk shahar aholisi ko'pi bilan bir necha ming oiladan tashkil topgan) bo'lsa, hozirgi davrda hatto bir tuman (shahar tumani) aholisini ham bir erga yig`ib bo'lmaydi. Demak, "xalq hokimiyati" aslida **qonun hukmronligi** ma'nosini ifoda etadi. Chunki bir mamlakatning millionlab fuqarosi birgalashib hokimiyatni idora etishi faqat puxta o'ylangan qonunlar asosida yuzaga chiqishi mumkin. Qirol va sultonlar davrida ham qonunlar bo'lgan. Ammo bu qonunlar mutlaq hukmdorning idora usulini engillashtirish vazifasini bajargan. "*Xalq hokimiyati*" davrida esa davlat boshlig`ining faoliyati ham qonunlar orqali xalq tomonidan nazorat etiladi va yo'naltiriladi. Qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish saylab qo'yilgan xalq vakillari uhdasida bo'ladi. SHu sababli demokratik tuzumning birinchi sharti qazovat(sud hokimiyati), ijro hokimiyati va qonun chiqaruvchi hokimiyatning bir-biridan mustaqilligi bo'lib chiqadi.

Bizning milliy ma'naviyatimizda huquq ilmi "*fiqh*" deyilgan va islom ta'limoti asosida O'rta asrlarda (ayniqsa, IX-XII asrlarda) nihoyatda yuksalib, rivoj olgan. Muhammad ash-SHaybondan Burhoniddin Marg'ironiygacha bo'lgan davrni islom mintaqasida fiqh ilmining "oltin davri" deb baholash mumkin. Ushbu davr oxirgi 70 yil davomida "sovet huquqshunosligi" tomonidan mutlaqo inkor etildi, ammo islom olami uchun bu qimmatli meros doimo dasturulamal bo'lib kelgan, bugun esa yana yangidan dolzarblik kasb etmoqda. Tan olish kerakki, islom mintaqasida doimo **hokimiyat taqdimoti** o'ziga xos tarzda amalda bo'lgan. Bunda ijroiya hokimiyati dunyoviy hukmdor va uning devoni qo'lida, sudlov ishlari shariat qozilari tasarrufida, mahalliy boshqaruv demokratik tamoyillarga asoslangan mahalla oqsoqollari va mahalla kengashi shaklida, qonun chiqarish esa faqih va muftiylar tomonidan amalga oshirilgan. Musulmon faqih va muftiylari Alloh va ulamolar oldida o'zini mas'ul sezgan, shoh va sultonlarga mutlaqo qaramligi bo'lmagan. Ular Allohning kalomi va payg'ambar hadislariga, buyuk allomalarning tadqiqotlariga, ra'y va qiyosga tayanganlar, ulamolar jamoasining umumiy nuqtai nazarini (*ijmo'*) hisobga olib, mustaqil hukm chiqarganlar.

Qonun siyosatdagi ma'naviyatdir. Chunki qonun hamma uchun barobar huquq va mas'uliyat yuklaydi va insonlar aro muomala me'yorini ta'minlashga xizmat qiladi. YAkka shaxs irodasining ustivorligidan qonun ustivorligi tomon moyillik kuchaygan sari siyosatda ma'naviyatning ahamiyati ham oshib boradi. Albatta, yakka shaxs adolatli bo'lishi, Alloh yo'lida, Haq yo'lida sobitlik ko'rsatishi ham mumkin va bunga tarixda misollar bor. Ammo alohida inson aqli ham, ma'naviy kamoloti ham mutlaq emas, noqisligidan kafolat yo'q. Demak, adolatni ta'minlashning eng ishonchli usuli - davr ruhiga muvofiq mukammal qonunlar ishlab chiqish va qonun ustivorligini ta'minlashdir.

Qonun adolat tarozusidir. Uning vazifasi - ijtimoiy mo'tadillikni saqlash. Asosiy qonun, ya'ni konstitutsiya mamlakatda uzoq muddat ijtimoiy barqarorlikni

ta'minlashning mustahkam poydevori bo'lmog'i ko'zda tutiladi. SHu sababli uning har bir moddasi ixcham, lo'nda va puxta, ya'ni har jihatdan mo'tadil bo'lishi, shu bilan birga Asosiy qonunning barcha modda va qismlari bir-biriga nisbatan to'g'ri muvozanatda turishi maqsadga muvofiqdir. YUrtimizning har bir fuqarosi O'zbekiston konstitutsiyasini sinchiklab o'rganar ekan, uning barcha jihatlaridan yuqoridagi talablarga muvofiq ravishda tuzib chiqilganiga amin bo'ladi. Mustaqil O'zbekistonimizning rivojiga xizmat qiluvchi Oliy majlisimizning qonun chiqarish faoliyatiga ushbu Asosiy qonun mana necha yildirki, mustahkam zamin bo'lib kelmokda.

Qonunlar xalq saylagan vakillar tomonidan ishlab chiqiladi va qabul qilinadi. Qonunlar tizimining yaratilishi va jamiyatni boshqarishdagi ularning alohida ahamiyati qonunshunoslik fani va shu soha mutaxassislariga ehtiyoj tug'diradi. Fuqarolik jamiyatida qonun asosan har bir shaxsning davlat va jamiyatga nisbatan huquqlarini va o'z navbatida davlat organlarining har bir fuqaroga nisbatan huquqlarini belgilaydi. Huquq organlari har bir shaxsning qonun tomonidan berilgan huquqlarini himoya qiladi. SHu sababli qonunshunos mutaxassislar va huquq organlari xodimlari huquqshunos deb, fan esa huquqshunoslik deb atalib kelinmoqda. **YUrist asli qonunshunosdir. YUrisprudentsiyani esa qonunshunoslik ilmi, deyish mumkin.**

Huquq va ma'naviyat ikki yondosh soha bo'lib, bir-biriga doimo ta'sir ko'rsatib turadi. Ularning tutashuv o'rinlari benihoya ko'p. Qonun va ma'naviyatning eng umumiy tomoni har ikkisining ham asosi muvozanat, uyg'unlikda ekanligidir. Qonun jamiyatdagi turli ijtimoiy toifalar va fuqarolar aro muvozanat va uyg'unlikni, ma'naviyat esa inson ruhidagi uyg'unlikni belgilaydi, farqi shundaki, qonunning mukammalligi uni qabul qilgan insonlarning ma'naviy darajasi bilan bog'liq, ya'ni insonlarning ma'naviy takomil darajasi oxir-oqibat qonunlar mukammalligini ta'minlovchi omil bo'ladi. Ammo masalaning nozik tomonlari ham bor. Agar Alloh inoyat etsa, davlat rahbarining o'z maqomi oldidagi mas'uliyati va umumxalq ma'naviyatidagi ijobiy tamoyil o'zaro muvofiq kelib biror jamiyatda, jahondagi alohida bir davlatda bashariyat ma'naviy takomili darajasidagi qonun qabul qilinishi mumkin. Ammo uning voqe' hayotga tatbiq etilishi yana, baribir, mas'ul ijrochilarning ma'naviy salohiyati va millatning ongli faollik darajasiga bog'liq bo'lib qoladi. SHu sababli qonun mukammalligi bilan ijro muvofiqligi orasida anchagina muammolar, jumladan, ma'naviy tarbiyaga doir muammolar mavjud. Mukammal qonun qabul qilinishi uchun davlat rahbarining idroki va ma'lumoti, maslahatchilar donoligi va umumjahon ijobiy tajribasi mavjudligi yoniga umumxalq saylab qo'ygan vakillarning aksariyat xayrixohligi qo'shilsa kifoya. Ammo uni tushunib etib, mohiyatiga muvofiq ijro etish uchun qo'shimcha bir qator omillar taqozo etiladi. Masalan, avvalo, qonun ijrochisi halol-pok inson bo'lishi, qolaversa, aqli, bilimi, salohiyati o'zi egallab turgan maqomga muvofiq bo'lishi, tabiatan g'ayratli va shijoatli, tashabbuskor va hushyor bo'lmog'i lozim. Agar o'nta halol va uddaburro ijrochiga bitta landovur yoki tovlamachi to'g'ri kelib qolsa ham ish murakkablashadi. Oltita komil insonga to'rtta muttaham to'g'ri kelsa-chi? Unda jamiyatning ahvoli qanday kechadi?

Bunday noxush holatlarni bartaraf qilishning yagona yoʻli xalq hokimiyatchiligi (demokratiya) va erkin fuqarolar jamiyatini shakllantirib borishdir. Avvalo, Alloh qoʻllasin. Ammo “*harakatda barakat*”, degan naql bejiz emas. ezgulik yoʻlidagi astoydil harakatni Alloh ham qoʻllashiga umid bogʻlasak, adashmaymiz.

Qisqasi, davlat siyosati ikki yoʻnalishda namoyon boʻladi: 1) yakka shaxs irodasi; 2) qonun hukmi. Ahli basharning siyosat sohasidagi takomili birinchi yoʻnalish etakchiligidan ikkinchi yoʻnalish qudratining yuksalishi sari ketmoqda va shu sababli borgan sari huquq va qonunchilik sohasining ahamiyati oshib borish kuzatilmoqda.

Bugungi kunda millatni nihoyatda umidvor qiladigan, quvontiradigan, koʻngilga ishonch bagʻishlaydigan narsa - 1) Mustaqil Konstitutsiyamizning ushbu maʼnaviyatimiz quvvatiga javob bera oladigan darajada mukammal ekanligi, 2) YUrtboshimizning fikriy koʻlami va dadilligi, 3) xalqimizning Mustaqil Vatan kelajagi yoʻlidagi buyuk jihod amalida bardosh va qatʼiyatidir.

Oldimizda ulugʻ va ezgu maqsad - har bir insonning oʻz ichki imkoniyatlari, turfa iqtidori va salohiyatini namoyon qilishga, farovon va oʻz qadriga munosib turmush kechirishiga barcha sharoit muhayyo boʻlgan, qonun ustivorligiga, barcha toifalarning oʻzaro teng hamkorligi va bahamjihat faolligiga asoslangan hur va ozod jamiyat qurish, jahon hamjamiyatida oʻz munosib oʻrnini egallab turgan mustaqil davlat, ilgʻor millat sifatida bashariyat taraqqiyotiga hissa qoʻshish vazifasi turipti.

Prezidentning “*Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida...*” kitobida yozilganidek, “*shu ulugʻ maqsad yoʻlida turgan muammolar va tahdidlarni aniq tushunish jamiyatni birlashtiradi, jipslashtiradi, har bir kishiga oʻzining masʼuliyatini, oʻz oʻlkasi, jonajon Vatanining tarixi va hayotidagi murakkab voqealarga daxldorligini puxta oʻylash, yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.*”¹

Tayanch soʻz va iboralar

Adolat mezoni, xalq hokimiyatchiligi, “islomiy davlat”, sekulyarizm, ijtimoiy hayot, iqtisod, siyosat, maʼnaviyat, adolatli jamiyat, qonun hukmronligi, “varvar”, ibtidoiy jamoa, mulk egasi, malik, “farr”, “oʻrta asrlar”, islom xuquqshunosligi, “umma”, Muhammad al-Mavardiy, mavqe va maqom, YAngi davr, xalq hokimiyatchiligi, xalifa, konstitutsion monarxiya, hokimiyat taqsimoti,

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

Adolat muammosi nima va u qanday hal qilinadi?

Islomgacha bashariyat tarixida siyosiy adolat masalasi qanday edi?

“Farr” soʻzining maʼno-mohiyatini izohlang.

Milliy maʼnaviyatimizda xalq hokimiyatchiligi masalasi qanday?

“Xalifa” soʻzining mazmun-mohiyatini qanday?

Qonun ustivorligi nima uchun siyosatdagi maʼnaviyat deyiladi?

Respublikamizda qonunlarning qanday bajarilayotganligiga sizning munosabatingiz qanday?

¹ Каримов И.А. “Узбекистон XXI аср бусағасида...”, с.

Ma'naviy merosimizda bozor iqtisodiga munosabat

Inson farishta emas. U moddiy vujud sifatida yaratilgan. SHunday ekan, ining inkor etib bo'lmaydigan moddiy ehtiyojlari atrof- tabiat va o'zga mavjudotlar bilan doimiy amaliy munosabatlarni taqozo qiladi. **Iqtisod** ayni shu inson jismining moddiy voqelik bilan amaliy munosabatlariga oiddir. Insonning tabiatga munosabati iqtisodning asosini tashkil etadi, dedik, ammo bugungi kunda har bir inson o'z moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun faqat tabiat bilan emas, balki o'zga insonlar bilan ham turli munosabatlarga kirishadi. Bunday munosabatlarni, maqsad yo'nalishidan kelib chiqib, **iqtisodiy munosabatlar** deb ataymiz. Ularning tagzaminida **mulk tushunchasi, talab va taklif nisbati** asosiy nuqtalardan hisoblanadi.

Insonlar jamoasida iqtisodiy munosabatlarning turli daraja va yo'nalishlarini kuzatish mumkin:

1. Agar moddiy ehtiyojlarni qondirishda har bir inson tabiat bilan bevosita amaliy munosabatga kirishib, o'z aqli, malakasi, mehnati vositasida rizq topsa, bu **ibtidoiy (natural) xo'jalik** bo'ladi. Hayotda bunday xo'jalik usuli sof holda juda kam uchraydi, faqat badiiy adabiyotdagi Hayy ibn YAqzon, Robinzon Kruzo faoliyatlari uning yaqqol namunasidir. Odatda ibtidoiy xo'jalik kamida oila miqyosida faoliyat olib boradi.

2. Agar har bir mustaqil xo'jalik bir turda yoki yo'nalishda mahsulot ishlab chiqarib, so'ng bozorda uni boshqa mahsulotlarga almasha, **ibtidoiy bozor iqtisodi** vujudga keladi.

3. Agar barcha mulk davlatga qarashli bo'lib, barcha ishlab chiqarish va taqsimot davlat ixtiyorida bo'lsa, **total (yalpi) davlat iqtisodi** vujudga keladi. Bu juda qadim utopiya (xom xayol) asosida sobiq SSSR da zo'rlik bilan shakllantirilgan va zo'rlik bilan ushlab turilgan iqtisodiy tuzum 70 yil ichida butkul yaroqsizligini isbot qildi.

4. Bugungi kunda butun dunyoda etakchi mavqeda bo'lgan **rivojlangan bozor iqtisodi** tizimi yuqoridagi jo'n shakllardan farq qilib, murakkab ko'rinishga ega. Jahondagi iqtisodga oid ilmlar asosan ana shu rivojlangan bozor iqtisodiga taalluqli muammolar bilan shug'ullanadi.

Haqiqiy bozor iqtisodiy adolatdir. CHunki unda hech kim o'z qarashlarini birovga zo'rlik bilan o'tkaza olmaydi. Burjua sinfining diktaturasi (mutlaq istibdodi) haqiqiy bozor emas, balki iqtisodiy zo'ravonlikdir. "*YOvvoyi bozor*" ("*dikiy kapitalizm*") mutlaqo orzu qiladigan narsa emas. U ham insoniyat uchun bir sinov bosqichidir.

Insoniyatning katta bir qismini 70 yil davomida "*sotsialistik umumxalq mulki*"ga sadoqat ruhida "*qayta tarbiya qilishga*" urinishgan bo'lishlariga qaramay, o'zbek xalqi, o'lkamiz xalqlari bozorni unutmadi, chunki bozor munosabatlari milliy ma'naviyatimizning necha ming yillik qadriyatlaridan bo'lib kelgan.

Bozor insonni o'z-o'zini qadrlashga o'rgatadi, muomala odobiga o'rgatadi, o'zga mehnatining qadriga etishga o'rgatadi. Bizga yaqingacha "ta'lim" berganlaridek, bozor tovlamachilar, "spekulyantlar" makoni emas, balki **ibrat va tarbiya maktabidir**. Bozor aylangan kishi ona-er, tabiatimiz saxovatini ko'rib, Vatanga mehr tuyg'ulari qalbini to'ldiradi. Albatta, buni his etish uchun ham inson ma'naviy kamolotining ma'lum darajasi talab etiladi. Dehqonning, hunar egasining mehnati va bardoshiga, mahorati va didiga bozor aylanganda, bir yaxshi narsa xarid etganda baho beramiz, tasanno aytamiz. Didsizlik, uquvsizlik, o'z ishiga e'tiborsizlik bozorda darhol o'zini oshkor etadi. Demak, bozor va ma'naviyat aslo zid tushunchalar emas. Biz bozor iqtisodiga asoslangan jamiyat qurmoqchi ekanmiz, ayni o'z milliy an'ana va qadriyatlarimizga qaytgan bo'lamiz, kelajak sari ularga tayanib olg'a siljiymiz. Albatta, bu yangi tizim shundayicha oldingi asrlarni qaytarish bo'lmaydi, XX asrning jahon taraqqiyoti erishgan barcha yutuqlaridan ijodiy foydalaniladi, ammo hech bir o'rinda ko'r-ko'rona nusxa ko'chirish naf keltirmasligini ham unutmaslik lozim.

Bu mavzuda ham qadr masalasiga yana bir qaytishga to'g'ri keladi. Qadr tushunchasi iqtisod yo'nalishida qiymat, baho tarzida namoyon bo'lib, sof iqtisodiy mazmun kasb etadi. Bu erda endi har bir insonning salohiyati, iste'dodi, malaka va uquvlari, bilimi o'z muayyan va aniq qiymatiga ega bo'ladi. Inson o'z yaratuvchilik mehnatining natijasiga qarab, u yaratgan moddiy yoki ma'naviy boyluk o'zgaralar uchun qanchalik muhim va zarur ekanligi, qanchalik sifatli va zamon talablariga javob bera olishi, boshqa turli jihatlari asosida muayyan daromadga ega bo'ladi, jamiyatda muayyan obro', ehtiromga, muayyan mavqe va maqomga sazovor bo'ladi. SHunday qilib, iqtisod sohasida moddiy qadrlanish doimo inson imkoniyatlarining amalga qanday tatbiq etilishi bilan bog'liq.

Bozor va ma'naviyat

Endi bozor va ma'naviyat nisbatining o'zaro bog'liq ikki alohida jihatini ko'rib chiqaylik. Birinchisi – **bozor ma'naviyati** masalasi. Biz bozor ma'naviyati deganda, birinchi navbatda, **insof va diyonatni insonlar ko'nglida qayta uyg'otish** zaruratini anglaymiz. Insof va diyonat, halollik, xaridorga munosabatda samimiylik va hilm (yumshoq muomala, halimlik) xaridor ko'nglini topishga intilish, uning ehtiyojlarini tushunish - tadbirkor sarmoyasiga Allohning barakatini yog'diruvchi ma'naviy fazilatlaridir. Xaridor haqqiga xiyonat, tovlamachilik - hech qachon bozorga aralashgan odamga omad keltirgan emas. Buni bizning ajdodlarimiz yaxshi bilganlar.

Bugungi jahon bozorining muhim jihati - uning **ilmiy asosga** qo'yilganligidir. **Marketing** fani, ya'ni bozorni o'rganish ilmi ilgari asosan savdogar yo kosibning farosatiga bog'liq bo'lgan bo'lsa, bugun jiddiy tadqiqotlar asosiga tayanmoqda. Ilgari bir mintaqani qamragan bo'lsa, bugun jahon miqyosida yaxlit fikrlashni taqozo qilmoqda. Demak, bozor va ma'naviyat turli nuqtalarda tutashuv hosil qilmoqda. Ularning biri e'tiqod bo'lsa, ikkinchisi - ilm. YAna biri farosat bo'lsa, boshqasi - insonni tushunish. Bizga marksizm olabo'ji qilib ko'rsatgan tuzum bugungi kun nuqtai nazaridan yondoshganda - axlatxona. Har sohada ham chiqindilar bo'ladi, shu jumladan, bozorda ham. O'sha barcha

chiqindini bir joyga uyib tashlasa, iflos va ko'rimsiz bir uyum hosil bo'ladi, ana shuni bizga **kapitalizm** deb ro'baro' qilib kelishdi. Vaholanki, "sotsializm" deb atalgan totalitar tuzumdagi qabohatlardan tashkil topgan butun boshli "arxipelag" lar mavjud bo'lganligi endi ko'pchilikka ma'lum bo'lib qoldi.

Dastlabki "kapitalizm"da ba'zilar nochor yashagan bo'lsa, "kommunizmning birinchi bosqichi"da millionlab begunoh odamlar ochlikdan qirilib ketdi.

YOlg'on g'oyalari uchun uka akani o'ldirgani, bola otasini sotgani alohida masala. Aslini olganda na "kapitalizm", na "sotsializm" insoniyatga baxt keltirmaydi. Asosiy masala inson ma'naviyatida. Chunki ma'naviyat avvalo me'yor, u uyg'unlikni ta'minlaydi. Xususiy mulkning yagona hukmronligi ham, uning butkul taqiqlanishi ham me'orning buzilishiga olib keladi, demak, hayotdagi uyg'unlikni buzadi. Bugungi bozor e'tiqod, ilm, riyozat, mehr uyg'unligi tomon ketmoqda. e'tiqod bozorida insof ko'rinishida namoyon bo'ladi. "Tesda bo'lmagin, arra bo'lg'in", - deydi Amir Xusrav. Chunki tesha doim o'zi tomonga chopadi, payraha faqat chopayotgan kishi tarafga to'planadi. Arra ikki tarafga borib keladi, qipiq ham ikki tarafga barobar to'kiladi. "Qars ikki qo'ldan chiqadi", - deydi xalqimiz. "Faqat o'zim bo'lay", degan odam uzoqqa bormaydi. "Insof sari baraka" - ma'naviyatini yo'qotmagan millatning bozoridagi bosh qonundir.

Bugungi kunda biz ba'zi joylardagi kabi bir qirdan ikkinchi qirga sakrashga urinmay, insof va diyonatni saqlagan holda, qadim milliy an'analarimizning eng ilg'or jihatlari tayanib, farosatli, insofli, ilmiy asosga qo'yilgan, jahondagi eng ilg'or tamoyillarga muvofiq keluvchi bozor iqtisodi sari intilib borayotirmiz. Albatta, turli noinsoflar ham uchrab turipti, ammo beayb parvardigor deydilar, niyat xolis bo'lsa, oxir natija yomon bo'lmas.

Ma'naviyat va bozor.

Ma'naviyatning bozori bormi? Yo'q. Chunki bozor insonlararo iqtisodiy muomala maydoni, iqtisod esa ma'naviyatga emas, moddiyatga aloqador hodisa. Ammo inson moddiy vujud ekan, uning ma'naviyati ham moddiy voqelikda o'zligini namoyon etishi tabiiy. Bu - madaniyatdir. **Madaniyat - inson ma'naviyatining moddiy voqelik shaklida namoyon bo'lishi.** Demak, ma'naviyat va bozor munosabatlarining ikkinchi muhim jihati madaniyat va bozor nisbati tariqasida bugunning eng dolzarb muammolaridan bo'lib turipti. Madaniyat o'z-o'zicha olib qaralmaydi, u kimgadir nima uchundir kerak. Masalan, sho'rolar tuzumida "sotsialistik madaniyat" degan tushuncha bo'lardi. Bu kommunistik partiya va uning mutlaq hukmronligini ta'minlashga xizmat qilgan "sovet davlati" uchun kerak bo'lgan "madaniyat" edi. "Sotsialistik madaniyat" totalitar tuzum "qadriyat" larini insonlar ongiga singdirishga yo'naltirilgan edi. "Burjua madaniyati" esa xususiy mulk egalari uchun qadrlil bo'lgan timsollarni ilgari suradi.

Dunyoda ijtimoiy toifalar ko'p. Har biri o'zi qadrlil deb bilgan narsalarni, o'z manfaati uchun xizmat qiluvchi g'oyalarni himoya qiladi. Ammo haqiqiy madaniyatni o'zligidan kechib qo'ygan, xolis Alloh bergan iste'dodni uning roziligi yo'lida yuzaga chiqarishni o'ziga burch deb bilgan insonlar yaratadi.

Haqiqiy madaniyat namunasidan ma'naviyat nuri yog'ilib turadi. Chunki iste'dodli shaxsning qalbidagi nur uning asariga ko'chadi. Bunday asarlar insoniyatning boqiy mulkidir. Ammo inson moddiy, bu dunyo moddiy voqelik, shunday ekan, iste'dodli insonlarning ham ro'zg'ori, oddiy insonga yarasha turmush tashvishlari bor. Madaniyat bozori eng murakkab voqelikdir. Bozor iqtisodining ibtidoiy bosqichlarida bu bozor butkul parokanda shaklda bo'ladi, unda noqislik komillik bahosida, yuksak iste'dod bir qop somon bahosida ketishi mumkin.

Ammo bozorning bu noqisligi ibtidoiyligi belgisidir, bozor iqtisodi rivojlangani sari madaniyatning bahosi oshib, ma'naviyatning mavqei yuksalib bora beradi. Bugun jahonning yuksak rivojlangan mamlakatlarida ilm, axborot, sifat ko'rsatkichlari (masalan, **dizayn**) jumladan, oziq-ovqat sifati, borgan sari yuqori baholanmoqda. Insonni tushunish endigi insoniyat rivojining belgilovchi omiliga aylanib borayotgani bunga dalildir.

Demak, ma'naviyatga, madaniyatga e'tibor bozor iqtisodining bugungi jahon talablari darajasiga ko'tarilib borishida etakchi ko'rsatkichlardan hisoblanadi. Ammo masalaning ikkinchi jihati ham bor. Biz - ma'naviyat va madaniyat sohasining odamlari, o'zini ziyoli sanab yurganlar ham eski aqidalardan, ko'nikmalardan iloji boricha tezroq forig' bo'lishimiz, Alloh bergan farosatimizni ishga solib, o'z sohamizda mantiqli tadbirlar ishlab chiqishimiz kerak. Agar qo'limizdan kelmasa, olimligimiz, ustozligimiz haqidagi dahvolarni yig'ishtiraylik va boshqa kasbning boshini tutaylik. Ammo olim va ustoz bo'lish niyatimiz bo'lsa, haqiqiy olim, haqiqiy ustoz bo'laylik, ya'ni qilayotgan ishimiz, gapirayotgan gapimiz bugungi voqelikka qanchalik muvofiq ekani ustida o'ylab ko'rib, el tilagan ishni qilaylik. O'zimiz o'rgangan "*eski plastinka*"ni qayta-qayta aylantira bermaylik. "*Sotsializm*" yo'q, uning talablari bugun bekor bo'ldi. Bugunning talablari qanday? SHu savolni o'z oldimizga qo'yib, bir tanamizga o'ylab ko'raylik. Qisqasi, bu erda farosat masalasiga ahamiyat berish zarur bo'ladi. Tadbirkorga farosat kerak, lekin bugungi ma'naviyat va madaniyat sohasi xodimlariga o'n karra farosat lozim. O'z holimizni to'g'ri idrok etib, o'zgani ham tushunishga intilib, voqelik haqida to'g'ri tasavvur hosil qilmas ekanmiz, o'zimizga ham, jamiyatga ham, millatga ham tayinli foydamiz tegmaydi. **Bozor iqtisodi insonni o'ylashga, farosatini ishlatishga majbur qilishi bilan qimmatlidir.**

Tadbirkor ma'naviyati

Har bir insonga rizqni Alloh beradi. Musulmon farzandi komil ishonch bilan buni tasdiqlar ekan, hech qachon bu e'tiqodini faoliyatsizlikka da'vat ma'nosida talqin etmaydi, balki "*harakatda barakat*" deb halol rizq umidida biror-bir foydali mashg'ulotning boshini tutadi. Dehqon erga ishlov berib, rizq yo'lin ochsa, hunar ahli insonlar koriga yaratuvchi bir buyum yaratadi. Muallim yosh avlodni ilm nuridan bahramand etsa, tadqiqotchi o'z kashfiyotlari bilan jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi. San'atkor el diliga huzur baxsh etib, uni yaxshilik sari yo'naltirishga intiladi. Xullas, har toifaning jamiyat rivojiga qo'shadigan o'z hissasi bor, bu uning insonlar aro mavqeini ham belgilaydi. Biz shu ijtimoiy toifalardan birining

faoliyatini ma'naviyat nuqtai nazaridan kuzatib, uning hayotdagi mavqei haqida mulohaza bildirmoqchimiz.

Kommunistik g'oyaning eng katta kamchiligi - turli ijtimoiy toifalar tabiatidagi o'ziga xosliklarni anglab etishga hafsala qilmay, murakkab voqelikni faqat mulkchilik va mehnatga munosabat doirasida tor talqin etganligi bo'ldi. Mulikka munosabati qanday - ya'ni xususiy mulki bormi, yo'qmi? Mehnatga munosabati qanday - ya'ni davlatning moddiy boyligini yaratish jarayonida bevosita qatnashadimi, yo'qmi? Kommunistlar uchun asosiy masala shundan iborat bo'ldi. Xususiy mulk egasi bo'lish - salbiy jihat, moddiy boylik yaratishda bevosita qatnashish - ijobiy jihat sifatida baholandi. Mutlaqo xususiy mulki bo'lmagan, ammo bevosita jismoniy mehnat qilib, moddiy boylik yaratishda ishtirok etgan toifa - **ishchilar** eng ijobiy, eng ilg'or sinf deb; jismoniy mehnatda bevosita ishtirok etmagan, ammo xususiy mulk egasi bo'lgan toifa - **burjuaziya** - eng salbiy, eng reaksion sinf, "*ekspulattator*", "*kapitalist*" deb baholandi. Jamiyatdagi o'zga toifalar ushbu ikki "*antagonistik*", ya'ni umuman bir-biri bilan murosaga kelishi mumkin bo'lmagan zid qutblar orasiga joylashtirildi. "*Dohiyalar*" talqinida, burjuaziyaning feodalizm tartiblarini yo'q qilishdagi xizmatlari tan olingan bo'lsa ham, grajdanlik jamiyatida o'ziga yarasha ijobiy mavqei, o'zni mavjudligi haqida chuqur mulohaza yuritilmadi.

Xo'sh, sovet ideologiyasida "*kapitalist*", "*ekspluatator*", ya'ni ezuvchi sinf deb qaralgan burjua, yoki bugungi kun atamasidagi **tadbirkor** kim?

Alloh bani basharga "*er yuzida xalifalik*" mas'uliyatini yuklar ekan, unga o'z mutlaq sifatlariga muvofiq qator fazilatlar baxshida etgan. Albatta inson foni, uning qudrati, fazilatlar ham to'kis emas, nokomil va o'tkinchi. Ammo **inson fazilatlarida ma'naviyat nuri zohirdir**. Bu nur unga **boqiy dunyo bilan tutashlik** imkonini beradi. Allohning insonga eng buyuk inoyati ham shunda. Ana shu fazilatlarining eng avvalida **insonning yaratuvchiligi** turadi. **Yaratuvchilik** fazilati insonga Alloh nasib etgan rizqini qo'lga kiritishi uchun bir vosita bo'lib xizmat qiladi. Inson o'z aqli, malakasi, mehnati, kasb-kori vositasida rizqini terib eydi. Ammo vosita insonning o'zidagina emas, undan tashqarida ham bo'lishi mumkin. Asli insonlar jamoasi ham iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishda, ham ma'naviy kamolotga erishish yo'lida bir-birlari bilan hamkorlik natijasida tashkil topadi. Bugungi **rivojlangan bozor iqtisodi** tizimiga xos xususiyatlardan biri shuki, unda nafaqat almashuv jarayoni, balki bevosita ishlab chiqarish ham moddiy mahsulot yaratuvchilar va iste'molchilardan tashqari qator **vositachilar toifasi** mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Ular moddiy yaratuvchilik va iste'mol jarayonining **tashkiliy takomillashuvi va sifat jihatidan yuksalishida** muhim o'rin tutadilar. Almashuvdagi vositachi tadbirkor qadimdan bizda savdogar qiyofasida mavjud bo'lsa, ishlab chiqarishni tashkil etuvchi tadbirkor ilgari nisbatan kamroq urf bo'lgan toifa vakilidir.

Amir Xusrav o'z vaqtida sultonlar, ya'ni hukmdorlarning qo'l ostidagilarga nisbatan himmat-saxovatini nazarda tutib, "*sening o'z xodimlaringga qilayotgan inoyatlaring tarnovdan tushayotgan yomg'ir suvi kabidir*", degan edi. Alloh marhamati bilan osmondan obi rahmat yomg'iri yog'adi, u, masalan, tomda to'planib, tarnov orqali erga shovullab to'kiladi, tarnov ostiga paqir qo'yib, bir

zumda kerakli suvni yig`ib olish mumkin, ammo hech kim bu suvni tarnov menga berdi, demaydi, tarnovni bir vosita deb hisoblaydi.

Hozirgi zamonda **tadbirkor faoliyatini** ma`lum ma`noda shunga o`xshatish mumkin. CHunki u ham muayyan korxonani tashkil etib, unda turli ixtisosdagi odamlarni yollab ishlatib, ularga maosh berib, tirikchilik o`tkazishiga yordamlashar ekan, Alloh yuborgan rizqni odamlarga etkazishda bir **vosita** vazifasini o`taydi. Bugungi kun jamiyatida yuzlab ixtisos egalari borki, ularga kimdir ish joyi tayinlab, o`z malaka va bilimlarini namoyon etishga sharoit yaratmasa, ular na jamiyatga foyda etkaza oladi, na o`z oilalari ta`minotini eplaydi. Tadbirkor ayni shu muammoni hal qiluvchi insondir. U jamiyat uchun zarur bo`lgan bir buyumni ishlab chiqish yoki bir xizmatni bajarishga qaratilgan muayyan amaliy tizimni vujudga keltirib, uni harakatga soladi. Buning uchun mablag` topadi, bino ajratadi, asbob-uskuna o`rnatadi, xomashyo, zaruriy yordamchi vositalar bilan ta`minlab, tayyor ish o`rinlari hosil qiladi. Natijada ham ehtiyojmandlarning ishi bitadi, ham insonlar turmush kechirish uchun vositaga ega bo`ladilar. Albatta, tadbirkor ham orada behuda ovora bo`lib qola bermaydi, u o`zi tashkil etgan ishning unumiga qarab, muayyan moddiy manfaatlarni qo`lga kiritadi. Xullas, tadbirkor o`z faoliyati bilan jamiyatga har tomonlama naf etkazib, uning takomiliga hissa qo`shadi. Agar siyosiy arbob, davlat xizmatchisi jamiyat hayotining siyosiy jihatdan mustahkamlanuvi va rivojiga ulush qo`shsa, tadbirkor jamiyat hayotida **iqtisodiy sohaning tashkilotchisidir**. U bevosita yaratuvchilik mehnati bilan shug`ullanmasa ham, ana shu yaratuvchilik mehnati bilan shug`ullanuvchilarga sharoit tayyorlab beradi va ular yaratgan narsalarning o`zaro almashinuvini ta`minlaydi.

Ilm va insof, riyozat va farosat bugungi kun tadbirkorlarining asosiy ma`naviy fazilatlarini bo`lishi lozim. **Tadbirkorning bosh fazilati - farosat**. Farosat bo`lmasa tadbirkorlikka urinish behuda ovoragarchilikdir. Farosat nima? Farosat, avvalo, o`zingni anglash, o`z holingni to`g`ri idrok etishdir. Ikkinchidan, o`zgan tushunish, o`zgalarning ehtiyoji, xohishi, imkoni haqida to`g`ri tasavvur hosil qila bilishdir. Qolaversa, **farosat** - voqelikni asliga muvofiq idrok etish, unga to`g`ri munosabat hosil qila bilmoqlik, nafaqat tushunish, balki voqelik talabiga muvofiq tadbir ishlab chiqish va uni hayotga tatbiq eta bilish hamdir. Bu farosatning amaliy tarafini ba`zan alohida nom bilan uddaburonlik yoki tadbirkorlik ham deyishadi. Bizda "**uddaburon**" so`zi biroz salbiy munosabatga ishora etadi. Darhaqiqat, ustomonlik va uddaburonlikning yaqinlashib ketgan o`rinlari yo`q emas. Ammo farosat etishmagan joyda uddaburonlik bironi aldab o`tish yo`lini izlay boshlasa, undan tovlamachilikning hidi kela boshlaydi. Bunday ustomonlik jinoyat sari etaklovchi tamoyil bo`lib, sarmoyani xatarga qo`yishdan boshqa natija bermaydi. Ustomonlik - shayton vasvasasidir, farosat - Allohning inoyati. SHayton vasvasasi 1-2 marta omad keltirib, insonning ko`zini shira bostiradi, so`ng uni halokatga etaklaydi. Farosat insonga doimiy obodlik keltiradi.

Tadbirkorning fazilat va qusurlari uning kelib chiqishi bilan bog`liq. Bugungi yuksak rivojlangan bozor iqtisodi tizimi asrlar davomida mukammallashib borgan ibtidoiy bozor xo`jaligidan o`sib chiqqanidek, shunga yarasha bugungi tadbirkorning xislatlari ham ibtidoiy tovar ishlab chiqaruvchining sifatlarini

muayyan miqyosda va tadrijiylikda aks ettiradi. Ma'lumki, hunar ahlining ikki qiyofasi bor: biri jamiyat uchun zarur ashyoni yaratishda namoyon bo'lsa, ikkinchisi yasagan buyumini bozorda pullashda ko'rinadi. Agar kosibning yaratuvchiligi faqat moddiy ehtiyojlarni qondirish uchun zaruratan ijro etilsa va u o'z insonlik mohiyatini, binobarin, Haqni anglab etmagan bo'lsa, uni bozor foyda izlashga o'rgatadi, olibsotarlikka, o'zgalarning soddaligi va halolligidan foydalanib, imkon boricha o'z o'chog'iga kul tortishga odatlantiradi.

Navoiy haqiqiy savdogarni (*"tijorat ahli"*) olib sotarlardan farq qiladi. Savdogar halol rizq topaman deb uzoq, mashaqqatli yo'llarni bosib o'tadi, ya'ni u inson jamoalari aro iqtisodiy munosabatlarning tashkilotchisidir. Bir yurtdagi ma'lum ashyolarning ortiqcha serobgarchiligi va qadrsizligi oldini olib, o'zga yurtdagi kamyobgarchilikka barham beradi, iqtisodiy muvozanatni ta'minlaydi. Bu kasbning o'ziga yarasha qiyinchiliklari va zavqlari bor. Ammo tojir boshida *"birni yuz qilish savdosi va bo'zni shoyiga aylantirish tamannosi"*¹ bor. SHahar olibsotarlarida esa ushbu xirs butkul insof o'rmini egallab olgan. Demak, hunarmand yaratuvchiligini unutsa va savdogar o'z ijtimoiy vazifasini ado qilmasa, har ikkisi ham bozor tovlamachisiga aylanadi.

YAngi davrga kelib hunarmand va savdogar yangi jihatlar kasb etdi va sarmoyador bilan ishchiga aylandi. Ishni tashkil etish sarmoya egasining vazifasi, tayyor ish qurollarida tayyor xomashyoni qayta ishlash ishchining vazifasi bo'lib qoldi. Albatta, XIX asr Evropasidagi sobiq savdogar hanuz *"birni yuz qilish"* kayfiyatini saqlab qolgan va ishchiga oz haq berib, o'zi ko'p foyda olish harakatidan qaytmagan edi. Ammo ishchilar ham bu davrda asta-sekin o'z haqlarini tanib, birlasha boshladilar va sarmoya egasining xudbinligiga qarshi o'z kurash usullarini ishlab chiqdilar.

Asli bozor munosabatlari hukmronligi ham insoniyatning kamolot sari intilishida bir bosqich, ya'ni jamiyatni tashkil etishda harbiy va siyosiy zo'rlik ishlatish usulidan iqtisodiy munosabatlar yo'liga o'tish bosqichidir. Bozor har bir insonni hushyorlikka, fursatni behuda o'tkazmaslikka o'rgatadi. Ammo agar jamiyatdagi turli toifalar o'zligini anglab etmagan bo'lsalar, bozor korchalonlarining tanho hukmronligi insoniyatni razolatdan qutqarmaydi, tabiatni esa halokat sari eltishi mumkin. Buni unutmashimiz kerak. SHu jihatdan qaraganda, ajdodlarimiz bizga qoldirgan tabarruk meros - futuvva axloqi - yaratuvchilik mehnatini ruhiy kamolot bilan uyg'unlashtirib, inson tabiatidagi moddiy va ma'naviy jihatlar mavzunligini ta'minlashga qaratilgani bilan ibratga sazovordir.

Manfaatlar to'qnashuvi, **raqobat** bozor iqtisodi uchun xos narsa. Ammo raqobatni kurashdan farqlash kerak. Agar raqobatni kurash deb tushunib, uni faqat raqibni moliyaviy sindirish yo'llarini izlash sifatida talqin etilsa, tadbirkorlarning raqobati bir-biriga ziyon etkazish, ishidan ishkal chiqarishga qaratilsa, bunday yondoshuv nizo va buzg'unchilikka, millat va jamiyatning zarariga qarab yuradi. Agar raqobat deganda bir-biridan sifatliroq, xaridorgirroq, o'zgalar molidan arzonroq, inson ehtiyojiga yaroqliroq buyum, mahsulot chiqarish orqali bozorda

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-жилд, 1998, с. 34.

oldingi o'rinlarni egallashga intilish, buning uchun yangi texnologiyalar, unumli ish usullarini izlash yo'ldan borish tushunilsa, ya'ni u ijobiy va ijodiy yo'nalish kasb etsa, jamiyat farovonligi, inson kamolotiga xizmat qiladi. Biz musulmon farzandimiz, Allohning adolatiga imonimiz komil. Har kim ekkanini o'radi, birovga qilinadigan yaxshilik ham, yomonlik ham bir kun albatta insonning o'ziga qaytadi, deb ishonamiz. Birov foyda ko'rishi uchun, albatta, ikkinchi odam zarar ko'rishi shart emas. Bizda hozir shunday tadbirkorlar etishib chiqmoqdalarki, ular aqli, salohiyati, mehnati bilan o'ziga ham, boshqalarga ham manfaat keltirmoqdalar.

Tadbirkor ma'naviyati haqida aytilganlarga xulosa qiladigan bo'lsak, ikki ma'naviy tushunchaning etakchi o'rin tutishi ma'lum bo'ladi. Bularning biri "farosat" bo'lsa, ikkinchisi "qadr". Keltirilgan mulohazalarni umumlashtirib, aytilsa, farosat - voqelikni asliga muvofiq idrok etib, unga to'g'ri munosabat hosil qila bilmoq, shu bilan birga voqelik talabiga muvofiq tadbir ishlab chiqib, uni hayotga tatbiq eta bilishdir.

Inson o'z qadrini iqtisodiy maydonda o'lchar ekan, talab va taklif uyg'unligini hisobga olmog'iga to'g'ri keladi. Uning ilmi, malakasi kim uchun va qay darajada zarur - mana shu masala uning iqtisodiy maydondagi qadrini belgilaydi. Tadbirkorning farosati yorug' olamdagi har bir inson, ashyo va mavjudotlar qadrini, jumladan, o'zi va o'zgalari qadrini, amaliy sharoitda, muayyan makon va zamonda aniq o'lchovlarda anglab eta bilishi, shunga muvofiq tadbirlar tizimi ishlab chiqib, uni hayotga tatbiq eta bilishda namoyon bo'ladi. SHu qobiliyatni aql va bilim bilanmi, tabiiy salohiyat tufaylimi amalda isbot eta olgan odam haqiqiy tadbirkordir, va shu yo'l bilan jamiyatga nafi tekkan odamning noni halol, amali xayrlidir.

Tayanch so'z va iboralar

Bozor iqtisodi, bozor ma'naviyati, bozor madaniyati, madaniyat bozori, tadbirkor, natural xo'jalik, ibtidoiy bozor iqtisodi, total davlat iqtisodi, rivojlangan bozor iqtisodi, madaniyat, farosat, burjuaziya, raqobat, qadr va qiymat.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

Ma'naviy merosimizda bozor iqtisodiga munosabat qanday bo'lgan?

Bozor va ma'naviyat munosabati qanday?

Ma'naviyat va bozorning o'zaro aloqadorligi qanday?

Tadbirkor ma'naviyati deganda nimani tushunasiz?

Bozorda raqobat qanday bo'lishi kerak?

O'zingiz bozorga borganda bozor ma'naviyatidan qoniqasizmi?

Bozor madaniyatini yuksaltirish uchun nimalar qilish kerak deb o'ylaysiz?

10-mavzu: Ma'naviyat va ijtimoiy adolat. Ijtimoiy toifalar tabiati va ma'naviyati

Uyg'un fuqarolar jamiyatining ma'naviy asoslari

Xalq hokimiyatchiligiga asoslangan ozod jamiyatning hayotga to'laqonli joriy bo'lishi uchun 3 talab bajarilishi zarur. Birinchisi, barcha fuqarolarning

siyosiy jihatdan teng huquqli ekanligi tan olinishi, ikkinchisi, barcha fuqarolarning qonunlarga itoat etishni o'z burchi deb bilishi va uchinchisi, barcha fuqarolarning ijtimoiy hayotga faol va mas'uliyatli yondoshuvi. Bunga qo'shimcha yana ikki masala bor. Birinchisi iqtisodiy siyosatga oid bo'lib, **mulk huquqi** masalasidir. Insonlar aro iqtisodiy munosabatlarda bozor iqtisodi tamoyillari joriy bo'lishi uchun har bir inson o'zi yaratgan yoki qonuniy o'zlashtirgan mulkini erkin tasarruf qilish va mulk shakllarini erkin tanlash huquqiga ega bo'lishi kerak. Bu sanab o'tilgan masalalar barchasi oldingi boblarda batafsil ko'rib chiqildi.

Endi oxirgi va eng muhim masala **ijtimoiy uyg'unlik** muammosi bo'lib, busiz oldingi sanab o'tilgan masalalarning hech biri tugal va mukammal hal bo'lmaydi. Suhbatni ajdodlar merosiga murojaatdan boshlagan maqbul.

YAqingacha marksistlar bizni ishontirmoqchi bo'ldilarki, go'yo Karl Marksgacha hech kim bashariyatning tarixiy taraqqiyoti qonuniyatlarini ilmiy izohlab bera olgan emas. Vaholanki, ajdodlarimiz - buyuk islom mutaffakirlari bu sohada jiddiy yutuqlarni qo'lga kiritgan edilar. Jumladan, **Forobiyning "Fozil shahar odamlarining qarashlari"** asaridagi insonlar jamoasining kelib chiqishi haqida bugungi kunimiz uchun ham o'z qiymatini yo'qotmagan mulohazalarni eslash mumkin. Bu haqda oldingi boblarda ham to'xtalgan edik. Alloma ijtimoiy hodisalarni bevosta inson tabiatidan kelib chiqib izohlar ekan, bugungi kunda biz fuqarolar jamiyati deb atayotgan o'z orzusidagi "*fozil shahar*"ni shunday ta'rif qiladi: "*Fozil shahar" mukammal va sog'lom badanga o'xshaydi, uning barcha a'zolari tirik vujud unsurlaridek to'laqonli hayot kechirishda bir-birlariga ko'maklashib bahamjihat faoliyat olib boradilar. Badandagi turli a'zolar o'z tabiati va xislatlariga ko'ra bir-biridan farq qilganidek, shahar jamoasi a'zolari ham tabiatan o'zaro bir xil emaslar va shunga muvofiq jamoadagi mavqelari ham turlichadir*"¹.

Buyuk allomaning bu qarashlari keyinchalik **Ibn Xaldunning "Kitob-al-umran"** asarida o'z rivojini topib, tarixda birinchi marta insoniyatning tarixiy-ijtimoiy takomil jarayoni va uning bosqichlari hakidagi ta'limotga, ya'ni bashariyat tarixining rivojlanish nazariyasiga aylantirildi. **Ibn Xaldun** insonlar jamoasining shakllanishi va rivojida **ikki yirik bosqichni** ajratib ko'rsatdi. Ularning birinchisini **ibtidoiy jamoa** va ikkinchisini **shahar jamoasi** deb nomladi.

Ajdodlarimiz o'z asarlarida davlatning turli shakllarini tasvirlab, uning asosiy vazifasi insonlarni baxt-sodatga olib borishda deb talqin etdilar. Bu jihatdan XI asr turkiy she'riyatning buyuk namoyandasi **YUsuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"** ijtimoiy-falsafiy dostoni alohida e'tiborga loyiq. Unda davlatni boshqarish, turli ijtimoiy toifalarning o'zaro munosabatlari va jamiyatdagi mavqelari xususida mufassal tahlil va xulosalar yuksak badiiy shaklda ifodalab berilgan.

YUsuf Xos Hojib asarini islom ma'naviyatining badiiy-falsafiy, ijtimoiy-axloqiy qomusi deb bema'lol ta'riflash mumkin. **Firdavsiy "SHohnoma"**da mintaqa xalqlarining o'tmish tarixini badiiy aks ettirgan bo'lsa, "*Qutadg'u bilig*" dostoni islom davri ijtimoiy voqeligining badiiy-falsafiy tahlil va talqinini o'zida

¹ Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972, с. 305-306.

mujassam etgan. Behuda emaski, shoirning o'zi kitobi haqida gapirib, uning "*Adab ul-muluk*" (*Hukmdorlar odobi*) va "*Oyin ul-mamlakat*" (*Mamlakatni idora etish qoidalari*) nomlari ostida ham shuhrat topganini ta'kidlaydi. Asarning asosiy qahramonlari o'sha davr jamiyati bosh timsollarining ramziy ifodasi bo'lib gavdalanadi. Ulardan birinchisi **Adolat** - u bosh hukmdor, ismi - *Kuntug'di*, u quyoshdek barchaga barobar nur taratadi. Ikkinchi timsol - **Qut** (ya'ni **Davlat**) bo'lib, bu tushuncha ichki mazmuniga ko'ra Boylik, Baraka, Omad, Baxt, Quadrat ma'nolarini o'zida jamlagan, uning ismi *Oyto'ldi*, u hukmdorning tayanchi, uning beliga quvvat, ko'ziga nur, mulkiga farovonlik baxsh etuvchi bosh maslahatchi va nozir. Ammo *Oyto'ldi*ning umri foni. Davlat, Baxt, Omad kabi narsalar poydor emas. Osmondagi Oy yanglig' goh to'lib balqiydi, goh Hilol singari noziklashib, quvvatdan ketadi, orada ko'rinmay qolishi ham mumkin. Darhaqiqat, *Oyto'ldi* asar davomida xastalanib vafot etadi. Uning o'rniga o'g'li **O'gdulmish** o'rinbosar, hukmdorning yaqin maslahatchisi bo'lib qoladi. **O'gdulmish Aql** va **Bilim** ramzi (**O'g** - qadim turkiyda "aql", "bilim" ma'nolarini beradi). Agar Boylik, Omad, Baxt o'tkinchi bo'lsa, kishi qo'lida doimiy turmasa, Aql va Bilim ularning o'rmini bosa oladi. Kitobning asl nomi - "*Qutadg'u bilig*" (Baxt keltiruvchi bilim) - asarning bosh timsoli, eng asosiy qaxramoni **O'gdulmish**, ya'ni **Aql** va **Bilim** ekanligiga ishora qilib turadi. Asardagi to'rtinchi timsol - **qanoat**. Agar insonda, jamiyatda qanoat bo'lmasa, uning barcha fazilatlarini bir pul, oqibati ayanchli. **Qanoat**ning ismi **O'zg'urmish** bo'lib, u ham *Oyto'ldi*ning, ya'ni **Baxt** va **Davlat**ning, ham **O'gdulmish**ning, ya'ni **Aql** va **Bilim**ning qarindoshidir. Ammo *Oyto'ldi* qarindoshini eslamaydi, **Baxt** va **Omad** **qanoat**ni xotirga keltirmaydi. Hukmdorga (shoir hukmdorni **elig** deb ataydi), qarindoshi **O'zg'urmish** haqida **O'gdulmish** eslatadi, ya'ni **Adolat Aql** yordamida **Qanoat**dan xabar topadi va uning suhbatini istaydi. **O'zg'urmish** bilan bo'lgan suhbatlar ta'sirida **O'gdulmish**ning ham ruhida o'zgarishlar yuz beradi. U ma'lum vaqt tavbatzarruga berilib, moddiy dunyo tashvishlaridan o'zini olib qochishga intiladi. Ammo **O'zg'urmish** va **Kunto'ldi** uni bu niyatdan qaytaradilar, el-yurt tashvishi bilan yashashga undaydilar. **O'zg'urmish** orqali **Yusuf Xos Hojib** tasavvuf ta'limotiga o'z munosabatini bildiradi. Tasavvuf, taqvo, zohidlik va faqr shoir nazdida **Qanoat**ning timsoli. **Adolat Qanoatsiz** bo'lmaydi. Hukmdor so'fiyning, zohidning suhbatidan bahramand bo'lib turishi kerak. Sufiy hukmdorni qidirib kelmaydi, hukmdor uni o'zi qidirishi, suhbatiga intiq bo'lishi kerak. *Kuntug'di O'gdulmish*ni maktub bilan **O'zg'urmish** oldiga uch marta jo'natadi. SHoir fikricha, agar hukmdor e'tibor ko'rsatsa va mayl bildirsa, so'fiy uning suhbatidan bosh tortishi yaxshi emas. Ammo **O'zg'urmish** saroy a'yoniga aylanmaydi, ma'lum vaqt **elig** bilan fikr almashib, yana o'z kulbasiga qaytadi. **Qanoat Oqibat**ni o'ylash bilan bo'ladi, u insonga **Ofiyat** (ruhiy osoyishtalik, qoniqish) keltiradi. SHoir ularni ma'nodosh tushunchalar sifatida talqin etadi.

Yusuf Xos Hojib tasavvuf g'oyalariga, haqiqiy taqvo egalarga yuksak ehtirom bilan munosabatda bo'ladi, ammo jamiyat, xalq baxti uchun, **Adolat** tantanasi uchun o'z umrini bag'ishlaganlar uning eng suyuqli qahramonlaridir. Asar oxirida **O'zg'urmish** ham bu foni dunyoni tark etadi. *Kuntug'di va O'gdulmish* - **Adolat** va **Aql** shoir badiiy olamida boqiy qoladilar.

Ilohiy kitoblar orqali insoniyatga ayon etilgan tavhid haqiqati tasavvuf ta'limoti tufayli inson ruhining mulkiga aylandi. Buyuk so'fiy shayxlari avvalo insonga o'zligini anglab etishni o'rgatdilar. Tasavvuf tarixiy takomil jarayonida turli bosqichlarni bosib o'tib, XIV asr **Naqshbandiya** tariqati timsolida yana solikni xalqqa, hayotga qaytardi, faqat endi so'fiy o'zligini anglab etgan, dilini xudbinlik zangidan poklab, "*Haqiqat asrorining ganjinasi*" ga aylantirgan holda hayotga qaytib keldi. U endi o'z shaxsiy manfaatlari uchun emas, balki Haq uchun, xolis Alloh yo'lida moddiy hayot voqeligida faol qatnasha boshladi. **Abdurahmon Jomiy, Xoja Ahror Valiy, Mahdumi A'zam** kabi ulug' so'fiy shayxlari siyosiy va ijtimoiy hayotda yuksak mavqe kasb etdilar. **Maxdumi A'zam** siyosatga oid qator risolalar yaratdi.

Turkiy tildagi mumtoz adabiyot ijtimoiy masalalarga doimo jiddiy e'tibor berib kelgan. Biz toshbitiklar va **YUsuf Xos Hojib** asaridan buni yaxshi bilamiz. Ammo **Nizomiy** "*Xamsa*"sidan boshlangan badiiy tafakkurning murakkab izlanishlari ijtimoiy mavzuni - davlat, jamiyat va shaxs ma'naviyati orasidan uyg'unlik masalasini benihoya teran tahlil qilib beradi va bu tahlil **Alisher Navoiy** ijodiga kelib aytish mumkinki, bir millat yoki mintaqa emas, xatto jahon ahli ma'naviyati rivojida butkul yangi, yuksak kamolot bosqichini mukammal namoyon qildi. **Navoiyning** butun merosi - devonlaridagi g'azal, qit'a, qasida, tarje'band va soqiynomalar, dostonlari va nasriy asarlari, ilmiy ijodi - barchasi yaxlit bir manzara - **Navoiy** davridan bir necha asrlar keyin - bizning zamonamizda voqelikka aylanishi mumkin bo'lgan YAngi bir ijtimoiy - ma'naviy uyg'unlikdan bashorat qiladi. Qonun ustuvorligiga asoslangan, haqiqiy fuqarolar jamiyati desa arziydigan, tom ma'noda ijtimoiy adolat va xalq hokimiyati amal qilayotgan, davlat, jamiyat, xalq ma'naviyatining yuksak uyg'unligi asoslari bundan 500 yil ilgari shu daraja yorqin tasavvur etilgani va badiiy ifodalab berilgani insonni hayratga solmay iloji yo'q. Bizning milliy ma'naviyatimiz shu darajada ulug' va qimmatli - buyuk ajdodlarimiz ma'naviyati hanuz bugungi kunimizdan oldinda, kelajagimizni yoritib turipti. Biz faqat o'z begonlashuv holatimizni engib o'ta olsak, bas.

Navoiy yaratgan uyg'un jamiyat manzarasi qanday belgilarga ega?

Avvalo, bu manzara xayoliy (utopik) emas, voqe' asosga qurilgan manzaradir. Ikkinchidan, bu manzara moddiy tenglik va behisob to'kinchilik holati emas, **ma'naviy voqelikdir**. Uchinchidan, **Navoiy** yaratgan ijtimoiy-ma'naviy uyg'unlik manzarasi zo'rlik, muayyan kichik bir guruhning zo'ravonligi yo'li bilan joriy etilgan majburiy tenglik jamoasi emas, umum bashariyatning cheksiz adashuvlar, og'ir mashaqqat va iztiroblar aro necha asrlar davomida asta-sekin va ixtiyoriy erishgan **ma'naviy kamolot holatidir**. Unda hali ham adashuvlar, qiyinchiliklar, iztiroblar, yo'qotishlar bo'lishi mumkin, ammo bahamjihatlik, insonning bir-birini tushunishga intilishi oxir-natijada g'olib chiqish ehtimoli kengaygan, shunga muvofiq ma'naviy muhit shakllangan. Bu jamiyatda mulkdor ham bor, mulksiz ham, ammo har ikkovi ham o'z ixtiyori bilan ushbu holatni kasb etgan.

Bu jamiyatning har bir a'zosi o'zligini anglab etgan, o'z mavqeiga ega: davlat arbobi ham, olim ham, dehqon ham, savdogar ham; go'dak ham, keksa ham;

erkak ham, ayol ham. Hech kim bir-biriga xasad qilmaydi, qo'ldan kelmagan yumushga da'vo qilmaydi, o'z yukini boshqaga ag'darmaydi, ko'tara olmaydigan yukni elkaga olishga behuda urinmaydi.

CHunki insonlarda borliqning **Oliy Haqiqatini** tushunish bor, unga cheksiz intilish bor, nafaqat aql, balki butun vujud bilan, butun ehtiros bilan anglab etilgan imon, e'tiqod bor. Bu e'tiqod barchada bir xil tusda emas, ya'ni yagona mafkuraning yalpi hukmronligi tarzida emas, balki o'zaro mehr, bir-birini tushunish va Haqqa intilishdagi samimiyat zaminida shakllangandir. Rioya, andisha, mehr-oqibat, hilm (muomalada halimlik), sabr-toqat va Oliy Haqiqat oldidagi mas'uliyat hissi ushbu e'tiqodning mevalaridir. Bu jamiyat kishilari go'zallikka intiladilar, ammo poklikka xiyonat etmaydilar; fidoiylikka ular qodir, ammo mutaassiblik ularga begona; har bir kishiga yuksak ehtirom bilan yondoshadilar, ammo hech kimga tilyog'lamalik qilmaydilar; har bir shaxs o'z qadrini biladi, ammo takabburlikni bilmaydi; ular har biri o'z e'tiqodiga sodiq, ammo birovni nodon deb o'ylamaydi, ular qalbida ehtiros jo'sh uradi, ammo ular ehtirosning quli emas; ular aqlli, ammo makkorlikdan or qiladilar. Bunday xislatlarni cheksiz sanash mumkin, ammo **Navoiy** yaratgan bu manzarani yaqqol ko'rish uchun nima talab etiladi, shoir o'zi bu darajada bashoratga qanday erisha olgan? - degan savol tug'ilishi mumkin. Sababi bitta - barcha salaflari singari **Alisher Navoiy** ham o'zidan oldin yaratilgan buyuk ma'naviy merosni imkoni darajasida mukammal o'zlashtirgan, faqat aqli bilan emas, butun vujudi, borligi bilan, mehru samimiyati bilan o'zlashtirgan, but imon, e'tiqod bilan **Haqiqatni** izlagan va **Haqiqat** unga yuz ochgan. Bu Allohning inoyati insonning samimiyati, o'zligini anglashga cheksiz intilishi tufaylidir. Kimki ixlos bilan, imon va e'tiqod bilan, ezgu niyat bilan milliy va umumbashariy ma'naviy merosni o'rganishga, uning mag'zini anglab etishga urinsa, inshoolloh, unga ham **Haqiqat jamoli** nasib bo'lgusidir.

Ijtimoiy toifalar tabiati va ma'naviyati

Qarama-qarshiliklar birligi va kurashini voqelik mohiyatining o'zak qonuni sifatida idrok etilishi barcha narsa-hodisalar mohiyatini juftlikda ko'rib, ularni albatta bir-biri bilan cheksiz kurash holatida tasavvur qilishga olib keladi. Nazariyada albatta zid tomonlar bir-birini taqozo qilishi tan olinadi, ammo inson faol zot, u bir ishni boshlasa, nihoyasiga etkazmay qo'ymaydi: hayotning mohiyati kurashmi - demak, kurashni boshlab, oxirigacha olib borish kerak, ya'ni muxolifni butkul mahv etish (yo'q qilib tashlash) kerak. Agar muxolif tomon kurashni hayotning mohiyati deb bilmasa, badtar bo'lsin, uni engish qaytaga osonroq. Nega Rossiyada burjuaziya engildi, chunki hech qaysi "kapitalist" yoki, hatto, "feodal" ishchi yoki dehqonni butkul yo'q qilib tashlash kerak deb hisoblamaydi, ammo ishchi nazarida (aniqrog'i, marksizm ko'zi bilan qaraganda) "kapitalist"lar sinfi umuman jamiyat uchun befoyda unsur, uni qancha tez yo'q qilib tashlansa, shuncha tez "kommunizm" quriladi. Negadir hayot bu farazlarni tasdiqlamadi, faqat inson qoni daryo-daryo bo'lib oqqani qoldi.

Fuqarolar jamiyatining asosiy xususiyati - **ijtimoiy uyg'unlik**dir. Ijtimoiy uyg'unlik esa insonlarning bir-birini tushunishi bilan bo'ladi. Kommunistik

g'oyaning eng katta kamchiligi ham turli ijtimoiy toifalar tabiatidagi o'ziga xosliklarni anglab etishga hafsala qilmay, murakkab voqelikni faqat ikki sinf orasidagi ayovsiz kurash sifatida talqin etganligi bo'ldi. Masalan, Leninning eng ko'p g'azabiga ikki toifa: intelligentsiya va dehqonlar duchor bo'lishgani ko'pchilikka ma'lum. Dehqon mehnatkashligi uchun tabiatan ishchiga ittifoqdosh deb qaralsa ham, uning xususiy mulkka moyilligi "dohiy" ning ko'p g'azabini qo'zg'atar edi. Bu "qusur"ga barham berish uchun "sodiq shogird"(Stalin) tomonidan yalpi kollektivizatsiya o'tkazildi, natijada dehqonlar to'liq totalitar davlat asoratiga tushdi. Buning xulosasi dunyoning oltidan bir qismini egallagan davlatda asosiy oziq-ovqat mahsulotlari chetdan naqd valyutaga sotib olinishiga o'tish bo'ldi. Ziyo ahlini ham bol'sheviklar totalitar tuzumning itoatkor xizmatchilariga aylantirdilar.

Marksistlar o'zlaridan oldin o'tgan barcha insonlarni, ular qanchalik ulug' bo'lmasin, baribir dunyoqarashi cheklangan deb hisoblab keldilar. Sovet davrida o'tmish allomalarning butun "xizmati" kelajakda yaratilajak "dialektik materializm" nazariyasiga qanchalik muvofiq fikr yuritganliklari bilan belgilandi. Agar nomuvofiq bo'lsa, demak, "reaktsion". Ular nazarida, o'tmishning eng "progressiv" allomalari ham, ayniqsa SHarqdan bo'lsa, "sinflar kurashining" mohiyatiga etib bormagan. Jumladan, "sotsialistik realizm" nazariyotchilari **Alisher Navoiy** tafakkurini ham bu qusurdan xoli emas, deb hisoblashgan. U "zolim podshohlar" va "riyokor shayxlar" ni qoralagani - nihoyatda "progressiv" hodisa sanalsa-da, ammo jamiyatdagi ikki muxolif sinf, deylik, feodallar va dehqonlar orasidagi "murosasiz ziddiyat"ni to'g'ri ochib bera olmagan - buyuk shoir tafakkuridagi noqislik sifatida baholangan. Aslida aqlimizni peshlab, insonlar jamiyatini **Yusuf Xos Hojib**, **Alisher Navoiy** kabi buyuk allomalimiz tushunganidek tushunsak edi - allaqachonlar ko'p muammolarimiz echilgan bo'lur edi. Buyuk ajdodlarimizning ma'naviy merosi tuganmas xazinadir. Ularda nafaqat bir inson, balki butun insoniyat o'tmishi, buguni va kelajagi yaxlit namoyon bo'lgan. **Alisher Navoiy**ning "Lison ut-tayr", "Mahbub ul-qulub" asarlariga murojaat qilsak, bunga yaqqol ishonch hosil qilamiz.

Asli hayotda sinflar emas, turli ijtimoiy toifalar mavjud. Ularning har biri jamiyatda o'z aniq maqom va mavqeiga ega. SHunga yarasha har birining o'z tabiati, ehtiyojlari, burch va vazifalari, o'z ma'naviy olami mavjud.

"Lison ut-tayr" badiiy asar, shu sababli undagi g'oya ilmiy tahlil emas, ramziy ishoralar vositasida bayon etilgan. O'ttiz qush (Simurg') timsoli jamiyatdagi ijtimoiy toifalarning ko'pligi va rang-barangligiga ishora. Ular barchasi bir bo'lib, yaxlit voqelikni tashkil etadi. Navoiy "Mahbub ul-qulub" da bu qarashni bevosita, ochiq ijtimoiy tahlil orqali ifodalagan. Unda o'sha davr jamiyatiga xos qirq toifaga ta'rif beriladi va ularning turli jihatlarini mukammal tavsiflanadi. Har birining tabiatidagi fazilat va qusurlar xolis ochib tashlanadi.

a) Navoiy nigohida dehqon va darvesh;

Inson avvalo yaratuvchidir. Bu unga Alloh tomonidan in'om etilgan mumtoz fazilat. Albatta, insonning yaratuvchiligi nisbiy, noto'kis va ikkilamchilik xususiyatlariga ega. SHu bilan birga bu fazilat cheksiz takomillashib borish tamoyilidan ham forig' emas. Insonning yaratuvchiligi ikki yo'nalishda zohir

bo'ldi - biri insonlar ehtiyoji uchun zarur moddiy ne'matlar hosil qilish, ikkinchisi - insonlar qalbiga ma'naviy ziyo taratish, ularni boqiy dunyo bilan tutashuv hosil qilishiga ko'maklashish. Har ikki yaratuvchilik faoliyati ham Alloh inoyati bilan amalga oshadi, ammo bu yo'lda insonlarning o'zlari bir-biriga vosita etib qo'yilgandirlar. Navoiy asariga nazar solaylik. SHoir nazdida, inson yaratuvchiligining ibtidosi ziroatdadir. "Mahbub ul-qulub"ning bosh va suyakli qahramonlari, bizning tasavvurimizga ko'ra, shoh va cultonlar, munajjim va voizlar emas, balki **dehqon va darveshdir**: "*Dehqonki, dona sochar, erni yormoq bila rizq yo'lin ochar...*"¹ Dunyoga dil ko'zi bilan qarashni o'rgangan shoir dehqonni Odam atoga, o'zgalarni uning qaramog'idagi farzandlarga o'xshatadi, olamning obodligini dehqon mehnatidan deb hisoblaydi. Tabiatdagi juda ko'p jonzotlar ham dehqon mehnati samaralaridan bahramand bo'ladilar. CHorvador va bog'bon ham asli shu toifadan. SHoir ta'kidicha, ular jamiyatdagi asosiy yaratuvchi kuchdir. Bu toifaning yana bir buyuk fazilati - insonlar va tabiat orasidagi muvozanatni saqlashda ko'rinadi.

Qadim ajdodlarimizning "*Avesto*" kitobida tabarruk hisoblangan zamin ayolga qiyos etiladi, uni erkalash, parvarish etish ulug' va muqaddas yumush sifatida dehqon zimmasiga yuklanadi. Ajdodlarimiz o'zligini tanigandan boshlab er, suv va olovni ulug'laganlar va dastlabki ikkisini pok saqlash, ezgu niyatlarda istifoda etish dehqon uchun ham huquq, ham mas'uliyat sanalgan.

Mutafakkir adib jamiyatdagi yana bir toifaga - darveshlarga ham alohida mehr ko'rgazgan. Afuski, mustaqillikkacha o'tgan 70 yil davomida Navoiy asarlaridagi ayrim mafkurachilarga ma'kul kelmagan jihatlar ko'plab nashrlardan ayovsiz qirqib tashlanardi. Jumladan, "*Darveshlar zikrida*" deb nomlangan 1-bo'limning 40-fasli ham shoirming 15-jildli "Asarlar" to'plamidan "*tushib*" qolgan. Holbuki, Navoiy bu toifa misolida haqiqiy ziyoli qiyofasini yaratadi. **Haqiqiy ziyoli, ya'ni darvesh elga faqat ma'rifat, ilm nurini tarqatish bilan kifoyalanmaydi, insonlar diliga poklik, mehr-oqibat, ezgulikka intiqlik, o'z-o'zini anglash tuyg'ularini singdiradi**: "*Ich tashi bilan muvofiq, balki arig'roq (pokroq), botini zohir bila musoviy (teng muvozanatda), balki yorug'roq...*" Albatta, moddiy va ma'naviy qiyofa doim mutanosib bo'lavermaydi. "*Darvesh to'ni yirtuq, andoq turur kim, ganj (xazina) makoni buzuq*"²

Forobiy, Beruniy, Ibn Sinolar hukmdorni faylasuf bo'lishga da'vat qilgan bo'lsalar, Navoiy o'z asarlarida **Husayn Boyqoroni "darvesh-shoh"** bo'lishga undagan. O'sha zamonda darveshlar deganda ko'proq so'fiylar, tasavvuf ahli tushunilgan. Ularning yaratuvchiligi, avvalo **ruhliy ogohlik, ma'naviy poklik** timsollarini o'zliklarida tirik tajassum etishlari bilan bog'liq bo'lgan. SHu bois ular - **ma'no** (ya'ni, Haq mohiyatidan ogohlikka intilish) va **safo** (poklikka, ma'naviy qusurlarni engib o'tishga jahd qilish) **ahli** sifatida ulug'langanlar. **Alisher Navoiyning** asl darveshlar - ma'no va safo, ziyo va ishq ahli - haqidagi mukammal kitobi "*Nasoimul-muhabbat min shamoimul-futuvvat*"dir. **Alisher Navoiy "Mukammal asarlar to'plami"**ning 17-jildida bu asarning to'liq nashr etilishi ayni muddao bo'ldi.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар туплами. 14-ж., Т. 1998, с.37.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар туплами. 14-ж., Т., 1998, с.46.

Dehqon va ziyolidan tashqari yana ikki asosiy **ijtimoiy toifa** mavjud bo'lib, ular ham jamiyat uchun zaruriydir. Biri - barcha ijtimoiy sohalardagi tashkil etuvchilar, ikkinchisi - kosib-hunarmandlar, ya'ni sanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilardir. **Tashkil etuvchilar guruhi** o'z tabiatiga ko'ra, to qadim dunyodagi qabila boshlig'idan tortib, o'rta asrlardagi shoh va sultonlar, yangi davrdagi burjua sinfigacha ko'pincha hukmronlik mavqeini egallab kelganlar. Navoiy bu tabaqa vakillarini birinchi bo'lib ta'riflaydi: sultonlar, beklar, noiblar, vazirlar, sadrlar, shayhul-islom va qozilar, lashkarboshi va yasovullar... Bularning aksariyati mutafakkir shoirning achchiq ginalariga sazovor bo'ladi. Ularsiz jamiyat to'kis emas, ammo ularning "*tashkil etish*" usullari davr taqozosi va hukmronlikning murakkab botiniy qonuniyatlari ta'sirida o'ta johil va ayovsiz shakllarda namoyon bo'lar va shu sababli Navoiy singari oriflar va mehr ahli dilida iztiroblar uyg'otar edi.

Adib asarida "*bozor kosiblari*" va o'zga hunar ahlini ham ayamaydi. "*Bozorda savdogar kosib - tengriga xoin va va'daga kozib (yolg'onchi). Birga arzirni yuzga sotmoqdin alarg'a ming mubohot, mingga tegarni yuzga olmoqdin alarg'a yo'q zarra uyot. Rostliq bila savdo alarg'a ziyonkorliq va va'daga vafo alarg'a badkirdorliq...*"¹ Ko'rinib turibdiki, Navoiy kosibni bozorda, iqtisodiy muomalada tasvir etmoqda. Bu erda u xususiy mulkchi, ushbu holatda uning savdogardan, sarmoyasini ko'paytirish g'amida yurgan korchalon (biznesmen)dan farqi yo'qdir. Hunar ahlining dehqondan farqi - u yaratuvchi sifatida ona-tabiatdan uzilib qolganligidir. U tabiat bilan emas, bozor bilan bog'liq, bozorda hamma narsa nisbiy - yo sen aldaysan, yo seni aldaydilar. Dehqon esa tabiat bilan muloqotda, tabiatni aldab bo'lmaydi, oxir-oqibat o'zing aldanib qolasan. Bu bilimni dehqon va chorvador ming yillik amaliy tajribasi bilan chuqur o'zlashtirgan.

Yaratuvchi kosib, hunar ahli o'z puxta ma'naviy asosini ishlab chiqmagan, insonlik mohiyatini anglab etmagan bo'lsa, oddiy bozor tovlamachisi darajasiga tushib qolishi yoki xonavayron bo'lishi hech gap emas. Sababi - inson tabiati ham barcha voqelik hodisalari singari o'z ichki ziddiyatiga egadir. U bir tarafdan hayvonot olamiga, ikkinchi tomondan Haqqa, borliqning ma'naviy mohiyatiga tutashdir. "*Lison ut-tayr*"da ta'kidlanishicha, inson jismida to'rt bir-biriga zid moddiy unsur birlashgan, dili esa haqiqat asrorining ganjinasidir. Hayvonlarning har qanday toifasi, avvalo qorinning quli, qolaversa o'z naslidan avlod qoldirish vazifasini, tabiat buyurgan vazifani bajaradilar, yana bir-biriga emish bo'ladilar. Insonda ham hayvonlarda bo'lgan barcha tabiiy ehtiyojlar mavjud. Agar inson o'z aqlini ma'rifat ziyosi bilan yoritmasa, yaratuvchilik vazifasini ado etishga ongli munosabatda bo'lib, astoydil shug'ullanmasa, dilida o'zgalarga mehr-shafqat tuyg'usi yolqinlanmasa, u ham ikki oyoqli mahluq, **qorinning quli** bo'lib qolaberadi.

Insonga aql Haqni tanish uchun berilgan. Agar aql vazifasidan adashsa, dorilik uchun mo'ljallangan javhardan zahar sifatida foydalanish kabi holat vujudga keladi. Zahar vazifasini bajara boshlagan aql qudrati butun insoniyatni zaharlashga

¹ Алишер Навоий, Мукаммал асарлар тўплами. 14-ж., Т., 1998, с.35.

qodirdir. O'tmish "*lison ul-g'ayb*" egalarining asosiy faoliyat mazmuni ushbu falokatning oldini olishga qaratilgan edi.

b) "*ahli futuvva*" va yollanma ishchilar;

Sobiq sho'rolar davrida biz sof materializm va jangovar ateizm pozitsiyalarida sobitqadamlilik ko'rsatib, ajdodlarimiz merosidan ham dahriylik unsurlarini qidirar edik. Mo'ljalimizga bir oz mos keladigan fikr yo jumla topsak, uni har tomonlama ko'z-ko'z qilardik. Bordi-yu, aksincha bo'lsa, ularni ommaviy nashrlardan tushirib qoldirar, murakkab o'rinlarni ko'rib-ko'rmaslikka olib o'tib ketar edik. Mustaqillik sharofati tufayli islomga umumiy qaytish jarayoni rivoj olib, biz ham buyuk ajdodlarimiz asarlaridagi dinga aloqador o'rinlarga ayricha ahamiyat bera boshladik. O'tmish allomalar uchun o'z-o'zidan tabiiy bo'lgan e'tiqodlilik ko'zimizga to'tiyo bo'lib, "*Mana falonchi ham e'tiqodli musulmon bo'lgan, Allohga munojot etgan*", deb ta'kidlash bugun bizga faxr tuyg'usi baxsh eta boshladi. Tasavvufni ulug'lash, barcha o'tmish allomalarimizning mutasavvif ekanligiga e'tibor qaratish ham ushbu jarayonning uzviy qismidir. Har ishda me'yor tuzuk. Inson tabiati faqat ruhiy dunyodan iborat bo'lmagani sababli, u agar to'liq moddiy dunyo ehtiyojlarini rad etsa, yo bu fony dunyoni tark etmog'i, yo ikkiyuzlamachilikni, ya'ni riyokorlikni kasb etmog'i lozim. "*Ahli futuvva*" ushbu ziddiyatni engib o'ta olgan jamoadir. Futuvva ma'naviyatini o'zlashtirgan kishi amalda yaratuvchi va ruhiyatda darveshdir. Uning axloqiy jihatdan sifati - javonmardlik, ya'ni sahovatlilik, oliyhimmatlik, kamtarinlik, to'g'riso'zlik, mardlik kabi xislatlarning uzviy yaxlitlikda namoyon bo'lishidir. "*Bu guruh mehnat bilan topgan nonini boyluk deb bilgay*", deb yozadi Unsuralmaoliy Kaykovus.

Alisher Navoiyning "*Nasoim ul-muhabbat min shamoim ul-futuvvat*" asarida tilga olingan mashoyix va avliyoning hayot tarzidagi asosiy xususiyatlardan avvali ularning har biri bir kasb bilan mashg'ul bo'lib, halol mehnatlari hisobiga ro'zg'or tebratishlaridir: Abu Said Xarroz - etikdo'z, Muhammad Sakkok - pichoqchi, Abu Hafz Haddod - temirchi, Abulabbos Omiliy - qassob, Ibrohim Ojiriy - g'isht quyuvchi, yana birlari hammol, boshqalari najjor, hech bo'lmasa, o'tin tashuvchi va hokazo.¹

Proletar diktaturasi zo'rlikka zo'rlik bilan javob beruvchi kuch sifatida paydo bo'ldi. Yo'qsillar yangi jamiyat barpo etish yo'lidagi asosiy to'siq ezuvchilar sinfi va xususiy mulk munosabatlari deb bildilar va ularning yo'q qilinishi barcha mushkulni hal qiladi, deb o'yladilar. XIX asr Evropasida ushbu kayfiyatlarni aks ettiruvchi qator nazariyalar paydo bo'lib, ularning avj nuqtasi Karl Marks va Fridrix engel's qarashlarida namoyon bo'ldi. Rossiyada bu qarashlarning oddiy savodsiz yalangoyoq (proletar) ongida qanday talqin topishi mumkinligini buyuk iste'dod va foje' taqdir egasi **Andrey Platonov** "*CHevengur*" romanida badiiy ifodalab berdi. Asar qahramoni CHepurniy yo'qsillar qurmoqchi bo'layotgan "*adolatli*" jamoaning asosiy xususiyatini aniq ifodalaydi: "*CHevengur mulk yig'maydi, u mulkni yo'q qiladi*". Ular tashkil etgan kommunaning tayanch g'oyasi: "*Yo'qsillar boshqa sinflarsiz yolg'iz yashasa, kommunizm o'z-o'zidan*

¹ Аlisher Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 15-жилд, с. 68.

paydo bo'ladir". Bu juda xavfli xayolparastlik edi, shuning uchun Platonov singari sofdil va andishali san'atkorlar uni alohida bo'rttirib aks ettirdilar. Afsuski, ularga quloq soladigan odam bo'lmadi. Stalin diktaturasi proletar diktaturasining qonuniy hosilasi edi. Biz butun bir ijtimoiy guruh xatosini bir yoki bir necha shaxs bo'yniga yuklashimiz aslo insofdan ham, adolatdan ham emas va bu o'tmish tajribasidan to'g'ri xulosalar chiqarishimizga yordam bermaydi. V. I. Lenin yo'l qo'yilgan xatoni vaqtida sezib qolib muayyan chegarada isloh kiritishga harakat qilgan bo'lsa ham, ular tanlangan yo'lning umumiy mantiqi buni ko'tarmadi: ko'pchilik bol'shevik arboblar zo'rlikni va butun jamiyatni proletarlashtirishni yangi jamiyat qurishning o'zak omillari hisoblar edilar. Buxarin yozadi: "*Proletarcha majbur qilish (proletarskoe prinujdenie) o'zining barcha shakllarida - ommaviy otib tashlashlardan tortib, majburiy mehnatgacha (trudovaya povinnost') - qanchalik aqlga xilof ko'rinmasin, baribir kapitalizm davrida shakllangan inson ashvosidan (chelovecheskiy material) kommunistik insoniyatni barpo etishning asl usulidir*". Totalitar tuzumning so'nggi davrida ba'zilar Stalinga Buxarinni qarama-qarshi qo'ymoqchi bo'lishdi. Balki, ularning biri makkorroq va ikkinchisi samimiyroq bo'lgandir va shu sababdan jabr ko'rgandir. Ammo tanlangan yo'l mohiyatda bir edi, buni e'tirof etmoq kerak. Marksistlar yollanma ishchining mehnatkash-yaratuvchi ekanligi, uyushgan va jangovar sinf ekanini doim ta'kidlab, shu asosda uni "*eng ilg'or sinf*" atab, dehqonga ham, ziyoliga ham o'rnatib qilib ko'rsatib kelishdi. "*Sovet*" hukumati bu bilan ham cheklanmay, millionlab dehqonlarni amalda qishloq xo'jaligi ishchilariga aylantirdi. Barcha ziyolilarni davlat xizmatchisiga, umumdavlat mashinasining muruvvati va g'ildirakchalariga aylantirdi. 30-yillardagi zo'raki kollektiv-lashtirishdan so'ng yalpi proletarlashtirilgan jamiyat sotsializm deb e'lon qilindi, barcha "*shakkoklar*" yoki shunday gumon qilinganlar, tom ma'noda qirib tashlandi. Aslida esa o'shanda ijtimoiy adolat timsoli hisoblangan tuzumning ziddi qurilgan edi.

Ishchining ixtiyori o'zida emas. Majburan proletarlashtirilgan barcha mamlakatlarda shunday bo'lishi tabiiy. Hatto davlat xizmatchisining ham ahvoli shu, chunki u yuqoridan tushirilgan buyruqni bajaradi. Agar vijdoni buyurgandek ish olib bormoqchi bo'lsa, yutqazadi, chunki maosh vijdon o'lchovlari asosida to'lanmaydi. Ishchiga ham ong o'lchovi bilan haq berilmaydi - necha miltiq yoki bomba yasaganiga qarab maosh belgilanadi. endi davlat xizmatchisi, ijodkor ziyoli, dehqon - barchasi yagona proletar ideologiyasi, yagona proletar siyosati, yagona proletar iqtisodiy tizimiga bo'sunishi zaruriy va majburiy bo'lgan jamiyatni o'zingiz tasavvur qilib ko'ravering.

"*Sovet*" davrida doimo kommunistik partiya ishchilar, dehqonlar va ziyolilarning mushtarak manfaatlarini himoya qiladi, deb da'vo qilib kelindi. Hatto oxirgi XXVIII s'ezd dasturiy bayonotida ham bu qayd etilgan edi. Asli na nazariy, na amaliy jihatdan bu da'vo to'g'ri emas edi. Kommunistik partiya e'tiqodi va amaliy yo'nalishiga ko'ra (g'oyaning amaldagi hosilasi bo'lmish totalitar tuzum va riyokor partnomenklaturani emas, sof g'oyaviy yo'nalishni nazarda tutgan taqdirda ham) ishchilar sinfining muayyan qismi - yo'qsil yollanma mehnatchilar va sotsial himoyaga muhtoj bo'lgan kishilar manfaatini ifodalab, o'z nazariyasida ularning radikal qarashlarini ifoda etadi. Bugungi yangilanayotgan Rossiyada hanuz yo'qsil

va muhtojlar etarli, shu sababli u erda kommunistik partiya hozirgacha ijtimoiy mavqeini va ommaning muayyan qismi orasidagi ta'sirini saqlab kelmoqda. Vaziyatning murakkabligi shundaki, Rossiya voqeligidagi hozirgi og'ir ahvolning asli sababchisi kommunistik partiyaning sobiq yakkahokimligi bo'lgan holda, bugungi kommunistlar yana o'zlarini xalq manfaatlari himoyachisi qilib ko'rsatishga urinmoqdalar. Albatta, ishchilar - mehnatkash sinf, shu sababli uning ilg'ori (sof g'oya darajasida olganda) boshqa mehnatkash guruhlar manfaatini ham ma'lum darajada, ya'ni yo'qsil yollanma mehnatchilar manfaatiga mos kelgan hollarda ifodalashi mumkin. Mos kelmagan o'rinlarda-chi? SHO'rolar hokimiyatining butun tarixi davomida dehqonlar va ziyolilar har doim kamsitilib va tazyiq ostida qolib keldilar. "Kollektivlashtirish"da necha millionlab dehqon ochlikdan o'ldi, xonavayron bo'ldi, chunki ular yollanma ishchi emas, xususiy mulkchi edilar. Oktyabr to'ntarishidan keyingi 70 yil ichida necha yuz minglab ziyolilar "xalq dushmani" tamg'asi bilan qatl etildilar, millionlab avaxta va surgunlarda jaf o'chib, yana qanchalari vatangado bo'ldilar. Bu jarayon 1917 yildan 1987 yilgacha to'xtovsiz davom etib keldi va uning asoratlari sobiq SSSR hududida, ayniqsa, Rossiyaning o'zida, hanuz sezilib kelmoqda.

Xullas, millatlar yo'q bo'lmaganidek, turli **ijtimoiy toifalar** ham hayotda yo'q bo'lib ketmas ekan. Ularni rasman bekor qilish mumkin, taqiqlash mumkin, qirib tashlash mumkin. Ammo ular boshqa bir qiyofada yana paydo bo'laveradi, faqat behuda qurbonlar ko'payadi, jamiyat rivojida og'ishlar yuz beradi, noto'g'ri shakllar(mutantlar) yaralishi mumkin. Bunday xavfli va qonli "tajriba"lardan insoniyat naf ko'rmasligi aniq bo'ldi. Tanho bir sinf, tanho bir dunyoqarash, tanho bir e'tiqodning yakkahokimligini har qanday usul bilan ta'minlashga urinish nihoyatda mudhish, ammo, shukurlar bo'lsinki, voqelikda imkondan tashqari xayol ekan, insoniyat bu tajribani ham bir bo'lsa-da, boshidan o'tkazdi. Insoniyatning o'z-o'zini anglab etishida balki bu ham zaruriy bosqich bo'lgandir. Alisher Navoiy "Ma'rifat vodiysi vasfida" yozadi:

*Vodiedur, yuz tuman ming onda yo'l,
Ul bu bir kelmay, oningdekkim bu ul...
YUz tuman rahrav ko'rarsen beqaror,
Har biri bir yo'lni aylab ixtiyor...
Bu oni tutmay musallam, ul muni,
Har bir o'zdin o'zga ko'rmay ul muni...¹*

Haqiqat yagona, ammo unga eltuvchi yo'llar had-hududsiz. Biz insonlar endi ma'lum darajada kamolga erishganimizni namoyon etaylik: har qaysi inson, har qaysi toifa o'z yo'nalish, o'z dunyoqarashida imoni sobit bo'lsin, biroq shu bilan birga uning yo'lidan yurmagan, uning ko'zi bilan dunyoga qaramagan kishilarni dushman deb hisoblamasin, ularni ham tushunishni, hech bo'lmaganda toqat qilishni o'rgansin. Allohga ming shukurki, milliy ma'naviyatimiz an'analarda bu udum ham mavjud.

¹ Аlisher Навоий. Лисонут-тайр, с. 198.

Dunyo rang-barang. Undagi har jism, har hodisa, har shaxs, har guruh o'z mustaqil suvrat va siyratini namoyon etadi va bu dunyo go'zalligining zaminidir. Bu husnni, tarovatni, mohiyatni ko'ra bilmoq inson uchun baxtdir.

O'zbek eli toifalar, ijtimoiy guruhlar nisbatida dehqonni mo'tabar tutmog'i tarix va makon taqozosidir. SHoh va darveshni teng tutmoq ham ajdodlarimizning tabarruk an'anasi bo'lib kelgan. Iqtisodda bozor munosabatlariga o'tib bormoqdamiz. Bechora ishchi kommunistik g'oyadan baxt qidirib kulfatga, hurlik istab qullikka duch keldi. CHunki ijtimoiy toifalarni biri – progressiv, biri – “reaktsion” deb baholash, ayniqsa, zo'rlik bilan tadbirkorlar toifasini yo'q qilishga urinish ishchiga ham manfaat keltirmadi. Farb jamiyatlarida har kim o'z foydasini o'ylashidan umum manfaati shakllanib bormoqda. Tadbirkor farosat ishlatib, daromad olsa, osh bo'lsin, iqtisod tashkilotchilari sa'y-harakatlariga yarasha hosilga, hurmatga ega bo'lsinlar. Bugungi mustaqil O'zbekistonda tadbirkor ham, ziyoli ham o'z ilg'orini, mustaqil siyosiy namoyandasini shakllantirib, huquqlarini mustaqil himoya qilish tomon bormoqdalar. Dehqon ahli ham bugungi kun talablariga muvofiq tadbirkorlik xislatlarini kasb etib bormoqda. Ijod kishilari mustaqil uyushmalarini o'zlari boshqarib borishga o'rganmoqdalar. Faqat “*ahli futuvva*” an'analarini unutmaylik, o'tmish bobolarimiz vasiyatini yodda tutaylik.

Jamiyatimiz turli toifalar, turli diniy e'tiqod vakillari, turli yoshdagi, turli qiziqishlarga ega bo'lgan insonlardan iborat. Ammo O'zbekiston yagona va kimki o'z kelajagi, o'z taqdirini ushbu Vatan bilan bog'lagan ekan, mamlakatimizning yuksalishi, el farovonligining oshishi barchamiz uchun, har bir fuqaro uchun shaxsiy yutuqdir. Ziyolilarimiz, turli rahbarlik bo'g'inida sidqidil jon kuydirayotganlar ushbu fikrni yoshu qari ongiga singdirib bormog'i ham farz, ham qarz.

Rahbar ma'naviyati

Insoniyat sulolalar aro taxt talashuvlar, diniy nifoqlar, mafkuraviy janjallar, ijtimoiy inqiloblardan charchadi, to'ydi. Kurrai zamin dahshatli yalpi qirg'in qurollariga to'lib ketdi. XX asr ikkinchi yarmidan boshlab, jahon hamjamiyati o'zaro dushmanlik yo'lidan murosa va hamkorlik yo'liga o'ta boshladi. Birlashgan millatlar tashkilotining xalqaro nufuzi o'sib bormoqda. Kommunistlar yaqin o'tmishda bu tashkilot a'zolarini ham ikki qutbga bo'lib tashlashga urindilar, ammo natija ular kutgandek bo'lmadi. Rivojlangan mamlakatlarda asta-sekin oliy rahbarlik lavozimlari harbiylar qo'lidan intelligentsiya toifasi vakillariga o'tib bordi. Dunyodagi qator ilg'or mamlakatlarda (jumladan, O'zbekistonda ham) mudofaa vaziri kasbi harbiy bo'lmagan kishilardan tayinlanmoqda. Bu juda ijobiy tamoyil sifatida baholanmog'i kerak. XXI asr jamiyati, inshoolloh, insonni tushunish, murosa, ahillik va hamjihatlikka tayangan jamiyat bo'lsa, insonlar, ijtimoiy toifalar aro muomalada qahr emas, mehr yo'nalishi ustunlik qilsa.

Bashariyat hayotida ilm va ijodning mavqei oshib borgan sari, ziyoli toifasining saflari kundan-kun kengaygani sayin, ijtimoiy hayotda ham kuch o'rmini aql, zug'um o'rmini farosat egallab boraveradi. Siyosat maydonida avtoritar va totalitar tuzumlar kasodga uchrab, qonun ustivorligi, xalq hokimiyati va

fuqarolar jamiyati qudrat kasb etib borar ekan, xalq yo'lboshchilariga, rahbar xodimlarga bo'lgan talablar ham o'zgarib boraveradi.

Milliy ma'naviyatimizning qadim udumiga ko'ra rahbarning, yurt boshqaruvchining eng asosiy fazilati - *adolat* sanalgan. Bugun ham shunday. Ammo bugungi davrimizda adolat tushunchasi ilgari tasavvurlardan ancha farq qiladi. Bugun voqean adolatli bo'lish uchun bir guruh insonlar jamoasini boshqarib borishni zimmasiga olgan odamdan ko'p narsa talab etiladi.

YAqin o'tmishda, xalqimiz o'zining necha ming yillik milliy ma'naviy merosidan begonalashtirilib, g'ayriinsoniy darajada aqidaparastlik jaholatiga botgan yot mafkuraga zug'um bilan qul qildirilgan davrda, ziyoli va rahbar xodimdan ilm, iqtidor, tashabbuskorlik va ma'naviy kamolot emas, yuqoridan tushirilgan har qanday ko'rsatmani so'zsiz bajarish, xalqni qullik itoatida tutish talab etilardi. Nazariy bilimlar dahriyona aqidabozlik va turli ijtimoiy toifalarni bir-biriga qarshi qo'yishdan nari o'tmasdi. Buning natijasida xalq yo'lboshchilari, tashabbuskor rahbarlar o'rnini o'zligini mutlaqo tanimaydigan, milliy g'ururni xiyonat deb tushunadigan, o'z tilini, xalq dilidagi yuksak e'tiqodni mensimaydigan manqurt toifa egallagan, hassos lavozimlarga asosan shunday shaxslar tayinlanib kelgan edi. Xalqni siyosiy va iqtisodiy qaramlikda saqlab turish uchun, ma'naviyatini butkul yo'qotish uchun o'sha davr hukmdorlariga shunday toifa xizmatchilar kerak edi.

Mustaqillik sharofati bilan yurtimizda vaziyat tamomila o'zgardi. Mustaqil O'zbekiston Prezidenti olib borayotgan siyosat, ayniqsa uning xalq ma'naviyatini yuksaltirish yo'lidagi alohida xizmatlari kitobning birinchi qismida ancha batafsil bayon etildi. Rahbarlik mas'uliyati haqida ham gapirib o'tildi.

Ammo yurtni boshqarish, xalq osoyishtaligi, turmush farovonligini ta'minlash uchun faqat oliy rahbariyatning sa'y-harakatlari kamlik qiladi. Prezidentning qator nutqlarida, ayniqsa, Davlat va jamiyat qurilishi Akademiyasi ochilishida so'zlagan ma'ruzalarda o'rta darajali rahbar xodimlarga bo'lgan ehtiyoj, fidoiy va tajribali tashkilotchilarning kamligi, eski tuzum etishtirgan kadrlarning aksariyati bugungi kun uchun yaroqsizligi ta'kid etilib, mustaqil yurtni turli darajada va yo'nalishlarda boshqarib bora olish uchun birinchi navbatda nimalar talab etilishi batafsil bayon etilgan. Biz bu erda ularni takrorlab o'tirmaymiz.

Bugungi hassos sharoitda yurt mustaqilligini mustahkamlash, islohotlarni hayotga samarali joriy etish, buyuk kelajakni yaqinlashtirish uchun bel bog'lab ishga kirishgan rahbar xodimlar ma'naviyati qanday bo'lishi kerakligi haqida, albatta, maxsus tadqiqotlar o'tkaziladi. Hozircha esa biz asosiy maqsaddan chalg'imaslik uchun bir-ikki engil chizgilar bilan kifoyalanamiz.

Jamiyatdagi o'zga toifalarga nisbatan ziyolining yuki og'ir. Ammo 4 ta odamga rahbarlik mas'uliyatini zimmasiga olgan kishiga yanada og'irroqdir. Ziyoli olim bo'lsa, masalan, hayotni ilmiy asosda tadqiq etadi, shu asosda tavsiyalar beradi. SHoir yoki adib bo'lsa, voqelikning muayyan qirralarini badiiy timsollarda aks ettirib, ibrat yo'li bilan odamlarga ijobiy ta'sir etishga urinadi. Muallim saboq beradi. Ammo rahbar qo'l ostidagilar taqdiri uchun mas'uldirlar, ularni muayyan yo'ldan etaklab, muayyan amaliy natijalarga erishtirishni

zimmasiga olgan. Agar yo'l to'g'ri tanlanib, natija rejaga muvofiq chiqsa - barcha jamoaning yutug'i, ammo shunday bo'lmasa-chi? Insonlar umri, ularning aqli va jismoniy quvvati, ular erishishi kerak bo'lgan natijaga ko'z tikib kutganlar umidi, qancha oila, o'g'il-qiz, ota-onalar orzu-armoni qarshisida qanday javob berish mumkin, qanday bosh ko'tarib yurish mumkin? Rahbarlik - og'ir savdo, mushkul yumush.

Bugun bevosita davlat rahbari, yurtboshimiz xalq ma'naviyatini har tomonlama yuksaltirishga, ma'naviy merosimiz va milliy qadriyatlarimizni butun ko'lami va viqori bilan tiklashga muntazam jon kuydirib kelmoqda. Bu haqda qator farmonlar sodir etilib, maxsus tuzilmalar tashkil etilmoqda, ko'plab mablag' ajratilmoqda.

Mustaqillik sharofati bilan milliy ma'naviyatni rivojlantirish davlat siyosatining ustivor yo'nalishi darajasiga ko'tarildi. Bunday sharoitda rahbar ma'naviyati ham ustivor ma'no kasb etadi. Chunki ma'naviyat - rahbarning jamiyat, xalq va millat oldidagi ichki qoim mas'uliyatini ta'minlovchi eng bosh omil, tayanch nuqtadir. Ma'naviy ogoh va barkamol bo'lmagan insondan Vatani va xalqiga xolis bir yaxshilik umid qilish qiyin.

Ma'naviyat - o'zlikni anglashdir. **Rahbarlik mas'uliyatini** to'laqonli his qilish va bu zalvorli yukni elkaga olishga ma'nan tayyor bo'lish uchun ko'p jihatdan barkamol inson bo'lish taqozo etiladi. Buning uchun nafaqat malaka va iqtidor, nafaqat har tomonlama chuqur iqtisodiy, huquqiy, siyosiy bilimlar, balki birinchi navbatda yuksak ma'naviy kamolot va ogohlik talab etiladi. Ma'naviy ogohlik esa o'zlikni anglash, o'zini va o'zgani tushunish, Borliq Haqiqatini anglab etib, o'z ruhiyatini Borliqning ulug' Haqiqati bilan uyg'unlashtira olishni taqozo etadi. Ushbu kitobning asosiy maqsadi ham imkon darajasida shu yo'lda intilganlarga ko'mak etkazishdir. Albatta, har bir insonning ma'naviy kamoloti, avvalo, Alloh barakati va, qolaversa, o'z ichki intilishi, qalb riyozati bilan amalga oshadi.

Tayanch so'z va iboralar

Uyg'un fuqarolar jamiyati, shaxs va millat, ma'naviy takomil, qonun ustuvorligi, ijtimoiy adolat, jamiyat hayoti, qonun, axloq, ijtimoiy faollik, mulk huquqi, Ibn Xaldun, YUsuf Xos Hojib, "Qutadg'u bilig", ma'naviy voqelik, "dialektik materializm", "sotsialistik realizm", dehqon va darvesh, ijtimoiy toifa, "qorinning quli", ahli futuvva, yollanma ishchi, yo'qsillar, rahbar ma'naviyati.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

Uyg'un fuqarolar jamiyatining ma'naviy asoslari nimalardan tashkil topadi?

Ijtimoiy toifalar tabiati va ma'naviyatining mazmuni qanday tushuniladi?

Alisher Navoiy dehqon va darveshning hayotdagi rolini qanday baholaydi?

Ahli futuvva va yollanma ishchilarning jamiyatdagi roli va ma'naviy qiyofasini sharxlang.

Rahbar ma'naviyatining jamiyat taraqqiyotidagi roli qanday?

Siz o'z rahbarlaringizni ma'naviy yuksak inson deb hisoblaysizmi? O'zingiz rahbar bo'lsangizchi?

11-mavzu: Haqiqat va bashariyat. Tafakkur turlari va ma'naviyat Turli millatlar ma'naviyati yagona Borliq haqiqatining jilolari sifatida

Eng mas'uliyatli mavzuga etib keldik. Oldingi boblarda ma'naviyatga turli ta'riflar berildi. Avvalo, ma'naviyat insonni jamiki boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi mohiyat bo'lib, inson - tabiatning, barcha tirik mavjudotning gulto'ji, deyilganda uning ushbu xislati, ya'ni, yuksak ma'naviyat egasi bo'la olish imkoni nazarda tutilgandir. Bu imkonni boshqa jonzotlarda ko'rmaymiz. Agar hayvonot dunyosini faqat moddiy hayotga tegishli, farishtalar esa sof ma'naviy xilqatlar deb tasavvur qilinsa, odam bolasida moddiy ham, ma'naviyat ham mavjuddir. Ma'naviyat Inson qalbidagi ilohiy nur, Oliy haqiqat nuri bo'lib, shu sababdan buyuk bobokalonlarimiz inson qalbini "Haqiqat asrorining ganjinasi" deb ataganlar. Haq asrori esa shunday sehrli tilsimki, uni tugal echishga ahli bashar qudrati etmaydi. Zotan, hech bir odam bolasi "uni inson darajasiga ko'taradigan asoslarning asosini o'z aqli bilan tom ma'noda qamray olmaydi"¹.

Ma'naviyat o'zlikni anglashdir, deb ham ko'rdik. Inson nafaqat o'zgani, balki o'z mohiyatini ham hech qachon oxirigacha anglab eta olmaydi. Ammo o'zlikni anglashga intilmagan inson ham hech qachon haqiqiy SHaxs bo'lib etishmaydi. Inson ma'naviyati tufayli g'aybga tutashdir. U Haqdan ibtido olgan va intihoda ham Haqqa borib tutashadi. Insonlar aqli ham, ruhiyati ham turli qusurlardan, adashuvlardan, ba'zan xatto shaytoniy vasvasalardan xoli emas. Inson, baribir, moddiy. Uning moddiy mohiyati ziddiyatlardan xoli emas. Unda nafs bor, g'aflat va shahvat, kibr va hasad bor. Ma'naviyatni shularga aralashtirib yuborsak, o'zimizni ham, o'zgalarni ham chalg'itib qo'yamiz. Ma'naviyat inson ruhida Oliy haqiqat bilan uyg'unlikni ta'minlab turuvchi ilohiy fayzdir. U har kimga bir xil darajada nasib eta bermaydi. Nopoklik, g'araz insondan ilohiy fayzni qochiradi. Bunday inson qalbini avval g'ubor, bora-bora zulmat qoplab boradi. Nopoklik va g'araz yo'lining nihoyasi ayanchlidir.

Haqiqat - cheksiz. Qur'oni karimning "Baqara" surasidagi "Oyat al-kursi" nomi bilan mashhur bo'lgan 255-oyat nihoyatda el ichida mo'tabar tutiladi. Sababi, unda Alloh haqiqatiga juda ixcham, ammo mukammal ishora mavjuddir. "Alloh - undan o'zga iloh yo'qdir" deb boshlanuvchi ushbu oyatning faqat ikki jumlasini eslaylik: "Osmonlar va Erdagi (barcha) narsalar Unikidir"..., "Uning kursiyi Osmonlar va Erdan (ham) kenglik qilur", deb o'giradi ularni muhtaram tarjimon.

Milliy ma'naviyatimizda Borliq haqiqati Tavhid e'tiqodida ifodalanadi. Barcha buyuk ajdodlarimiz ana shu ulug' Haqiqatni tushunish uchun intilib yashaganlar va har kim o'z holi darajasida uni tavsif va talqin etishga uringan. Nazarimizda, Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida ushbu talqin eng mukammal suratda ifoda etilgan. Biz undan bir rivoyatning nasriy bayonini keltirish bilan cheklanamiz. SHoir "Ma'rifat vodiysi" ta'rifini bergach, uni izohlash uchun Sanoiydan bir rivoyat keltiradi:

"Eshit, bunga ushbu mojaro juda munosib misol bo'la oladi. Naql qilishlaricha, bir guruh ko'rlar to'dasi bir sabab bilan: musofirlik yoki asirlik

¹ Каримов И.А. Асарлар. 1-жилд, с. 81.

tufayli Hindistonga borib qolishibdi. So'ngra falakning gardishi bilan ular o'z yurtiga qaytib kelishibdi. Bu erda ulardan bir kishi : "Filni ko'rdilaringizmi?" - deb so'rabdi. Ular: "Ha", - deb javob beribdilar. "Ko'rgan bo'lsangiz, dalil keltiring", - debdi boyagi kishi.

Ular aslida filni ko'rmagan, u haqda hatto yaxshi so'rab ham olmagan edilar. Har biri filning bir a'zosini paypaslab, undan bilim hosil qilib olgan edi. SHu sababli filning qo'llarini ushlagan kishi fil sutunga o'xshar ekan, desa, qornini paypaslagan, yo'q, u besutun, dedi. Xartumini ushlagan, fil ajdahoga o'xshash bir narsa ekan, desa, tishlarini bayon qiluvchi kishi esa, fil ikkita suyakdan iborat, dedi. Quyrug'idan xabar bergan kishi filni osilib turgan ilonga qiyos etdi. Qo'li bilan filning boshini paypaslagan kishi uni bir cho'qqining tumshug'i deb sharh qildi. Filning qulog'iga qo'l etkazgan kishi uni qimirlab turgan ikki elpig'ich ekan, dedi. Ularning barchasi shu tariqa ko'rlik yuzasidan turli so'zlar aytdilar. Garchi ular aytgan so'zlarning barchasi to'g'ri bo'lsa-da, ularning hammasi nuqsonli edi, ularda tartib mavjud emas edi.

SHuning uchun ham filbonlik sohasida ustod hisoblangan etuk faylasuf, o'zi hind naslidan bo'lgan kishi, ular aytgan so'zlarni tinglab, naql qilganlarga ta'na so'z aytmedi va shunday dedi:

- Har bir kishi fil haqida o'zi bilganlarini aytib, u haqda nishon berdi. Ular bir-birlariga zid fikr aytgan bo'lsalar-da, kechirarlidir. CHunki ularning har biri o'z bilganicha so'z aytdi, ammo ulardan hech biri filni ko'rgan emas edi. Lekin ular aytgan bu sifatlarning barchasi bir erga jam qilinsa, ulardan fil haqida muayyan tasavvur hosil bo'ladi.

U zoqni ko'ruvchi kishiga bu juda yaqin bo'lgani uchun u hech ikkilanmasdan ko'rlar aytgan barcha so'zlarni chin deb baholadi."¹ YUqoridagi oyatda yana ishora qilinadi:"(Odamlar) Uning ilmidan faqat (U) istaganicha o'zlashtirurlar." Demak, har bir insonning bilimlari chegarali. SHu sababli Borliq haqiqatini anglab etish uchun avvalo insonlar bir-biriga e'tibor qilishi, bir-birini tushunishga intilishi lozim. Tabiatni, undagi har bir zarrani, maysani, tirik jonni tushunishga intilib yashamoq, doim o'zgani tushunishga intilmoq - ma'naviyat yo'li shudir.

Sufiylar aytadiki, Haqqa etishish uchun o'zligingni anglab etmog'ing lozim. "Majoz tariqi" namoyandalari qo'shimcha qiladilar: "To'g'ri. Ammo inson o'zligini anglab etishi uchun ham, avvalo, o'zgalarni tushunishga intilmog'i kerak bo'ladi." Har bir odam bolasining Haqqa nisbati uning o'zgalarga nisbati bilan belgilanadi, shuning uchun ham har bir shaxs ma'naviyati betakror va o'ziga xosdir. Demak, ushbu shaxslar ma'naviyati majmuidan iborat bo'lgan millat ma'naviyati ham betakror va yaxlit hodisadir.

Turli millatlar ma'naviyatining o'zaro nisbati ham turli shaxslar nisbati kabidir, deyish mumkin. CHunki turli millatlar turlicha sharoitda istiqomat qiladilar, o'ziga xos tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganlar. SHu sababli yagona haqiqatni idrok etishda bir-birlaridan farq qiladilar. SHunday ekan, bir millat vakili avvalo o'z milliy ma'naviyatini anglab etishga harakat qilishdan boshlagani aqlga muvofiqdir. Zero, o'zining kimligini tushunib etmagan millat o'zgani tushunishi ehtimoldan

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с.402 (насрий баён муаллифи Ш. Шарипов).

uzoq. Faqat turli xalq vakillari o'z milliy ma'naviyatlari xususida bir xulosaga kelgach, ularni o'zaro qiyoslash imkoni paydo bo'ladi.

Insonning dunyoni, haqiqatni anglab etish jarayoniga xos bo'lgan tarixiy takomil jarayoni turli miqyosda: 1) umuminsoniyat rivojida, 2) insonlar jamoasining turli zamoniy va makoniy birlashmalari doirasida, 3) har fard inson umri davomida ro'y beradi. Bularning har biri o'z navbatida boshqasi bilan murakkab bog'lanish, tutashuv hosil qilmasdan iloji yo'q. Demakki, agar biror hodisa haqida mulohaza yuritishga, uning mohiyatini jiddiy anglab etishga qasd qilinsa, uni atrof-voqelik, o'zi mansub bo'lgan umumiy va xususiy hodisalar silsilasida olib qaralmog'i, makon va zamonidan uzib olmay idrok etilmog'i asli haqiqatni, ya'ni o'sha hodisa mohiyatini to'g'ri yoritishga yordam berishi mumkin. Ma'naviyat ilmdan ham, mantiqiy tafakkurdan ham qamrovi kengroqdir. Bilimni inson ham hayotdan, ham kitoblardan o'rganadi. Ammo hayotni, insonni, ilmni anglab etish uchun, avvalo, unga mehr bilan, beg'araz, "xolisanolloh" yondoshmoq zarur. Oldingi boblarimizda Vatan va tabiat, shaxs va millat, din va madaniyat, siyosat va iqtisod, qonun va adolat xususida, ularning ma'naviyatga nisbati haqida mulohazalar yuritdik. Bular barchasi yagona Haqiqatning turli qirralaridir. Yagona mintaqa madaniyati uning tarkibiga kirgan har bir xalqning o'z ma'naviy qiyofasini yo'qotishiga olib kelgani yo'q, balki uni o'zaro boyitdi va mukammallashtirdi. Bu yagona mintaqa madaniyatini birlashtirib turgan ichki bosh ma'naviy omil tavhid e'tiqodini borgan sari teranroq va mukammalroq tushunishga intilish edi.

Tafakkur turlari va ma'naviyat. Mantiqiy tafakkur

Borliq haqiqati - makon va zamonda hududsizdir. Uni inson ongi yaxlit qamray olmaydi. SHu sababli ahli bashar haqiqatni idrok etishning turli yo'llarini qidiradi. Buning ilk namunasi asotir tafakkuridir. Biz bu masalani oldinroq, alohida bobda ko'rib chiqqan edik.

Haqiqat borliq yanglig' murakkab, rango-rangdir. Har bir inson uni ma'lum nisbiylikdagina anglab etishga qodir. Buning ustiga turli davrlardagi odamlarning tafakkur darajasi turlicha. Asotir tafakkuri, ilmiy tafakkur, irfoniy tafakkur...

Asotir tafakkur mohiyatni biror muayyan ashyo yoki hodisa bilan bog'lab tasavvur etishga urinishdir. Bunday holat Tavrotda Muso Tur tog'iga ketganda yahudiylarning o'zlariga tilla buzoq yasab olib, o'shanga sig'inishgani tasvirida yorqin namoyon bo'lgan. Tarixda bunday misollar juda ko'p. Keyinchalik mantiqiy tafakkur rivoj olgach, u bilan hamzamon badiiy tafakkur ham shakllandi¹. Mantiqiy tafakkur, ilm inson ma'naviyatida juda muhim o'rin tutadi. YAngi davrgacha ilm ko'proq hayotiy kuzatishlarning sof mantiqiy tahliliga tayangan, maxsus tajribalar kam o'tkazilgan. XV asrdan Evropada maxsus ilmiy asoslardagi tajribaga ixlos va e'tibor kuchaydi.

Mantiqiy tafakkur hayotni, atrof-voqelikdagi narsa-hodisalarning bir-biriga munosabatini idrok etish, tushunib etishda nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lib,

¹ Asotir tafakkur va badiiy tafakkur uz urnida batafsil izoxlangani uchun bu fasлда asosan mantiqiy tafakkurga e'tibor karatildi.

ajdodlarimiz bu haqiqatni IX-X asrlardayoq teran anglab etganlar. Sunna davridayoq mo``tazila yo`nalishi namoyandalari Allohning yagonaligi va adolatini mantiqiy dalillash yo`llarini qidira boshladilar. Ushbu intilish natijasi o`laroq kalom ilmi shakllandi. Botiniylar ham Qur`on oyatlari ta`vilini mantiq qonuniyat-lari bilan muvofiq olib borishga intildilar. Asta-sekin Kalom ilmining ash`ariya va moturidiya yo`nalishlari shakllandi. Ular bilan bir paytda sof islom mashshoiyun falsafasi va mantiq ilmi keng taraqqiy eta boshladi. Islom qonunshunosligi, ya`ni fiqh ilmi ham doimo mantiq qoidalaridan keng istifoda etib keldi. Ilmlar tasnifi bilan shug`ullangan ko`pchilik allomalarimiz aniq fanlar (riyoziyot, handasa) va tabiiy fanlar (fizika, minerologiya, kimyo va hokazolar)ga falsafaning tarkibiy qismi sifatida qaradilar.

Mantiqiy tafakkur insonni fikrlash madaniyatiga o`rgatadi. Bashariyat ma`naviy takomili tarixida mantiqiy tafakkurning eng buyuk xizmati inson ongidagi asotir tafakkur asoratlarini engib o`tishda namoyon bo`ldi. YUnonda shakllangan mantiq ilmi ulug` faylasuflar tafakkurini charxlab, asta-sekinlik bilan o`sha davrning hukmron tasavvuri - mushriklikni (Evropa ilmida politeizm deb yuritiladi) engib o`ta boshladi. YUnon donishmandlari Borliqning yagona mohiyatini qidirib, uni goh suv, goh olov, goh tuproq, goh "atom" tushunchalari bilan bog`ladilar. Bu jarayon Aristotel` falsafasida o`zining nihoy cho`qqisiga erishdi va shu sababli keyincha uni "Birinchi muallim" deb ulug`lay boshlashdi. Mantiq ilmi asotir tafakkur va uning e`tiqoddagi asorati - mushriklikni shubha ostiga olishda etakchi ahamiyatga ega bo`lganligidan islom mintaqa madaniyatida jiddiy ehtiromga sazovor bo`ldi. Al-Kindiy, Al-Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Ibn Tufayl, Ibn Ro`shd kabi ulug` faylasuflar bu tafakkur tarzini yuksak darajada rivojlantirdilar. Ular merosi Evropa Uyg`onishiga hal qiluvchi turki berdi. Mantiqiy tafakkur falsafiy va ilmiy tafakkurning asosini tashkil qiladi, shu sababli yoshlarga "Mantiq ilmi" dan saboq bermoq nihoyatda muhimdir. Ayniqsa, bugungi kunda axborot tizimlari va komp`yuter ilmi hayotimizga kirib kelgan chog`da bu ilmning o`ta zarurati sezilmoqda.

Ammo mantiqiy tafakkur aslo Borliq haqiqatini anglab etishning yagona yo`li emas. Masalan, tasavvuf irfoni mutlaqo o`ziga xos tafakkur tarzi bo`lib, mantiqiy tafakkur vositasida uni anglab etish mushkul. Mantiq faqat aqlga tayansa, irfon solikning butun aqliy va ruhiy quvvatini safarbar etadi.

Milliy ma`naviyatimiz an`anasida ilm va imon bir-biridan judo emas. Bir-biriga zid ham emas. Alisher Navoiy "Nasoyim ul-mahabba min shamoyim ul-futuvva" kitobida shayx Abubakr Tohir Abxariy haqida shunday rivoyat keltiradi: "Andin so`rdilar-ki, haqiqat nedir? Dedikim, barchasi ilmdir. Dedilar: ilm nedir? Dedikim, barchasi haqiqatdur."¹ «Ilm» so`zi asli Qur`oni karimda 750 martadan ortiq ishlatilgan «*alima» fe`l o`zagidan yasalgan ism-so`z bo`lib, o`zbek tilidagi «bilim» so`zining ma`nosini anglatadi.

E`tiqod va ilm aro farqli jihatlar ham yo`q emas. e`tiqod hayotga yaxlit yondoshadi. Ilm esa doimo hayotning u yoki bu alohida hodisasini o`rganadi. Ilm - makon va zamonda cheksiz, bir kishi hatto muayyan bir sohada ham hech qachon

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд. 1968, с. 96.

barcha bilimni to'liq kamray olmaydi. Hozirgi zamon ilmi ikki ustunga tayanadi, biri tajriba va biri mantiqiy tafakkur qonunlari. Ammo ijtimoiy fanlar sohasida naqliy va aqliy bilimlar uyg'unligi ta'minlanmasa, voqelik haqida haqiqiy tasavvur hosil bo'lmaydi.

Qisqasi, har bir inson o'zining nazariy va amaliy bilimlarini, o'zi va o'zgalar hosil qilgan bilimlarni, o'tmish ajdodlar va zamondoshlar bilimlarini, ilohiy kitoblarda hidoyat uchun berilgan bilimlar bilan inson tafakkuri hosil qilgan bilimlarni qiyoslab, o'zaro uyg'unlashtirishga harakat qilib borsa, uning adashuv ehtimoli kamayadi va bunda bilimlar ishonchliroq bo'la boradi.

Ma'naviyat va falsafa

Qadim YUnonda barcha fanlarning asosi falsafa deb qarashgan. Chunki avom tafakkuri o'sha davrda asotir darajasida edi, e'tiqod ham shunga muvofiq mushriklik edi. Tavhid tafakkuri dastlab falsafiy tafakkur sifatida shakl ola boshlagani uchun qadim yunon ziyolisiga voqelik haqidagi eng to'g'ri bilim falsafa bo'lib anglashildi. Falsafiy tafakkur yunonlar uchun shu ma'noda ilmiy tafakkurning ibtidosi bo'ldi, deyish mumkin. Asli falsafiy tafakkur Borliq haqiqatini anglab etishning yagona yo'li emasligi bugungi kunda ko'pchilikka ma'lum.

Ma'naviyatning asosi uyg'unlikdadir. Yangi davr Evropa ilmi quruq sxolastikaga emas, amaliy tajriba (eksperiment, sotsiologik so'rov, psixologik kuzatuvlar va h.k.) xulosalariga tayanadi. Ammo XVII-XX asrlarda Evropada e'tiqod (din) va ilm orasidagi ziddiyatning ancha jiddiy chuqurlashuvi kuzatildi, ateizm (dahriylik) qudrat kasb etdi. Islom mintqa madaniyatida esa bunday adashuvlar (payg'ambarlik va ilohiy vahiyning ratsionalistik talqin etishga urinishlar) IX-X asrlardayoq bosib o'tilgan va X-XII asrlarga kelib Forobiy, Moturidiy, Ibn Sino kabi buyuk allomalimiz ijodi timsolida Borliq haqiqatini talqin etishdagi aql va naql uyg'unligi asosan o'z isbotini topgan edi.

XIX asr Evropasida mantiqiy tafakkurning yuksak cho'qqisi Hegel' falsafasi hisoblanar edi. Darhaqiqat, olmon mumtoz falsafasining mashhur vakili Georg Vil'gel'm Fridrix Hegelning "Mantiq ilmi" va boshqa asarlari o'z davrida Evropa falsafasida katta e'tibor qozondi. Uning Borliq, mohiyat va tushuncha haqidagi ta'limoti ko'p Evropa allomalari falsafiy ongida hal qiluvchi burilish yasadi. Ammo marksistik falsafa ta'limida Hegel haqida dialektika qonunlarini idealistik talqinda kashf etgan yarim "reaktsion", yarim "progressiv" g'oyalar ifodachisi sifatida tasavvur shakllantirilar edi. SHuning oqibatida ba'zi faylasuflarimiz XX asrning oxirgi yillarida(mustaqillik davrida) tayyorlab chop ettirgan o'quv qo'llanmalarida ham talabalarga Hegel ta'limotini eskicha talqinda bayon qilib kelishdi. SHunday talqinlarning hanuz kitoblarga kirib qolayotganligiga ikki misol keltiramiz: "Gegel" to'g'risida so'z borganda uning falsafasidagi ikki tomonni - dialektik usul va metafizik konservativ sistemasini farq qilmoq zarur. Agar dialektik usul o'zida "ratsional mag'izni" - taraqqiyot to'g'risidagi ta'limotni gavdalantirgan falsafa shakli bo'lsa, uning dogmatik idealistik sistemasi esa konservativ, ya'ni taraqqiyotning to'xtab qolishini talab etadi va shuning natijasida dialektik usulga tubdan ziddir". "Gegelning dunyodagi barcha hodisalar "mutlaq

g'oyaning", "ruh"ning turli ko'rishlaridan iborat degan fikri dunyoni xudo yaratgan deb hisoblovchi diniy ta'limotning boshqacha bayon qilinishi edi".

Bu talqinlar shundoqqina sovet davrida bosilib chiqqan marksizm-leninizm falsafasiga doir o'quv qo'llanmalari va ma'lumotnomalardan ko'chirib qo'yilganligi ko'rinib turibdi. Mustaqillik yillarida ham shunday gaplar bilan kitob to'ldirish yoshlar tafakkuriga qanday ta'sir ko'rsatishi ma'lum.

Hegel' asarlarida sof falsafiy tushunchalar bo'lmish Borliq, sifat, miqdor, me'yor, mohiyat, hodisa, voqelik, tushuncha, mutlaq g'oya singari mantiqiy atamalarning o'ziga xos ichki uyg'unlikka bo'yinsundirilgan tizimi yaratilgan bo'lib, marksistlar Hegelni maqtaganda ham, tanqid qilganda ham faylasufning murakkab mantiqiy mulohazalarini xolis idrok etishni emas, balki ulardan o'zlarining qarashlariga mos keluvchi jihatlarini ajratib olib, ustalik bilan foydalanishni ko'zlaganlar.

Ikkinchi bir ulug' olmon mutafakkiri dinshunos va faylasuf Lyudvig Feyerbax ham hanuz Hegel "idealizmi" ning fosh etuvchisi va yangidan "materializm g'alabasi" ni ta'minlagan shaxs sifatida eslanadi. Vaholanki, "Xristianlikning mohiyati" kitobida olg'a surilgan g'oyalar faqatgina marksistik materializmga "xizmat qilish" maqsadiga bo'yinsundirilgan emasligi mutaxassislarga ayondir.

70 yil davomida jahon kommunist faylasuflari tomonidan Evropa falsafasining butun tarixi xuddi shu tarzda marksistik aqidalar nuqtai nazaridan «andazalab» chiqilgan. Tarixda o'tgan har bir yirik faylasuf merosining «yutuq» va «kamchiliklari» sarhisob qilingan, agar uning mulohazalari «dialektik materializm»ning biror-bir qirrasini «isbotlash»ga xizmat qilsa, bu o'sha faylasufning «progressiv», «haqiqatga muvofiq» tomoni, agar marksizm aqidalariga zid kelsa, mos tushmasa, bu uning «reaktsion», «adashgan» tomoni ekani ta'kidlangan. Bu ishlarni ancha-muncha iste'dodli olimlar «qotirib» bajargani tufayli, sovet davri "faylasuf"lari ular yozgan narsalarni o'z vaqtida sof ilmiy haqiqat sifatida qabul qilishgan. Bugun endi o'z xohishlaridan qat'i nazar xotiraga joylashib olgan bunday yarim yolg'onlardan xalos bo'lish ular uchun oson emas. Marksizmning og'ir jinoyatlaridan biri shuki, o'z davrida minglab qobiliyatli yoshlarni ilmda ana shunday boshi berk takabburlik ko'chasiga kiritib qo'yib, ham ularga Alloh bergan tabarruk ne'matni elga sovurdi, ham jamiyat rivojiga ikki tomonlama zarar etkazdi.

O'sha davrda falsafa fakul'tetlarida marksizmdan boshqa yana nimaniki o'rgatishgan bo'lsa, yana o'sha marksizm nuqtai nazaridan o'rgatishgan. Bugun bizda Kantni aslyatda o'qigan nechta faylasufni topish mumkin? Hegel yoki Feyerbaxni-chi? Aflotun va Arastu asarlarini ruscha tarjimada agar astoydil o'qib chiqqanlar bo'lsa ularga ming rahmat! Lekin bular bari hali Evropa falsafasi, xolos. Jahonda yana mumtoz hind falsafasining turli oqimlari, qadim xitoy falsafasi va hokazolar bor. Agar milliy ma'naviyatimiz takomiliga bevosita aloqador bo'lgan islom mintaqasi hududlariga nazar soladigan bo'lsak, ulug' allomalarimiz Forobiy, Moturidiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy, Ibn Tufayl, Ibn Rushd asarlarining asl matnlari bilan jiddiy tanishib chiqish hozirga kelib bizdagi falsafa bilimdonlaridan kimlarga nasib etdi-yu, ularni to'g'ri idrok etish uchun yana qancha bilim, qancha mashaqqatli mehnat kerak. Xullas, milliy ma'naviyatimiz an'analarida yangi bir

fikr aytish uchun o'zidan oldin yaratilgan ma'naviy boyliklarni chuqur anglab etish talab etiladi. Albatta, bu 1-2 yilda bitadigan ish emas.

Bizning fikrimizcha, sobiq marksizm hukmronligi o'sha davrda falsafa va unga yondosh yo'nalishlarni tanlaganlarning ko'pchiligi ongiga turli yo'llar bilan o'zi joylashtirgan Borliq haqidagi tasavvurlar, metodologik andaza va qoliplarni mutlaq haqiqat deb ishontirgan. SHu ishonch ruhi va al'ternativ bilimlarning etarli emasligi hanuz yanglish tasavvurlarga quvvat berib kelmoqda. Masalan, dialektika mutlaq haqiqat yo'q deb o'rgatadi, deydi faylasuf do'stimiz. Ammo yaqin o'tmishda xuddi shu dialektika qonunlariga mutlaq haqiqat deb qarash odat tusiga kirgan edi. Asli ularning o'zi ham cheksiz Borliq haqiqatini modellashtirishning bir tajribasi - o'z davri talablari natijasida yuzaga kelgan bir qolip, andaza emasmi?

YAna bir masala – tom ma'nodagi mustaqil falsafiy tafakkur egasi bilan, o'zgalarning falsafiy qarashlarini o'rganuvchi falsafashunosni farq qilish zarurati. Rahmatli professor G'aybulla as-Salom bir katta izdihomda afsus bilan aytgan edi: «Falsafa nihoyatda ulug` narsa, ammo qani bugungi O'zbekistonda birorta «men - faylasufman» deb yurak yutib da'vo qiluvchi bormi?» Da'vogarlar ko'p bo'lishi mumkin, ammo Aristotel', Kant, Forobiy, Rumiylar kabi mustaqil falsafiy tizimga asos solish uchun qancha bilim va iste'dod kerak? Sobiq sovet davrida falsafa fakul'tetida ta'lim olgan, yoki sobiq sovet marksist «faylasuf»larining ta'limini olish bilan kifoyalanib qolgan har bir oliy ma'lumotli mutaxassisni, xatto u ilmiy daraja egasi bo'lsa ham, tom ma'noda faylasuf hisoblasak bo'laveradimi?

G'arbda muayyan ilm sohasida falsafiy umumlashmalar yarata olganlarga «falsafa doktori» ilmiy darajasi beriladi. Bizning falsafashunoslarimiz orasida nihoyatda teran fikrlovchi insonlar bor. Agar ular yangi voqelikni eski andazalar bilan o'lchashni qo'yib, biror muayyan fan yo'nalishi bilan shug'ullana boshlasalar, balki jamiyat ko'proq yutuqlarga erishgan bo'larmidi?

Xullas, falsafa va mantiq ilmi o'ta jiddiy fanlar bo'lib, jahon mumtoz falsafasini, jumladan, XIX - XX asr Evropa faylasuflarining ijodiy merosini mustaqil va atroflicha o'rganish muhim ahamiyatga ega. Faqat bu jiddiy mashg'ulot bilan alohida falsafiy yo'nalishidagi ilm va ta'lim dargohlarida shug'ullanib, asl manbalar asosida ta'lim va tadqiqot olib borish, hozirgi jahon falsafasi va falsafashunosligining etakchi namoyandalari bilan yaqin muloqotda bo'lib, ular bilan hamkorlikni har taraflama rivojlantirish unumli natijalar berishi mumkin.

XX asr Evropa falsafasining etakchi yo'nalishlari - Akvinalik Toma izdoshlari ("yangi tomizm"), Zigmund Freyd, Bertran Rassel, Lyudvig Vitgenshteyn, erix Fromm, Martin Xaydegger, Karl Yaspers, rus mutafakkirlari Vladimir Solov'ev, Pavel Florenskiy, Nikolay Berdyayev va jahonning boshqa taniqli faylasuflari ijodini xolis o'rganish bugungi zamondoshimizning fikriy dunyosini benihoya kengaytirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari qadim va hozirgi zamon arab, hind, qo'yingki, jahon falsafiy tafakkuri durdonalarining barchasini ham har tomonlama o'rganish foydadan xoli emas. Ammo bir narsani yoddan chiqarmaslik lozimki, avvalo, falsafa inson ma'naviyatini shakllantiruvchi yagona omil emas, qolaversa, dunyoning hamma ilmini har bir kishi o'zlashtirib etkaza olmaydi. SHu sababli

bugungi kunda falsafa fanini qaysi chegaralarda va kimlar o'rganishi lozimligi haqida atroflicha mulohaza bilan fikrlashib olish va kerakli xulosalar chiqarish lozim. Bir sharti shuki, bunday fikr almashuvda qatnashuvchilar doirasi kengroq va xolisroq bo'lmog'i, faqat falsafashunoslar, yoki ularga yondosh soha vakillaridan iborat bo'lib qolmagani ma'qul.

Barcha faylasuf ham Borliq haqiqatining asl mohiyatini anglab etishga intiladi. Ammo, agar u haqiqiy iste'dodli alloma bo'lgan taqdirda ham aslida cheksiz Borliq haqiqatining bir qirradi xususida muayyan xulosalar bera oladi, balki muayyan yangi jihatlarni yoritib beradi. U yaratgan tizim baribir oxirgi haqiqatni ifoda etmaydi. SHu nuqtai nazardan, masalan, Hegel' ta'limoti ham voqelikning mutlaq haqiqatini kashf etgan emas, balki uning ba'zi yangi qirralariga e'tibor qaratib, ularni o'z davridagi mavjud tasavvurlarga muvofiq talqin etgan, deb qaralsa, to'g'riroq bo'lsa kerak. Oradan bir asr o'tar-o'tmas Hegel' talqinlari hayotni, Borliqni to'g'ri anglab etish uchun etarli bo'lmay qoldi, chunki zamon o'zgardi, XIX asr voqeligi kechagi kunga aylandi. SHu sababli XX asr o'rtalariga kelib, mutlaqo yangicha tarixiy voqelikda Karl Popper singari Evropada shuhrat qozongan faylasuflar Hegel falsafasiga nisbatan jiddiy raddiyalar bildira boshladilar.

Milliy ma'naviyatimiz an'analari me'yor qonuniga tayanadi. Murakkab voqelikning turli jihatlari aro mutanosiblik, uyg'unlik bo'lishigina insoniyat taraqqiyoti uchun, hayot mukammalligi uchun asosiy shart ekanligini ulug'allomalarimiz o'z davridayoq anglab etganlar va o'z asarlarida ifodalab berganlar. Dialektika qonunlari esa bu murakkab dunyoni, bugungi kun nuqtai nazaridan olganda, anchayin jo'nlashtirib tushuntirishga urinish sifatida baholanishi mumkin, shu sababli voqelikni **o'ta murakkab strukturali tizim** deb qarash Farb ilmida ham allaqachon shakllangan. Unda ba'zan "qarama-qarshiliklar birligi va kurashi", ba'zan "inkorni inkor" yoki "miqdor o'zgarishlardan sifat o'zgarishlarga o'tish" tarzida tasavvur qilsa bo'ladigan hodisalar uchrab turadi. Ammo bu qonunlarni voqelikni anglab etishning asosiy vosita va usullari deb mutlaqlashtira boshlasak, darhol sun'iy muammolar hosil qila boshlaymiz. Biz sovet davrida mustabid mafkuraga bo'ysunib marksizm falsafasini eng oliy haqiqat deb qabul qilib, barcha ilm va tarbiya yo'nalishlari markaziga qo'yib keldik. Vaholanki, milliy ma'naviyatimiz tajribasida **falsafa yo'nalishi**, o'zining butun ko'lami bilan, insonning Borliq haqiqatini izlashidagi **turli yo'nalishlardan biri** deb qaralgan. Darhaqiqat, falsafa o'zining barcha oqimlarida mantiqiy tafakkurga tayanadi. Vaholanki, insonning voqelikka yondoshuvi faqat mantiqiy tafakkur bilan cheklanmaydi. Ibrat va ibodat, irfon va riyozat, san'at va nafosat, did va farosat, va, nihoyat, amaliy yaratuvchilik faoliyatining turli yo'nalishlari - barchasi insonga Borliq haqiqatini anglab etishda ko'makdosh bo'la oladi. Asotir tafakkur, badiiy tafakkur, irfoniy tafakkur, tarixiy tafakkur va hokazo inson tafakkurining yo'nalishlari behisob. Ma'naviyat o'zini bir tafakkur tarzi bilan bog'lab qo'ymaydi, Borliq mohiyatini va o'zining unga nisbatini anglab etishiga urinishida faqat aqlga tayanish bilan cheklanmaydi, balki aqlni ham ko'ngil ko'zguisiga sayqal berish uchun bir vosita deb qaraydi.

Aniq ilm yo`nalishlaridan farqli o`laroq, faylasuf tanlagan mavzu o`ta murakkabdir. Borliq haqiqatining qirralari, jihatlari shu qadar cheksiz-ki, hechqachon ularni mukammal qamrab olib bo`lmaydi. SHu sababli faylasuf yaratgan tizim mantiqiy asoslanishiga ko`ra ilmga o`xshasa ham, aslida Borliq haqiqatini modellashtirishga navbatdagi urinishdir. Faylasuf mantiqiy fikr yuritadi, ammo u rostmana falsafiy tizim yarata olishi uchun voqelikni modellashtirish iste`dodiga ega bo`lishi lozim. Falsafiy modelni ilmiy haqiqatdan farq qilmaslik oxir-oqibatda uni mutlaqlashtirishga olib keladi. Vaholanki, har zamonning, har makonning, balki har yo`nalishning o`z falsafiy modeli bo`ladi. Ularni bir zamon va makondan boshqasiga taqlidiy ko`chirishga urinish – ko`pchilikni chalg`itib qo`yish mumkin. SHu sababli gap mohiyatan «dialektik materializm»ning yolg`on yoki rostligida ham emas, haqiqat shundaki, kechagi sovet voqeligida ideallashtirilib ongimizga singdirilgan falsafiy model bugungi mustaqil O`zbekiston sharoiti uchun mutlaqo yaroqsizdir.

Ma`naviyatda insonning Borliq haqiqati bilan nisbatiga asos e`tibor qaratiladi. Ma`naviyat insonni fanodan baqoga eltuvchi yagona yo`ldir. Asli falsafa ham Borliq haqiqatini izlaydi, shu nuqtai nazardan falsafa ma`naviyatdan tashqarida emas, ammo falsafada yakka shaxs o`z aqliga tayanib Borliq haqiqatini anglab etmoqchi bo`ladi, uning dilida ilm imondan oldin turadi, har bir faylasuf, mohiyatan olganda, o`z aqlini, o`z hayotiy tajribalarini bashariyat ungacha erishgan barcha bilimlardan, jumladan, millionlab insonlar tan olgan, imon keltirgan, payg`ambarlar orqali yagona Alloh tomonidan insoniyatga rahmat sifatida nozil etilgan ilohiy kitoblarda ayon etilgan bilimlardan ham ustun qo`yadi, ularni tanqidiy tahlil qilishga o`zini haqli deb tasavvur etadi. Falsafiy imon tushunchasi ayni yakka shaxsning mantiqiy tafakkuriga tayanib yaratilgan muayyan falsafiy tizimga imon keltirishni nazarda tutadi. Ammo barchamiz xom sut emgan bandalarmiz. Bizning aqlimiz Borliq haqiqatini yaxlit anglab etish qudratiga ega emas, chunki Borliq haqiqati – kull (bir butunlik), bizning aqlimiz esa juz (butunning qismi)dir, qism butunni qamray olmaydi. Bundan tashqari bir kishi qanchalik aqlli va ist`dodli bo`lmasin, qanchalik hayot tajribasiga ega bo`lmasin uning aqli va shaxsiy tajribasi o`zigacha yashab o`tgan butun insonlarning aqli va tarjibasidan ortiq bo`la olmaydi. SHunday ekan, “Ma`naviyat asoslari” fani falsafadan farqli o`laroq insonning Borliq haqiqatiga nisbatini o`rganishda masalaga konkret yondoshadi, ya`ni o`z mavzusini o`rganishda “ma`naviyat nima?” degan savolga mantiqan umumiy javob qidirishdan avval muayyan millat ma`naviyatini tarixan o`rganishdan, ya`ni ma`naviyat sohasini yaxlit voqelik sifatida olib, uning mohiyatini ochish uchun biror-bir millat tomonidan yaratilgan va o`ziniki deb qabul qilingan ma`naviy merosni ushbu millatning ma`naviy takomili nuqtai nazaridan nazariy tadqiq etishdan boshlaydi. Bunda naqliy va aqliy bilimlar uyg`unligiga asosiy e`tibor qaratiladi, ya`ni har bir chiqarilgan nazariy xulosaning nafaqat mantiqiy, balki amaliy-tarixiy (faktik) asosi ham mavjud bo`lishi talab etiladi. Ma`naviyatchi olim o`z izlanishlarida ham millat tan olgan ilohiy kitoblar mundarijasini, ham ajdodlar qoldirgan ma`naviy meros va tarixiy tajribani, ham muayyan millat ma`naviyatidagi bugungi kunda mavjud an`ana va tamoyillarni bir-biri bilan uzviy bog`liqlikda olib ularning

umumbashariy qadriyatlar bilan muvofiq jihatlariga urg'u beradi. Ma'naviyatchi uchun nafaqat mantiqiy, ilmiy tafakkur yutuqlari, balki o'zga tafakkur yo'nalishlarda qo'lga kiritilgan qadriyatlar ham teng e'tiborga molikdir.

Bugun mustaqil O'zbekistonning birinchi Prezidenti jahon tajribasi va milliy an'analirimizga tayangan holda mutlaqo yangi model yaratmoqda va u amaliy hayotga tatbiq etilib, shu kungacha o'zini oqlab kelmoqda. Uning asosida mustaqil davlatchiligimiz, iqtisodimiz, ma'naviy qadriyatlarimiz rivojlanib va taraqqiy topib bormoqda. Demak, bizning ijtimoiy sohalaridagi izlanishlarimiz ayni shu umummetodologik asosga tayanmog'i zamon va makon ruhining taqozosidir. Biz bugun shu voqe modelni ilmiy tahlil qilmog'imiz, uni jahon va tarix tajribasi bilan qiyoslab, tub xususiyatlarini kashf etmog'imiz maqsadga muvofiq.

Tayanch so'z va iboralar

Haqiqat, Borliq haqiqatini anglab etish, tafakkur turlari, bilim turlari, asotir tafakkur, mantiqiy tafakkur, timsoliy tafakkur, tavhidiy tafakkur, irfoniy tafakkur, falsafa va ilm, taqdir va tadbir, "ahli qabul", "ahli rad", ma'naviyat va falsafa, falsafiy tafakkur.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

Haqiqatning ma'no-mohiyati nimalarda ko'rinadi?

Turli millatlar ma'naviyatining uyg'unligi nimada?

Tafakkur turlari va ma'naviyatning o'zaro aloqadorligini sharhlang.

Bilimning qanday turlari mavjud?

Ma'naviyat va falsafaning o'zaro aloqadorligi qanday?

Falsafaning hozirgi davrdagi vazifasi nimalardan iborat?

Aniq va tabiiy fanlarda ma'naviyat masalalari qanday o'z ifodasini topgan?

12-mavzu: O'zbekiston va jahon. Globallashuv sharoitida ma'naviyatga tahdid va uni bartaraf qilish yo'llari

1.O'zbekiston va jahon: yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishda milliy ma'naviyat va jahon madaniyati an'analari uyg'unligini ta'minlash zarurati

YOsh avlodda nafaqat o'z hayoti, oila a'zolari, Vatani va millati oldidagi, balki atrof-tabi'at, butun kurrai zamin va jami bashariyat oldidagi mas'uliyat tuyg'usini shakllantirish bugungi kun ta'lim-tarbiya tizimining eng muhim masalasi bo'lib turipti.

O'zbekiston respublikasi Prezidenti ma'naviyatga qarshi turli xurujlar haqida gapirar ekan, ta'kidlab o'tadiki: *"Bu haqda gapirganda, faqat bitta millat yoki xalq haqida fikr yuritish masalani o'ta tor tushunish bo'lur edi. YA'ni, bu o'rinda so'z faqat bizning ma'naviyatimizga qarshi qaratilgan tajovuzlar haqida, azaliy fazilatlarimiz, milliy qadriyatlarimizni ana shunday hujumlardan asrash xususidadagina borayotgani yo'q. Muhim ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan ushbu muammoni keng miqyosda, dunyoning barcha mamlakatlari va xalqlari hayotiga daxldor masala sifatida o'rganish, tahlil qilish va baholash maqsadga muvofiqdir"*. Masalaga bunday keng qamrovli yondoshuv kecha yoki bugun paydo bo'lgani yo'q. Muallifning o'zi ham eslab o'tganidek, bizning ulug'

ajdodlarimiz barchasi "o'z ijodi bilan nafaqat ikki daryo oralig'idagi xalqlarni, balki butun bashariyat farzandlarini doimo mehr-oqibatli, do'st-birodar bo'lib yashashga" da'vat etib kelganlar.

Insonning qalbi va ongiga jo bo'lgan milliy ma'naviy-axloqiy negizlar uni butun umri davomida halol, pok, bilimli, xalq xizmatida bo'lishga, Vatan ravnaqi hamda taraqqiyotiga hissa qo'shishga, o'zining ongli va erkin mushohada qiluvchi shaxs sifatida kamol topishiga muttasil ravishda undaydi. Prezidentimiz I.A.Karimov doimo ta'kidlab kelganidek: "...Farzandlarimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlarimiz asosida, o'z fikru tafakkuri va zamonaviy bilimga ega bo'lgan vatanparvar etib voyaga etkazish – barchamizning otalik va onalik burchimizdir." Vatanimiz kelajagi bo'lgan yoshlarga hozirgi zamon talablari darajasida bilim va tarbiya berish, ularni yuksak ma'naviyatli, ongi harqanday salbiy ta'sirlarga nisbatan bardoshli qilib voyaga etkazish – bugungi kun ta'lim muassasalarining asosiy vazifasidir, chunki faqat ana shunday insonlargina kelajakda odil jamiyat poydevorini yarata oladilar.

Prezidentimiz I.A.Karimovning "...Aql-zakovatli, yuksak ma'naviyatli kishilarni tarbiyalay olsakgina, oldimizga qo'ygan maqsadlarga erisha olamiz, yurtimizda farovonlik va taraqqiyot kamol topadi" degan so'zlari ayni shu ma'noni anglatadi. Bu esa har birimizning farzandlarimiz, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy kamoloti, g'oyaviy chiniqishiga, har hil buzg'unchi g'oya va mafkuralarga qarshi muassasiz kurashchi ruhida tarbiyalashga mas'uliyat bilan yondashishga undaydi. Aynan farzandlarning kamoloti – ertangi kunda barchamizning tinch hayotimizni ta'minlaydi. Buning uchun ularni milliy g'oya ruhida tarbiyalash, ularga hurlik, ozodlik, demokratik tamoyillarga asoslangan jamiyat barpo etish, erkin fuqarolik jamiyat asoslari haqida tushuncha berish barchamizning burchimizdir.

Butun dunyo xalqlari bir-birini tushunib yashashga intilmog'i lozim. Dushmanlik, g'ayr ko'zi bilan qarash emas, mehr bashariyatni birlashtiradi. Bu ulug' haqiqatni bizning ajdodlarimiz allaqachon anglab etganlar. Ammo o'zgani tushunish uchun, o'zgaga mehr ko'zi bilan boqish uchun, avvalo, inson o'zligini anglab etmog'i kerak. O'zligini anglamagan zot hech qachon o'zgani tushunmaydi, uni xolis qabul qilmaydi. Asli milliy ma'naviyatimizga bugungi ayricha e'tibor ham ushbu o'zligimizni anglab etishga bo'lgan kuchli ehtiyoj natijasidir.

Biz milliy urf-odatlarimiz, marosimlarimizga baho bermoqchi bo'lsak, butun insoniyat manfaatlari nuqtai nazarini, alohida shaxs erkinligi, Vatan va millat manfaatlari, milliy qadriyatlarimiz majmuini yaxlit uyg'unlikda olib qaramog'imiz talab etiladi. Agar shu uyg'unlikka mohiyatan muvofiq bo'lsa, yoxud loaqal unga zid bo'lmasa, demak, maqbul, ammo insonlararo ziddiyat tug'dirsa, nifoq solsa, yoki o'zga shaxs erkini bo'g'sa, Vatan va millat manfaatlari zid bo'lsa, demak, maqbul emas. Ammo milliy ma'naviyatimizni qadrlashimiz, uni rivojlantirishga urinishimiz, kimlardir talqin qilmoqchi bo'layotganidek, o'zga xalqlar madaniyatini mensimaslik yoki milliy xudbinlikka berilishni anglatmaydi, balki uzoq yillik qaramlik asoratidan qutulib o'zligimizga qaytish, o'zligimizni anglab etishga urinishni bildiradi. "CHunki har qaysi millat yoki xalqning ma'naviyati uning bugungi hayoti va taqdirini, o'sib kelayotgan

farzandlarining kelajagini belgilashda shak-shubhasiz hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi”.

Ma'lumki, 2010 yilga yurtimizda “Barkamol avlod yili” deb nom berildi. SHu munosabat bilan O'zbekiston respublikasi Prezidenti I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan ma'ruzasida sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash xususida gapirib, jumladan, shunday deydi:

“Ma'lumki, bugungi kunda farzandlarimizning ma'naviy olamini yuksaltirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash masalasi biz uchun dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Ayniqsa, hozirgi murakkab va tahlikali zamonda milliy o'zligimiz, azaliy qadriyatlarimizga yot va begona bo'lgan turli xil xurujlar, yoshlarimizning ongi va qalbini egallashga qaratilgan g'arazli intilishlar tobora kuchayib borayotgani barchamizni yanada hushyor va ogoh bo'lishga da'vat etishi tabiiydir.

SHu sababli yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzi tamoyillarini qaror toptirish, ularni giyohvandlik, axloqsizlik, chetdan kirib kelayotgan har xil zararli ta'sirlardan, “ommaviy madaniyat” niqobi ostidagi tahdid va xatarlardan asrash masalalari bir zum ham e'tiborimizdan chetda qolmasligi darkor.”

2. Globallashuv jarayonlari, ularning ijobiy va salbiy tomonlari. Evropa madaniyatining yutuqlari va muammolari. “Ommaviy madaniyat” hodisasi va uning mohiyati

XIX-XX asrlar davomida fan va madaniyat taraqqiyoti jihatidan Evropa mintaqasi boshqalardan uzil-kesil ilgari lab ketdi va natijada “jahon fani”, “umuminsoniy qadriyatlar” deganda birinchi navbatda Evropa madaniyati unsurlari tasavvur etila boshlandi. Yangi davrdagi bu mintaqaning yutuqlari ko'p jihatdan madaniy integratsiya jarayonlari bilan bog'liq. Bu davrda Evropa xalqlari (inglizlar, nemislar, frantsuzlar va h.k.) mintaqa miqyosidagi o'zaro madaniy axborot almashinuv doirasidan chiqib, o'zga mintaqalarda yaralgan boyliklarni o'zlashtira boshladilar. SHarqshunoslik keng rivoj oldi. Turli fan sohalari sharqshunoslarning yutuqlaridan ijodiy foydalana boshladilar. Evropaliklarning Osiyo va Afrika mamlakatlari va xalqlari hayotini o'rganishi, bir tomondan, ularning olam haqidagi tasavvurlarini kengaytirib, turli mintaqa xalqlarining bir-birlarini tushunish, o'zaro erkin muloqot qilish imkoniyatlarini oshirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, muayyan g'arazli kuchlar uchun o'zlariga qaraganda iqtisodiy va harbiy jihatdan zaifroq bo'lgan yurtlarni bosib olish, qaramlik asoratiga solishga bo'lgan intilishlari yo'lida xizmat qildi.

XX asr oxiri - XXI asr boshlariga kelib integratsiya jarayonlari yanada avj oldi, zamonaviy axborot texnologiyalarining bemisl rivoji va yagona jahon axborot maydonining shakllanishi bu jarayonning yangi bosqichga ko'tarilishiga, Prezidentning **“YUksak ma'naviyat – engilmas kuch”** kitobida topib aytilganidek, *“tsivilizatsiyalararo muloqotning yangicha sifat kasb etishi”* ga olib keldi.

¹ “Barkamol avlod yili” davlat dasguri.T., “Uzbekiston”, 2010, s.7.

Siyosatga doir ilmiy adabiyotlarida bunday jarayon “**globallashuv fenomeni**” deb nomlanmoqda. Prezident asarida bu hodisa oddiy qilib “*hayot sur`atlarining beqiyos darajada tezlashuvi*” deb tushuntiriladi.

Bashariyat taraqqiyotidagi bunday o`zgarishlarni uzil-kesil “yaxshi” yoki “yomon” deb, salbiy yoki ijobiy hodisa sifatida baholab bo`lmaydi. Kitobda yozilganidek, “*har qanday taraqqiyot mahsulidan ikki xil maqsadda – ezgulik va yovuzlik yo`lida foydalanish mumkin.*”

Prezident kitobida **globallashuv** va integratsiya jarayonlarining talay ijobiy imkoniyatlari birma-bir sanab o`tiladi. Ularni umumlashtirib aytiladigan bo`lsa, birinchi navbatda turli sohalarida (jumladan, iqtisod, siyosat, madaniyat sohalarida) “*davlatlar va xalqlar o`rtasidagi integratsiya va hamkorlik aloqalarining kuchayishi*”ga xizmat qilishi mumkin, va darhaqiqat, bunday hamkorlik munosabatlari kundan-kunga kengayib va rangbaranglashib borayotganini o`z ko`zimiz bilan ko`rib turibmiz.

SHu bilan birga dunyoda barcha odamlar ham ezgu niyatlar bilan ish olib boradi, deyish qiyin. Ba`zilar uchun bu hayotda vujudga kelgan har bir yangilik ularning o`z g`arazli maqsadlariga qulay bir vosita xizmatini bajarishi kerak. Jumladan, jahonda yagona axborot maydonining vujudga kelishi ham bunday buzg`unchi kuchlar uchun “ayni muddao” bo`ldi. Ular zudlik bilan bu qudratli vositani ham o`z qabih niyatlari yo`lida ishga solish harakatiga tushdilar. Vaziyatning murakkabligi shundaki, bunday yovuz niyatli kuchlarning Vatani ham, millati ham, dinu imoni ham yo`q. Ular goh “*islomiy*” qiyofada, goh “*erkinlik va demokratiyani olg`a siljitish*” niqobi ostida harakat qilishlari mumkin.

Prezident I.A.Karimovning yangi kitobida insonlarning Borliq haqiqatiga munosabatidagi ikki xil yondoshuv, “*bir-birini inkor qiladigan ikki xil hayotiy qarash*” haqida gap boradi:

“*Birinchisi – o`z nonini halol mehnat bilan topadigan, xolis va ezgu ishlar bilan el-yurtga naf etkazadigan, tiriklik mazmunini teran anglab, nafaqat bugungi hayot lazzatlari, balki oxirat haqida, uning obod bo`lishi haqida o`ylab yashaydigan insonlarga xos hayotiy qarashlar.*”

Ikkinchisi – bunga mutlaqo qarama-qarshi bo`lgan yondoshuv, ya`ni, hayotning ma`no-mazmuni haqida bosh qotirmasdan, bunday savollar bilan o`zini qiynamasdan, faqat nafs qayg`usi va o`tkinchi hoyu havasga, huzur-halovatga berilib, engil-elpi umr kechiradigan, o`zining ota-ona va farzand, el-yurt oldidagi burchiga umuman befarq bo`lib yashaydigan odamlarning fikr-qarashlari.

Mana shunday ikki xil dunyoqarash asosida paydo bo`ladigan og`ir savollar odamzot ongli yashay boshlagan zamonlardan buyon uni o`ylantirib, qiynab keladi...”

SHu o`rinda savol tug`iladi: *befarqlik, loqaydlik bilan yovuzlik orasidagi munosabat qanday?* Tan olish kerakki, dunyoda son jihatidan olinsa, **mutlaq yovuz odamlar** juda kamchilikni tashkil qiladi. Ular aslida odam ham emas, tsunami, to`fon yoki zilzila kabi “*xudoning bir balosi*”. SHunday ekan, qanday qilib **juda ozchilik bo`lgan bu toifa** ba`zan millionlab insonlar ustidan o`z hukmini yurgiza boshlaydi? Ayni yuqorida aytilgan “*hayotning ma`no-mazmuni haqida bosh qotirishni oshiqcha ish deb biladigan, Alloh va bashariyat oldidagi*

o'z burchini eslashni ham istamaydigan, faqat nafs qayg'usi va o'tkinchi hoyu havasga berilib kun kechiradigan" odamlarning befarq va loqaydligi tufayli bunday yovuz kuchlar o'z makru hiylalarini bemalol amalga oshirishga muvaffaq bo'ladilar. Chunki bunday kimsalar ko'pincha o'zlari sezmaganda holda yovuzlik kuchlariga xizmat qiluvchi dahshatli qurolga aylanib qoladilar. SHu sababli Prezidentning yangi kitobida **befarqlik va loqaydlik** asl insoniylikka zid turuvchi qusur sifatida qattiq qoralanadi.

Aytilganlarga eng yorqin misol sifatida bugungi kunda butun dunyodagi fikrlovchi insonlarni borgan sari qattiqroq tashvishga solayotgan **"ommiy madaniyat"** hodisasining kelib chiqishiga e'tibor qarataylik. Bu hodisa bugun butun dunyoga ko'proq Evropa va SHimoliy Amerikaning rivojlangan mamlakatlaridan tarqalayotganini hisobga olib, ushbu mintaqalardagi hozirgi ma'naviy-axloqiy muhitning shakllanish tarixiga qisqa (eng umumiy bir tarzda) to'xtab o'tish kerak bo'ladi.

Ma'lumki, shu kungacha jahon ilmida **"ma'naviyat"** hodisasi yaxlit tushuncha sifatida izchil ilmiy tahlilga tortilmadi. Bu sohaga oid mavjud izlanishlar boshqacha tushunchalar va tizimlar doirasida kechdi. Xususan, Evropada inson ma'naviyatiga oid bahslar falsafa va uning tarkibiy qismi hisoblangan **axloqshunoslik ilmi** doirasida rivojlandi. Inson axloqi aslida zohiriy, aniqrog'i, ikkilamchi hodisa bo'lib, shaxs ma'naviyatining insonlar aro munosabatlarda namoyon bo'lishidir. Uning botinida ma'naviy omillar yotgani tufayli faylasuflar asosan axloqning botiniy omillariga e'tibor qaratganlar. Agar bu sohadagi Evropa an'anasini umumiy bir tarzda ko'zdan kechiradigan bo'lsak, axloqshunoslik ilmi ko'proq **insonning iroda erkinligi, aql va bilim, baxt va lazzatlanishga intilish, manfaatdorlik** kabi masalalarga e'tibor qaratganligini ko'ramiz. Aksariyat holatlarda **mas'uliyat** va **burch** masalalari ham inobatga olinadi. Axloqning imonga bog'liq jihatlari xristian axloqida alohida ta'kid etilsada, YAngi davrda bu masala ko'pincha aktuallashtirmaydi. Umuman, insonning **dunyoviy maqsadlariga** alohida e'tibor qaratilishi Evropa axloq ilmining ustivor jihati deyish mumkin.

Insonning iroda erkinligiga e'tibor masalasida Evropa faylasuflari SHarqqa nisbatan ancha ilgari ketganliklarini e'tirof etish lozim. Islom mintaqa madaniyatining ilk shakllanish davrida ushbu masala atrofida ancha qizg'in bahslar bo'lib o'tgani tarixdan ma'lum. Jabariylar va qadariylar orasidagi munozaralar, mo'tazila kalomida bu muammoga ayri-ayri e'tibor axiyri borib Imom **Abu Mansur Moturidiy** ta'limotida uzil-kesil hal qilingach, keyinchalik bu muammoga ko'p ham e'tibor qaratilmadi. Vaholanki, imom **Moturidiy** va izdoshlari o'z davridagi turli bid'atlar bilan mubohasa jarayonida ko'proq Alloh qudrati va irodasining mutlaqligini ta'kidlashga urg'u berish bilan band bo'lishib, insonning iroda erkinligi masalasida **ixtiyor, kasb** va **fe'l** tushunchalarini sharhlash bilan chegaralangan edilar. YAngi davr Evropa axloq ilmidagi **insonning iroda erkinligi** masalasi deyarli doimo faylasuflar diqqat markazida bo'ldi. Ayniqsa, nemis mumtoz falsafasining asoschisi **Immanuel Kant**ning g'ayb olami ("Ding an sich"), "nazariy aql" va "amaliy aql", insoniy bilim chegaralari haqidagi qarashlari, shu asosda **iroda erkinligi va mas'uliyat (burch)** nisbatiga alohida

e'tibori diqqatga sazovordir. Kantning fikriga ko'ra, inson shaxs sifatida erkin iroda egasi bo'lib, o'z hayotiy maqsadlarini o'zi erkin belgilaydi. SHu bilan birga bani basharning har bir a'zosi o'z galar erkini cheklovchi harqanday xatti-harakatdan o'zini tiyishi kerak. Bunday oliy mas'uliyatni faylasuf "qat'iy qoida" ("kategoricheskiy imperativ") deb nomlaydi.

Immanuil Kantning falsafasi inson ruhining abadiyligi va yagona oliy ilohiy qudratning mavjudligini bevosita axloq bilan bog'lab izohlagan bo'lsa, keyingi asrlar Evropa falsafasi rivojida yana umumbashariy meyorlardan uzoqlashuv kuchayib bordi. YAngi Davr Evropa ilmida axloqni o'rganuvchi aksariyat yo'nalishlar moddiyunchilik asosiga qurilib, axloqiy meyorlarning shakllanishini faqat insonning moddiy (dunyoviy) ehtiyojlaridan keltirib chiqarishga urindilar. Ularga ko'ra axloqning negizida baxtli bo'lishga intilish, lazzatlanishga intilish, manfaatdorlik, sharoitga moslashish kabi sof dunyoviy maqsadlar nazarda tutiladi. Milliy ma'naviyatimiz an'analarida shaxs ma'naviyatining asosiy jihatlari – imon, ilm, mas'uliyat, mehrning o'zaro uyg'unligi masalasi ustivor yo'nalish ekanligi ma'lum. Muayyan tarixiy sabablarga ko'ra Evropa axloq ilmida ayni shu o'zaro mutanosiblikka etarli e'tibor qaratilmadi. Natijada, bugungi kunga kelib, ushbu mintaqada ma'naviy-axloqiy sohada juda og'ir muammolar kelib chiqmoqda.

Bizning nazarimizda, axloqning ikki jihati bor, birinchisi – zohiriy (tashqi) tomoni bo'lib, insonlar aro munosabatlarda o'rtacha mo'tadil meyorini saqlab turishga xizmat qiladi va u sharoitga moslashib o'zgarib turishi mumkin. Ikkinchisi – botiniy (ichki), ya'ni shaxs ma'naviyati bilan bog'langan tomoni bo'lib, bu jihat endi tashqi shart-sharoitga emas, balki shaxsning imon-e'tiqodiga bog'liq bo'ladi. Agar bunday inson sharoit taqozosi bilan imon-e'tiqodiga zid xatti-harakat qilishga majbur bo'lsa, unda vijdon azobiga uchraydi. Demak, "vijdon azobi" hodisasi zohiriy axloq talablari bilan shaxs imoni orasida ziddiyat mavjud bo'lgan holatlarda paydo bo'ladi. Materialistik (aniqrog'i, dahriyona) dunyoqarashga asoslangan axloqiy ta'limotlarda odatan zohiriy tomonga e'tibor qaratiladi va imon hisobga olinmaydi. Axloqni ijtimoiy muhit bilan yoki insonning fiziologik (biologik) ehtiyojlari bog'lab izohlashga urinish ana shunday qarashlar natijasida tug'iladi. Vaholanki, na ijtimoiy muhitning, na fiziologik ehtiyojlarning axloqqa bevosita aloqasi yo'q.

SHaxs axloqining zohiriy jihati – jamiyatdagi mavjud axloqiy meyorlarga bo'ysunish, rioya qilish bilan ifodalanadi. Jamiyatning axloqiy meyorlari esa mohiyatan ma'naviyatga emas, balki siyosat sohasiga taalluqli bo'lib, jamiyatdagi umumiy osoyishtalik va barqaror vaziyatni ta'minlashga qaratilgandir. Aslida ular meyoriy (yozilmagan) qonun-qoidalar shaklida bo'lib, siyosatdagi axloq qatlamining yuza qismini tashkil etadi. Bizning mintaqada mukammal ishlangan shaxs axloqining botiniy asoslari, o'z navbatida, uning ma'naviyati va tabiati (xulqi) orasidagi munosabatlari zaminiga qurilgan bo'lib, imon-e'tiqod masalasi bu o'rinda etakchi ahamiyatga egadir.

Jahon axloq ilmining falsafiy ildizlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, unda ham ikki xil yondoshuvni kuzatish mumkin. Biri – inson faqat moddiylikdan iborat, uning hayoti (borlig'i) faqat tug'ilgandan jisman o'lgungacha davom etadi,

o'lgach, jasad tuproqqa qorishib ketadi, "ruh" degani ruhiyat (psixika) bo'lib, insonning moddiy vujudi tirikligi paytidagina asab tolalarining yashash tarzi sifatida mavjud bo'lib, inson jismi halok bo'lgach, o'z-o'zidan yo'qolib ketadi, degan **materialistik e'tiqod**. Bu e'tiqodga ko'ra, inson hayvondan faqat moddiy a'zo – bosh miya yarim sharlari po'stlog'ining funktsiyasi bo'lmish **aqlning rivojlanish darajasiga ko'ra** farqlanadi, ya'ni inson va boshqa biologik mavjudotlar orasidagi farq aslida miqdoriydir, sifatiiy emas. Tabiiyki, miya o'lgach, uning funktsiyasi ham yo'q bo'ladi. **Bundan shunday xulosa chiqadi**: demak, inson o'z xatti-harakati uchun bu dunyoda, tiriklik davrida, jamiyat, ya'ni o'zga insonlar oldida javob beradi, xalos. Bunda u boshqalar ko'zi tushgan amali uchungina javob beradi, uning ko'ngli, niyatlari boshqalar ko'zidan yashirin, nimani o'ylasa, o'zi biladi, o'zgaga daxli yo'q, hatto boshqalar nigohidan pinhona qilgan ayb ishlari ham agar birov bilmasa, unga zarar keltirmaydi (mabodo birov bilib qolsa, o'sha guvohni "*sotib olish*" yoki "*gumdon qilish*" imkoni ham yo'q emas), siyosatda esa kim g'olib chiqsa, o'sha haq degan yozilmagan "*qonun*" mavjud. Qisqasi, ruslardagi "*ne poyman – ne vor*" qoidasi asosida yashayverasan, har qancha jinoyatlar qilma, kimdir ularni fosh qilmasa (yoki muayyan sabablarga ko'ra fosh qila olmasa), umring oxirigacha rohat-farog'atda yashab o'ta berasan. Qani bu erda "*viydon*" degan tushunchaning o'ri?

Bunday dunyoqarash sohiblarining axloqi faqat zohiriy bo'lib, **jamiyatdagi mavjud axloqiy meyorlarga rasman rioya qilish** bilan cheklanadi. Evropa axloqshunosligidagi *gedonizm*, *evdemonizm*, *utilitarizm*, *relyativizm* axloqiy printsiplari ayni shunday moddiyunchilik asosiga qurilgan bo'lib, bunday qarashlarga ko'ra axloqning negizida baxtli bo'lishga intilish (albatta, bu dunyoda, chunki oxiratda inson o'z erki bilan taqdirini o'zgartira olmaydi), lazzatlanishga intilish (bu lazzat xoh shahvoniy bo'lsin, xoh intellektual), manfaatdorlik, sharoitga moslashish kabi sof dunyoviy maqsadlar nazarda tutiladi.

Ikkinchi yondoshuv – inson moddiy mavjudot, ammo undagi **ruh abadiy**, bu dunyo hayoti inson uchun **sinov maydoni** bo'lib, uning har bir qadami o'lchovli, u har bir xatti-harakati, amali uchun Oliy qudrat oldida javob beradi, agar savobli ish qilsa, ham bu dunyoda, ham oxiratda mukofotini oladi, agar gunoh qilsa, yoki bu dunyoda, yoki oxiratda jazosini oladi, deb e'tiqod qilish. YA'ni Borliqning asosi moddiylikdangina iborat emas, balki bu olamni yaratgan va boshqarib turgan azaliy va abadiy **Oliy qudrat** mavjud, deb ishonish, shunga imon keltirish. Imon keltirish bilan ushbu Oliy qudrat oldida **mas'uliyat tuyg'usi** paydo bo'ladi. Ana shu asosda shakllangan axloq **haqiqiy axloq** bo'ladi. "*Axloq – ma'naviyatning o'zagi*" degan ta'rifda ayni shu jihat inobatga olinadi.

SHaxsning xulqi uning ma'naviyati ta'sirida takomillashib (ya'ni tabiiy xislatlari qusurdan fazilatga aylanib) borgan sari uning axloqi **zamima axloq**dan (insonni xudbinlik sari tortuvchi tarbiya ko'rmagan xulqdan) **hamida axloq**qa (ma'naviy kamolot natijasida go'zallashgan xulqqa) aylanib boraveradi. **Nafs tarbiyasi** – ma'naviy kamolot yo'li bo'lib, *axloqi hamidaning* shakllanish yo'li hamdir. Ammo ma'naviyat faqat nafs tarbiyasidan iborat emas. Ma'naviyat **imondan** boshlanadi, **ilm** bilan mukammallashadi, **tahliliy imon** orqali inson **nafs tarbiyasi** (*samovospitanie*)ga o'tadi va oxiri **mehr ma'rifati** orqali ma'naviy

kamolotga erishadi. "Axloq – ma'naviyatning o'zagi" degan hikmatning mazmuni shundaki, insonning ma'naviy kamolot darajasi uning axloqida eng yorqin shaklda namoyon bo'ladi. Agar inson faqat taqlidiy imon darajasida qolgan bo'lsa, u Allohning borligi va birligini tan olgan bo'ladi, buyurilgan farzlarni baqadri imkon bajarishga urinadi, ammo *axloqi hamida* sohibi bo'lmaydi.

YUqoridagi mulohazalar I.A.Karimov kitobida bir jumlada bayon etilgan: "G'arb olamida esa odamlarning hayot tarzida jamoaviylikdan ko'ra individualizm, shaxsiy manfaat tamoyillari ustunlik qilishini kuzatish mumkin. Bu ham muayyan, ob'ektiv ijtimoiy-tarixiy omillar tufayli shakllangan voqelik bo'lib, uni ham inkor etib bo'lmaydi.

YAngi davr Evropa axloq ilmidagi asosiy kamchilik xristian dinidagi yanglishuvlar bilan bog'liq, bu yanglishuvlar esa Allohning so'ziga (ya'ni muqaddas kitob bo'lmish asl Injil matniga) bandalarning so'zlari aralashib ketganligi sababli yuzaga kelgandir. Milodiy I-III asrlarda yashagan ilk xristianlar o'z tarixiy sharoitlaridan va o'sha davr tafakkur darajasidan kelib chiqib, Iso(a.s.)ning risolatlari va da'vatlari mohiyatini o'zlaricha talqin etishlari, IV asrga kelib xristian dini rasmiy maqomga erishgach, xristian ulamolarining katta yig'inlarida qabul qilingan mohiyatan xato aqidalarning muqaddaslashtirilishi natijasida bu sohada tuzatish mushkul bo'lgan chalkashliklar vujudga keldi. Bu chalkashliklar zaminida shakllangan "*cherkov otalari*"ning ta'limoti keyingi ming yil davomida butun mintaqada odamlar ongi-shuurida hukmronlik qildi. Bora-bora bu xato qarashlar xristian dinining mohiyati darajasida qabul qilinadigan bo'ldi. O'z vaqtida islomning yoyilishiga hukmron cherkov doiralari butun qudrati bilan qarshilik qildi (salb yurishlarini eslaylik). YAngi davrga kelib ilm-fanning rivoji yanglish diniy qarashlar bilan borgan sari ziddiyatga kirishib, ilg'or fikr egalari ongida **dahriylik tamoyillari** kuchayib bordi. Afsus bilan qayd etish kerakki, bu masalada islom dunyosi ulamolari ham mohiyatga chuqur kirib borib, Evropadagi yangicha tamoyillarni diqqat bilan kuzatish yo'lidan bormadilar, qaytaga XV asrdan keyin **musulmon olami tafakkurida turg'unlik, kibrlanish va yalqovlanish** kuchaydi, IX-X asrlarning o'ziga xos sharoitida shakllangan *ahli sunna va jamoa aqidalarini* tanqidiy qayta ko'zdan kechirish hech kimning xayoliga kelmadi. eng asosiysi, bu erda ham Alloh kalomi va bandalarning talqinlari orasidagi sifatiy farqqa e'tibor kamaydi. Natijada, YAngi davr Evropa tadqiqotchilari tabiiy va aniq fanlar taraqqiyotiga mahliyo bo'lib, ma'naviyat sohasida borgan sari imondan uzoqlashib, chalkash nazariyalar girdobiga tortilib ketayotganliklarini sezmay qoldilar. Bu e'tiborsizlik va chalkashliklarning og'ir asoratlari bugungi kunga kelib endi butun zalvori bilan insoniyat kelajagiga jiddiy xavf sola boshladi.

Qisqasi, Evropa xalqlari ijtimoiy va madaniy sohalarda o'z tarixiy tajribalaridan kelib chiqib, o'z ajdodlari qoldirgan merosga mos holda, ilmiy andoza va o'lovlar yaratganlar, ta'rif va tizimlar shakllantirganlar. Biz ulardan kamchilik topishga yoki qoralashga balki haqqimiz yo'qdir. Ammo **o'zbekning milliy tafakkuri** oxirgi 70 yilda shakllangan deb bo'lmaganidek, bugun endi ma'naviy-axloqiy sohalarda ilmiy mulohazalar yuritish uchun ongimizga kechagi

zo'raki joylashtirilgan sun'iy qoliplardan o'ylamay-netmay foydalanishga urinishimiz ham o'rinli emas.

"Ommaviy madaniyat" hodisasi asosida birnecha omillarning chatishuvi yotadi. Ulardan **birinchisi - imonsizlik**, o'z insoniy burchi va mas'uliyatini tan olishni istamaslik, befarqlik va loqaydlik. **Ikkinchisi** - sanab o'tilgan qusurlarni oqlashga xizmat qiluvchi *"dunyoni manfaat boshqaradi"* (demak, bu dunyoda har kim o'z foydasi uchun qo'lidan kelgan harakatini qilsa, bo'laveradi, degan) dahriyona (aniqrog'i, xudbinona) tezis (*"qoida"*) asosida yashash. Bu ikki omil azaldan bo'lgan. **Uchinchisi** - oldingilaridan kelib chiqadigan **axloqiy relyativizm**, ya'ni dunyoda azaliy va abadiy qat'iy axloqiy meyorlar mavjud emas, ko'pchilik o'zini qanday tutayotgan bo'lsa, biz ham shunga qarab ketaveramiz, degan o'ysizlik, **fikriy dangasalik** tamoyili. Va nihoyat **to'rtinchisi** - bugungi axborot vositalarining cheksiz imkoniyatlari sharoitida yuqoridagi Prezident ta'rifiga muvofiq, **befarqlik va o'ysizlik botqog'iga botgan kimsalarning** dunyoni boshqarishga intilayotgan kichik bir guruh qo'lida qo'g'irchoqqa aylanib, **o'zlarining eng tuban hayvoniy xohish va istaklarini ochiqdan-ochiq namoyon qilishni** *"umuminsoniy axloqiy meyorlar"* darajasiga ko'tarishga urinishlaridir. Bunday holatlar Evropa mintaqasi tarixida ilgari ham bo'lgan, ammo hech qachon bu daraja jahon miqyosida keng ko'lam kasb etmagan va bu darajada kuchli targ'ibot imkoniyatlariga ega bo'lmagan edi. Prezident kitobida bu haqda shunday deyiladi: *"SHuni unutmaslik kerakki, bugungi kunda inson ma'naviyatiga qarshi yo'naltirilgan, bir qarashda arzimas bo'lib tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashuv shiddatidan kuch olib, ko'zga ko'rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo'lmaydigan ulkan ziyon etkazishi mumkin."*

3. Ma'naviy tahdidlar va ularning ta'sir qilish ko'rinishlari

Evropa Uyg'onishi (Renessans)dan boshlangan YAngi davr Evropa ma'naviy muhitiga xos qarama-qarshiliklar kurashi keyin ham davom etdi. XVIII asr frantsuz ma'rifatchiligi zaminida shakllangan ateizm yo'nalishi **Gel'vetsiy** (1715-1771), **Gol'bax** (1723-1789), **Didro** (1713-1784) qarashlaridan nemis mumtoz falsafasiga o'tib, **Feyerbax** (1804-1872) orqali **Karl Marks va F. engel's** tahririda murosasiz sinfiy kurash targ'ibiga qaratilgan kommunistik utopiyaga olib keldi. Bunday xatarli rejalarning amalga joriy qilinishi insoniyat uchun naqadar qimmat tushganligi bugun barchamizga ayon bo'lib turipti. Bu ofatdan endi qutuldik, deb turganida, insoniyat yana yangi, ilgargilardan-da xatarliroq, makkorroq xurujlarga duch kelib turibdi.

"Bugungi kunda dunyoning ayrim hududlarida, - deb kuyunchaklik bilan qayd etiladi Prezident kitobida, - katta ma'naviy yo'qotishlar yuz berayotgani, millatning asriy qadriyatlarini, milliy tafakkuri va turmush tarzi izdan chiqayotgani, axloq-odob, oila va jamiyat hayoti, ongli yashash tarzi jiddiy xavf ostida qolayotganini kuzatish mumkin."

Axloq ilmidagi **relyativizm tamoyili** (ya'ni, axloqiy qoida va meyorlarning zamona va ijtimoiy muhit bilan bog'liq holda o'zgarib turishini mutlaqlashtirish), inson axloqini mo'tadil tutishda imonning ahamiyatini etarli hisobga olmaslik XX asr o'rtalaridan boshlab (ayniqsa, 60-70 yillarda Evropa yosh yigit-qizlari orasida

avj olgan ochiq zinokorlikni targ'ib qiluvchi "seksual inqilob" bahonasida) mohiyatan g'ayriinsoniy "axloqiy" (aniqrog'i, g'ayriaxloqiy) meyorlarning Evropa muhitida urchib ketishiga olib keldi (shahvatni qo'zg'atishga qaratilgan "moda"larning keng targ'ib qilinishi, bir xil jins egalari "nikohi"ga qonuniy tus berilishi, kino va telenamoyishlarda ayol yalang'och badani va jinsiy munosabatlarning erkin namoyish qilinishi, zo'ravonlik, buzg'unchilik, qimor, mast qiluvchi ichimliklar targ'iboti va hk.). Evropa muhitidagi bunday xatarli tamoyillar turli yo'llar bilan dunyoning boshqa mintaqalariga ham kirib kelmoqda.

"Hozirgi vaqtda axloqsizlikni madaniyat deb bilish va aksincha, asl ma'naviy qadriyatlarni mensimasdan, eskilik sarqiti deb qarash bilan bog'liq holatlar bugungi taraqqiyotga, inson hayoti, oila muqaddasligi va yoshlar tarbiyasiga katta xavf solmoqda...", - deb yozadi Prezident o'z kitobida va bunday xatarli holatdan faqat o'z xalqini emas, balki butun jahon afkor ommasini oghlantirish lozim deb biladi.

Biz boshqalarga aql o'rgatmoqchi yoki *"bu ishing - to'g'ri, bunisi - noto'g'ri"* deb hakamlik qilmoqchi ham emasmiz. Biz faqat o'z farzandlarimizni turli axborot vositalari orqali yopirilib kelayotgan balo-qazolardan himoya qilmoqchimiz, ular ongi-shuurida ona suti, ajdodlar o'giti, xalq hikmati orqali o'zlashgan mustaqil milliy qadriyatlarga sadoqat, o'z insoniy fazilatlarini dadil himoya qila oladigan jasorat uyg'otmoqchimiz, xalos. SHu bilan birga o'zimizning hayotdagi turli qarashlarga munosabatimizni ham ochiq bayon qilmoqdamiz, zero oshkoralik bo'lmasa, tafakkur erkin bo'lmasa, ma'naviyat sohasida biror salmoqli natijaga hech qachon erishib bo'lmaydi.

"Ma'naviy tahdid deganda, - o'rinli izoh berib o'tadi Prezident, - avvalo, tili, dini, e'tiqodidan qat'i nazar, har qaysi odamning tom ma'nodagi erkin inson bo'lib yashashiga qarshi qaratilgan, uning aynan ruhiy dunyosini izdan chiqarish maqsadini ko'zda tutadigan mafkuraviy, g'oyaviy va informatsion xurujlarni nazarda tutish lozim, deb o'ylayman."

Prezidentimiz topib aytganidek, *"kimdir Rahmon izmida yursa, kimdir shayton izmida yuradi,"* harkimning gunohi ham, savobi ham o'ziga. Ammo bostirib kelayotgan xavfni ko'rib turib, ko'rmaslikka olish, hoziri-yu huzuri, o'zimning ishim bitsa bo'ldi-da, o'zga bilan nima ishim bor, degan kayfiyat bizga to'g'ri kelmaydi. Qolaversa, gap bizdan keyin shu yurtning chirog'ini yoqib o'tiradigan bolajonlarimiz taqdiri ustida ketayapti.

Vaziyatning murakkabligi shundaki, bugungi kunda yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash va ziddiyatlar faqat saltanatlar, xalqlar va shaxslar o'rtasida emas, balki har birimizning qalbimizda, ongimizda kechmoqda¹. YA'ni bu muammolar faqat yosh avlodgagina taalluqli emas. Dushman ochiq-oydin o'zini ko'rsatmaydi: siz maxsus kabel orqali berilib kino ko'rib o'tiribsiz, yoki internet orqali muayyan saytlardagi ma'lumotlar bilan tanishayapsiz, ko'chada turli reklamalar diqqatingizni tortayapti, ehtiyot bo'ling, sizni kerakli yo'nalishda *"tarbiya"* qilishayapti, o'z qarashlarini turli vositalar bilan ongingizga singdirishayapti. SHunday, *"ular ko'pincha turli niqoblar, jozibali shior va*

¹ Каримов И.А. Маънавий юксалиш йулида. Т., 2008. С. 40-41.

g'oyalar pardasi ostida ish ko'radi." Biz esa sal g'afolatga berilsak, ongimizdagi o'zgarishlarni o'zimiz ham payqamay qolamiz. Go'yoki hech kim bizga tajovuz ham qilgani yo'q, majbur ham qilgani yo'q, biz o'z ixtiyorimiz bilan "*mustaqil*" ravishda shu "*xulosa*"ga keldik. Bu erda ta'sir o'tkazishning shunday makkorona usullari qo'llanmoqda-ki, uncha-muncha odam g'afolatda qolishi hech gap emas. Aslida imonli, e'tiborli inson bunday makru hiylalarni juda oson bilib olsa bo'ladi – ular barchasi insonlar ongining eng tubiga joylashgan biologik (hayvoniy) instinktlarni qo'zg'ashga qaratilgan, bunday filmlarda eng ezgu niyatlar ham qo'lda avtomat bilan amalga oshiriladi, eng ijobiy qahramonlar ham shahvatga beriladi, oddiy hazillar ham o'zini hurmat qilgan inson uchun haqoratli holatlar shaklida yoki hayosiz iboralarda ifodalanadi.

"Lo'nda qilib aytadigan bo'lsak, - xulosa qiladi Prezident, - bunday mafkuraviy xurujlar milliy va diniy tomirlarimizga bolta urishini, ulardan bizni butunlay uzib tashlashdek yovuz maqsadlarni ko'zlashini, o'ylaymanki, yurtimizda yashaydigan sog'lom fikrli har bir odam yaxshi tushunadi."

4. Milliy ma'naviyatimiz an'analarini yosh avlod ongiga singdirish - ma'naviy tahdidlar ta'siridan ular ongini himoyalashning eng samarali yo'li sifatida

Insonga faqat atrof-voqelik haqida, odobu axloq qoidalari haqida bilim berishning o'zi uning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi uchun etarli bo'lmaydi. Unda iroda qudrati, mas'uliyat tuyg'usini shakllantirish, ko'nglida atrof-tabiatta, mehnatga, kasbga, ilmga, o'zga insonlarga mehr uyg'otish, dilida ulug' maqsadlar tug'ilishiga erishish lozim. Masalan, tan olib aytish kerakki, Vatan yoki Adolat tuyg'usi haqida kitoblarda yozilganlarni o'qib chiqqan odam darhol Vatanning qadriga etadigan, yoki Adolatga xiyonat qilmaydigan bo'lib qoladi, deb tasavvur qilish o'ta soddalik bo'lur edi. Har bir inson Vatan, Millat, Adolat timsoltushunchalarining o'z ruhidagi poydor ma'naviy qadriyatlarga aylanishi uchun o'zгалar ibratida sinashi, bu yo'lda riyozat chekishi, ularga nisbatan ko'nglida mehr uyg'onishi zarur. Bunga turli yo'llar, turli vositalar bilan, birinchi navbatda yosh avlod tarbiyasiga samimiy (chin ko'ngildan) va izchil yondoshuv, tinimsiz izlanishlar bilan erishiladi.

"Bizning ulug' ajdodlarimiz, - deb yozadi Prezident, - o'z davrida komil inson haqida butun bir axloqiy mezonlar majmuini, zamonaviy til bilan aytganda, sharqona axloq kodeksini ishlab chiqqanliklarini eslash o'rinli deb bilaman."

SHu gapga kichik bir misol:

Ma'lumki, imon-e'tiqod ma'naviyatning umurtqa pog'onasi hisoblanadi. Xalqimizda birovni "imonsiz" deb atash eng og'ir haqoratdir. Biz dinimiz islom deymiz, Qur'oni karimda yozilishicha, Alloh bani basharni o'ziga ibodat qilish uchun yaratgan. Lekin ko'pchilik islomiy ibodatlar deganda, namoz, ro'za, zakot, haj amallarini ko'z oldiga keltiradi. Buyuk tasavvuf piri Bahouddin Naqshband esa Rasululloh (sav)ning quyidagi hadisini keltiradi: "Ibodot o'n qismdir, uning o'ndan to'qqizi halol rizq topish harakati, qolgan barcha ibodatlar o'ndan birini tashkil etadi." Ahmad YAssaviy va Abduxoliq G'ijduvoniylarning piri murshidi

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. с.14.

hisoblangan shayx YUSuf Hamadoniyning "Hayot mezon" asarida Payg'ambarimizning yana bir hadislari keltiriladi: "Musulmon bo'lmaganlaringizcha jannatga kirmaysizlar, bir-birlaringizga samimiy mehr qo'ymaganlaringizcha musulmon bo'lmaysizlar." SHu sababli biz farzandlarimizga imonning asosiy sharti **halollik, adolat va insonga, tabiatga mehr** deb uqdirishimiz, nafaqat uqdirishimiz, balki shu yo'lda o'zimiz ibrat bo'lishimiz shart.

Prezident kitobida "*inson ma'naviy olamining yuksalishi*" deganda nimani tushunish kerak, degan savolga aniq va lo'nda javob berilgan: "**Oллоhning o'zi bizga buyurgan komil inson bo'lish, halollik va adolat bilan hayot kechirish**". Ammo muallif yana ta'kidlaydiki, ushbu qoidani tushunish va e'tirof etishning o'zi kifoya emas, balki ayni shu e'tiqodga amal qilib yashash – "**odamzotning ma'naviy boyligini belgilab beradigan asosiy mezon**"dir.

"*Takror aytishga to'g'ri keladi – ota-onalar, ustoz-murabbiylar bu masalada hushyorlikni yo'qotmasligimiz, yoshlar tarbiyasida aslo beparvo bo'lmasligimiz zarur.*" Prezidentning **hushyorlikni yo'qotmaslik, beparvo bo'lmaslik** xususidagi uqdirishlarini to'g'ri tushunadigan bo'lsak, bu degani yosh avlodga to'g'ri ta'lim berish bilan birga, har bir aytgan so'zimizga avvalo o'zimiz rioya qilishimiz kerak bo'ladi. Masalan, "ilm ol" dedikmi, o'zimiz umr bo'yi ilmimizni oshirib, puxtalab borishdan to'xtamasligimiz kerak; "halol va adolatli bo'l" dedikmi, o'zimiz farzandlarimizni halol luqma bilan boqayotganimizga, o'z foydamizni ko'zlab birovga zulm bo'ladigan xatti-harakatdan saqlanishga qat'iy urinmog'imiz lozim bo'ladi. Ana shundagina bolalarimiz kelajagidan xotirjam bo'lishimiz mumkin.

"*O'z-o'zidan ravshanki, bugungi zamon voqelikka ochiq ko'z bilan, real va hushyor qarashni, jahonda va yon atrofimizda mavjud bo'lgan, tobora kuchayib borayotgan ma'naviy tahdid va xatarlarni to'g'ri baholab, ulardan tegishli xulosa va saboqlar chiqarib yashashni talab etmoqda.*"

Albatta, barcha muammolarni bir kunda, bir hamla bilan echib bo'lmaydi. Ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash bir umrlik ish. Mustaqilligimiz bu sa'y-harakatlarimiz samarali bo'lishining ishonchli kafolatidir. Ammo har bir ishda yolg'on qadamlardan, oson echimlar qidirishdan ehtiyot bo'lmog'imiz juda muhim. Har bir ishda qiyinchilikni bo'yniga olgan odam haqiqiy yutuqqa erishadi. Ayniqsa, biz ziyolilar, yosh avlod tarbiyachilari o'z vazifamizga mas'uliyat bilan yondoshsak, "*farzandlarimizni ona Vatanga muhabbat, boy tariximizga, otabobolarimizning muqaddas diniga sadoqat ruhida tarbiyalash*" dan, shu yo'l bilan ular ongida "*mafkuraviy immunitet*" hosil qilishga urinishdan charchamasak, millatimiz yana buyuk millat bo'ladi, avlodlarimiz ajdodlarimizga munosib qudrat kasb etadi. Muallimning mehnati samarasi uzoq kelajakka ulanib ketadigan ezgu mehnat. Keling, avlodni boqiylikka eltuvchi mehnatdan erinmaylik, toki Prezidentimizning, xalqimizning yorug' orzulari ushalsin, "*yoshlarimiz milliy o'zligini, shu bilan birga, dunyoni chuqur anglaydigan, zamon bilan barobar qadam tashlaydigan insonlar bo'lib etishsin*".

Tayanch so'z va iboralar

O'zbekiston va jahon, jahon madaniyati, milliy madaniyat, uyg'unlik, zamonaviy axborot maydoni, globallashuv jarayonlari, "ommaviy madaniyat", ma'naviy tahdidlar, "ma'naviy bo'shliq", globallashuv fenomeni, integratsiya, iroda erkinligi, nafs tarbiyasi, relyativizm, "xezb ut-tahrir".

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

YOshlarga ta'lim va tarbiya berishda milliy ma'naviyat va jahon madaniyati an'analari uyg'unligini ta'minlash qanday amalga oshiriladi?

I.A.Karimov asarlarida milliy va umuminsoniy qadriyatlar masalasining yoritilishini izohlang?

Globallashuvning ijobiy va salbiy tomonlari nimalarda ko'riladi?

"Ommaviy madaniyat" hodisasi va uning mohiyati qanday?

Ma'naviy tahdidlar va ularning ta'sir qilish ko'rinishlarini izohlang.

YOshlar ongini ma'naviy tahdidlar ta'siridan himoya qilish yo'llari qanday?

Ma'naviy tahdidga qarshi kurashga tayyormisiz?

13-mavzu: Inson qalbiga yo'l. Mustaqil O'zbekistonda yosh avlod ma'naviy tarbiyasining dolzarb muammolari. Ziyoli mas'uliyati

1. Oila, mahalla, ta'lim – tarbiya tizimi yosh avlod ma'naviyatini shakllantiruvchi va yuksaltiruvchi asosiy maskanlar sifatida

Prezident I.Karimovning yangi kitobida yosh avlod tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan **uch tabarruk makonga** alohida e'tibor qaratadi: ularning birinchisi – **oila**, ikkinchisi – **mahalla**, uchinchisi – **ta'lim-tarbiya tizimi**. Agar shu uch makonda ma'naviy muhit ko'ngildagidek bo'lsa, hamma ish ko'ngildagidek bo'ladi, agar ular tanazzulga qarab ketsa, butun jamiyat halokatga yuz tutadi. Afsuski, muayyan sabablarga ko'ra bugungi kunda har uch makonda ham muammolar ancha-muncha yig'ilib qolgan. Kitobda **oila ma'naviy muhitiga** alohida e'tibor ajratilgan. Ba'zi ota-onalarning o'sib kelayotgan yosh farzandlarining qiziqish va intilishlariga, ularning *"ongu tafakkurida har kuni bir o'zgarish yuz berib, ko'zida yangi-yangi savollar paydo bo'layotganiga"* jiddiy ahamiyat bermasligi, boz ustiga ba'zi ota-onalar bola oldida o'zini tutishni bilmay, axloq-odob bobida farzandlariga o'rnak bo'lish o'rni ahli oilasiga qo'pol muomala bilan farzandlari ruhiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, hatto ba'zi oilalarda bolaning ma'naviy olamida og'ir asoratlar qoldirishi mumkin bo'lgan o'zgalar baxtini ko'rolmaslik, fisqu fasod, ig'vo muhiti ham mavjudligi taassuf bilan qayd etiladi va shunday xulosa qilinadi: *"Biz o'z farzandlarimizning baxtu saodatini, iqbol va kamolini ko'rishni istar ekanmiz, nafaqat oiladagi, balki mahalla-kuydagi odamlarning xatti-harakati ham bolaning shakllanib kelayotgan sof qalbi va ongiga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida doimo o'ylashimiz, bu masalada zimmamizda qanday ulkan mas'uliyat borligini unutmasligimiz zarur."* Muallif har qaysi xonadondagi ma'naviy iqlimni yaxshilash haqida bosh qotirar ekan, yana badiiy so'z qudratiga murojaat qilishni maslahat beradi. Mumtoz adibimiz Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar"ida tasvirlangan o'zbek oilalariga xos odob va axloq namunalarini ibrat qilib ko'rsatadi. O'zbek xalqining azaliy bolajonligi, oilaparvarligini iftixor bilan ta'kidlar ekan, muallif bunday ezgu tuyg'ular farzandlarni *"yoshlik chog'idan*

boshlab milliy tarbiya, axloq-odob, yuksak ma'naviyat asosida voyaga etkazish" yo'lida sarflanishi lozimligini alohida uqdiradi.

Mahalla – insonni jamiyat bilan uyg'unlashtiradigan hamda shu ruhda tarbiyalaydigan eng katta sahovatli go'sha va beqiyos Vatan. Muallif xalqimizning "Mahalla – ham ota, ham ona" degan hikmatli iborasini keltirib, bu so'zlarni millatimiz uchun "*hayotiy haqiqatning ifodasi*" deb ta'riflaydi va mahallaning tarbiya maktabi sifatidagi vazifasiga alohida urg'u beradi.

Kitobda mustaqillik davrida oila ma'naviy muhitini yaxshilash, azaliy qadriyatimiz bo'lgan mahallaning ijtimoiy maqomini ko'tarish, **ta'lim-tarbiya sohasida** o'tkazilayotgan tub islohotlar haqida eslab o'tish bilan bir qatorda bu sohalarining bugungi dolzarb muamolari haqida batafsil mulohazalar bildiriladi. "*SHuni unutmash kerakki, -deb yozadi Prezident, - kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida yaratiladi.*" SHunday ekan, "*bu sohada yuzaki, rasmiy yondoshuvlarga, puxta o'ylanmagan ishlarga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi.*"

Ta'lim-tarbiya inson kamoloti va millat ravnaqining asosiy sharti va garovi, davlat va jamiyat nazoratidagi umummilliy masaladir. Ta'lim va tarbiya bir-biridan ajratib bo'lmaydigan uyg'unlikda olib borilishi lozim. Ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi va vazifasi **komil inson tarbiyasidir**. YOsh avlod ma'naviyatini shakllantiradigan asosiy mezonlar, yoki **ma'naviy hayot mezonlari** deganda nimani tushunish kerakligi haqida Prezidentimizning yangi kitobida aniq ko'rsatmalar berilgan. Biz ularni kitobning ikkinchi qismi boshlanishida qisqacha ko'rib chiqdik. "**Mezon**" tarozu degani, ya'ni aniq o'lchov, meyor, Evropa terminologiyasida "**kriteriy**". Demak, biz yoshlarning ma'naviy tarbiyasida nimalarga tayanishimiz kerak, yoshlarga kimlarni ibrat qilib ko'rsatishimiz durust bo'ladi, qaysi o'lchov, qanday meyorlarni asos qilib olishimiz lozim – bular hammasi kitobda aniq ko'rsatib, nomma-nom sanab berilgan. Bular – ulug' ajdodlarimiz yaratgan ulkan va qutlug' ma'naviy (ilmiy, badiiy, falsafiy) meros, ularning ibratli hayotlari, muqaddas dinimiz, qadriyatlarimizda ifodalangan **buyuk va boqiy haqiqatlar, yuksak tuyg'ular**.

Ammo yaqin o'tmishda bizda bolaga tabiiy va aniq fanlar bo'yicha bilim berish asosiy maqsadga aylanib, bolaning ma'naviy tarbiyasi o'z holiga tashlab qo'yilgan, ko'pincha faqat siyosiy-tashkiliy tadbirbozlikka aylanib ketgan edi. Davlatimiz va hukumatimizning "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", "Maktab ta'limini rivojlantirish umummilliy dasturi" va boshqa ta'lim jarayoni mazmunini tubdan takomillashtirishga xizmat qiluvchi islohotlari tufayli bu sohaga yangicha e'tibor qaratildi. Bu sa'y-harakatlarning samaralari borgan sari yorqinroq ko'zga tashlanib borayotganini mamnuniyat bilan e'tirof etgan holda, hanuz bu yo'lida qiladigan ishlar, hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar birtalay ekanligiga ham Prezident asarida alohida ahamiyat berilgan.

2. Mustaqil O'zbekistonda ma'naviy va axloqiy tarbiyaning dolzarb masalalari

Insonga faqat atrof-voqelik haqida, odobu axloq qoidalari haqida bilim berishning o'zi uning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi uchun etarli bo'lmaydi. Unda iroda qudrati, mas'uliyat tuyg'usini shakllantirish, ko'nglida atrof-tabiئاتga,

mehnatga, kasbga, ilmga, o'zga insonlarga mehr uyg'otish, dilida ulug' maqsadlar tug'ilishiga erishish lozim. Masalan, tan olib aytilish kerakki, Vatan yoki Adolat tuyg'usi haqida kitoblarda yozilganlarni o'qib chiqqan odam darhol Vatanning qadriga etadigan, yoki Adolatga xiyonat qilmaydigan bo'lib qoladi, deb tasavvur qilish o'ta soddalik bo'lur edi. Har bir inson Vatan, Millat, Adolat timsoltushunchalarining o'z ruhidagi poydor ma'naviy qadriyatlarga aylanishi uchun o'zgalar ibratida sinashi, bu yo'lda riyozat chekishi, ularga nisbatan ko'nglida mehr uyg'onishi zarur. Bunga turli yo'llar, turli vositalar bilan, birinchi navbatda yosh avlod tarbiyasiga samimiy (chin ko'ngildan) va izchil yondoshuv, tinimsiz izlanishlar bilan erishiladi.

Mustaqil O'zbekistonda milliy ta'lim tizimini jahon meyorlariga moslashtirish bo'yicha salmoqli islohotlar amalga oshirildi va bugungi kunda ularning dastlabki samaralari ko'zga tashlanmoqda. Ammo bu sohada ajdodlarimiz bizga meros qoldirgan beqiyos boylik juda katta imkoniyatlarni o'z xazinasida asrab kelmoqda-ki, ularni to'liq ishga solish nafaqat millat tarbiyasiga, balki jahon pedagogika ilmi rivojiga ham o'z sezilarli ulushimizni qo'shishga sabab bo'lishi mumkin.

YAn Amos Komenskiy (1592-1670) "Buyuk didaktika"ni orzu qilganda zamon butkul boshqacha edi. Bu ulug' muallim va uning izdoshlari jahon ta'lim-tarbiya tizimida amalga oshirgan inqilob XX asming birinchi yarmiga kelib, nafaqat Evropada, balki er yuzining deyarli barcha mamlakatlarida keng joriy etildi va insoniyat taraqqiyotida katta burilish yasadi. Bu tizim asosan **ilm ma'rifati** (ilm tarbiyasi) tamoyilini bosh yo'nalish qilib olgan edi va, darhaqiqat, jahon ilmining yuksak taraqqiyotini ta'minlashga hal qiluvchi hissa qo'shdi.

Ammo bugungi kunga kelib ilm-fan shunday taraqqiy etdi-ki, endi, birinchidan, "barchaga barcha narsani o'rgatish"("uchit' vsekh vsemu") printsipini astoydil amalga oshirish mohiyatan mumkin bo'lmay va kerak bo'lmay qoldi. Ikkinchidan, yosh avlod tarbiyasida XVII-XVIII asr Evropa ma'rifatchilari tasavvur ham qilmagan muammolar birinchi darajali ahamiyat kasb eta boshladi. SHunday qilib, XXI asr boshlanishida ta'lim-tarbiya tizimini yana tubdan yangilash ehtiyoji kun tartibiga qo'yildi.

Avvalo, ta'lim, ya'ni yoshlarga ilm berishning ahamiyatini aslo kamsitmagan holda, ta'kid etish lozimki, bugungi sharoitda asos urg'uni tarbiya masalasiga qaratmoq payti keldi. endi "ta'lim-tarbiya" haqida emas, balki **tarbiya va ta'lim** haqida gapirganimiz ma'qulroq bo'lib qoldi, ya'ni tarbiya masalasini oldingi o'ringa o'tkazish davr taqozosiga aylandi. Nafaqat XVII-XVIII asr Evropa ma'rifatchilari, balki XX asr boshlaridagi o'zimizning ma'rifatchilarimiz ham **agar bolaga xolis bilim berilsa, yosh avlod to'g'ri yo'lni o'z aqli bilan topib oladi**, degan aqidaga qattiq ishonar edilar. Vaholanki, hayot murakkab ekan, bolaga xolis bilim berishning o'zi bo'lmas ekan, "xolis bilim" niqobi ostida yosh avlod ongiga turli buzg'unchi mafkuralar ham ta'sir va tazyiq ko'rsatishi mumkin ekan. Tarixning oxirgi 70 yillik achchiq saboqlari buni isbot qildi. Qolaversa, Evropa ma'rifatchilari ko'zda tutgan xolis bilim faqat aniq va tabiiy fanlarga nisbatan birmuncha to'g'ri bo'lib chiqdi, ularning terminologiyasi bilan ifodalaganda, "ijtimoiy-gumanitar fanlar" tizimida, bizning ajdodlarimiz merosiga

tayangan holda bugungi kun qarashlarimizga binoan olsak, “ma`naviyat sohasiga oid fanlar” tizimida bunday xolislik va umumjahoniy meyorlar hanuz qoniqarli mukammallikka ega emas ekan.

Bugungi kunda milliy tarbiya masalasi borgan sari dolzarblashib bormoqda. Biz endi bu sohada Evropa ilmi erishgan yutuqlarni nazardan qochirmagan holda o`z milliy ma`naviy merosimiz an`analariga muvofiq mustaqil tarbiya tizimini ishlab chiqishimiz birinchi darajali vazifaga aylanmog`i kerak. Buning uchun, birinchidan, yuqorida tilga olingan (bugungi kunda Evropa pedagogikasining asosini tashkil qiluvchi) “ilm ma`rifati” tamoyiliga qo`shimcha ravishda qadimdan milliy tarbiyamizga xos bo`lgan “mehr ma`rifati”, “riyozat ma`rifati”, “ibrat ma`rifati” tamoyillarini ham tarbiya nazariyasiga kiritish va ongli va to`laqonli ravishda tarbiya amaliyotiga tatbiq etish lozim bo`ladi. Demakki, ushbu tamoyillarni qachon (qaysi yoshda) va qanday usullar bilan tarbiya jarayonida qo`llash tartib-qoidalarini puxta ishlab chiqish, ya`ni farzandlarimiz tarbiya jarayonining turli davrlariga (oilada bola dunyoga kelmasidan ilgari bo`lg`usi ota-ona, ya`ni kelin-kuyovlarni oila qurish va bola tarbiyasiga tayyorlashdan boshlab, yangi tug`ilgan bolaga munosabat, bog`cha tarbiyasi, boshlang`ich maktab, tayanch maktab, ya`ni 5-9 sinflar, kollej va litseylar, oliy maktab, oliy toifali mutaxassislar tayyorlash, ya`ni magistratura, aspirantura, doktoranturagacha) xos bo`lgan barcha inson jismidagi anatomik, fiziologik va uning ruhiyatidagi o`zgarishlarni hisobga oluvchi mukammal tizim yaratish va uni hayotga joriy qilish yo`llarini aniqlash taqozo etiladi.

Ikkinchidan, yosh avlodda o`z hayotiga, oila a`zolariga nisbatan, Vatan va millat oldidagi, balki atrof-tabiati, butun kurrai zamin va jami bashariyat oldidagi mas`uliyat tuyg`usini shakllantirish bugungi kun pedagogikasining eng muhim masalasi ekanligini barcha qiyinchiliklari bilan ro`yi-rost ko`ra bilish va shunga yarasha choralar tizimini ishlab chiqish kerak bo`ladi. Bu muammoni to`g`ri echimiga erishish uchun pedagogik ta`lim sohasida nimalarga e`tibor qaratish va qanday o`zgarishlarni amalga oshirish lozimligini aniqlab, uni hayotga joriy etish ham talab etiladi.

3. Milliy tarbiya yo`nalishlari va milliy tarbiya usullari

YUqorida tilga olingan vazifalarni amalga oshirish uchun nimalarga e`tibor berish kerak. eng avvalo, tarbiyaning ikki bosqichi mavjudligini unutmashlik zarur. Albatta, asosiy maqsad – yosh avlod tarbiyasi, ammo bu maqsadga erishish uchun ishini birinchi bosqichda tarbiyachilarni tarbiyalashdan boshlash kerak bo`ladi. Ushbu masala bilan bog`liq holda milliy tarbiya yo`nalishlari va milliy tarbiya usullarini bir-biridan farq qilishimiz lozim. Tarbiya yo`nalishlari deganda tarbiyalanuvchilar ma`naviyatining turli qirralarini shakllantirish nazarda tutiladi, tarbiya usullari esa tarbiya jarayonida qo`llaniladigan turli ta`sir vositalarini nomlash uchun ishlatiladigan timsol-tushunchalar bo`lib, to`lig`icha tarbiyachilarga aloqador narsa. Masalan, mehr tarbiyasi, ibrat tarbiyasi, o`yin orqali tarbiyalash, va`z (ma`viza) usuli, mukofot va jazo usuli, mehnat tarbiyasi, turli ta`lim tizimlari va hokazolar tarbiya usullariga kiradi. Tarbiya yo`nalishlari esa inson va jamiyat hayotining asosiy sohalari va shaxs

ma'naviyatining tarkibiy jihatlari bo'yicha ma'naviy barkamol shaxsni shakllantirish uchun zarur bo'lgan yoshlar tarbiyasining barcha asosiy va qo'shimcha turlarini qamrab oladi. Avval **milliy tarbiya usullariga** ikki misol keltiramiz:

A) Ibrat tarbiyasi

Ibrat tarbiyasi tarbiya sohasida juda muhim o'rin tutadi. Inson o'z mukammal e'tiqod tizimini shakllantirib olmaguncha, **ibrat tarbiyasi** unga ta'sir ko'rsatishning asosiy usuli bo'lib qola beradi. Agar ba'zilar balog'at yoshidan ancha o'tib ketganlarida ham o'z mustaqil e'tiqod tizimiga ega bo'lmasliklari mumkinligi nazarda tutilsa, **ibrat tarbiyasining** ahamiyati naqadar salmoqli ekanligi yanada ayon bo'ladi. **Ibrat tarbiyasida** eng katta yuk **tarbiyachiga** tushadi. **Tarbiyachi** o'zi tarbiya ko'rmagan bo'lsa, uning urinishlari bir pul. Masalan, o'qituvchilar o'zlari choyxonada ulfatchilik deb, aroq ichib ayqirib o'tirishsa-da, bolalarga ichkilikning oqibati yomonligi haqida va'z aytishsa, sigaretani burqsitib, o'quvchilarga tamaki o'pkaga koni zarar deyishsa, bunday "tarbiya"ning nomi "oson yolg'on" deyiladi. Aslida 50 yoshgacha bo'lgan barcha o'qituvchilar va o'quv yurti xodimlariga chekishni umuman man'etish kerak. SHo'rolar davrida diniy e'tiqod egalari tarbiyachilikka qo'yilmas edi, shu qoidani endi shogirdlari nazari tushishi mumkin bo'lgan joyda mast qiluvchi ichimlik iste'mol qiluvchilar va chekuvchilarga tatbiq qilinsa, **ibrat tarbiyasi** sohasida katta yutuq bo'lardi. YOl'g'on yoki shaloq so'z ishlatish ham **tarbiyachi** uchun harom hisoblanishi kerak. Umuman, yoshlar tarbiyasini tubdan yaxshilashning asosiy sharti tarbiyachilarni o'z kasbiga mas'uliyatli qilib tarbiyalashdir.

B) Mehr tarbiyasi

Mehrsiz tarbiya ham, ta'lim ham bo'lmaydi. Do'q bilan, qo'rqitish bilan bironi biror narsaga majbur qilish mumkindir, ammo muallim o'z faniga mehr qo'ymagan bo'lsa, tarbiyachining qalbida o'z tarbiyalanuvchisiga nisbatan mehri bo'lmasa, ularning urinishlaridan jo'yali natija chiqishi qiyin. **Mehr tarbiyasi**, ayniqsa, kichik yoshli tarbiyalanuvchilar uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bola ona qornida ekanidayoq unga mehr bilan yondoshuv talab etiladi. O'zgalari tomonidan homilador onaga mehr ko'rsatilishi ayni homilaga ko'rsatilgan mehrdir. Inson tug'ilganidan o'limigacha mehrga muhtoj bo'ladi, unga ko'rsatilgan mehr hechqachon javobsiz qolmaydi, ammo mehr faqat beg'araz bo'lishini unutmaslik kerak. (G'arazli "mehribonchilik" siyosat sohasiga aloqador bo'lishi mumkin, ammo aslo ma'naviyatga emas.)

Biz barcha insonlardan hammaga mehrlil bo'lishni talab qila olmaymiz, biroq **tarbiyachi** tarbiyalanuvchiga nisbatan mehrlil bo'lmasa, u tarbiyachi emas. Ayniqsa, oilada ota-ona, bobo-buvi, aka-opalar, bog'cha xodimlarining barchasi (faqat tarbiyachilar emas, oshpazu qorovulgacha), boshlang'ich sinf o'qituvchilari albatta bolaga mehrlil bo'lishlari talab etiladi. Bolaga mehri yo'q, tarbiyachilikka hushi yo'q insonlarni bu kasblarga yaqin yo'latish kerak emas. Bo'lg'usi otionalarni esa maxsus tarbiyalash va ota-onalik ilmini puxta o'rgatish kerak.

Umumta'lim maktabi, akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari va oliy ta'lim sohalarining muallimlari birinchi navbatda o'z sohalariga jiddiy mehr qo'yan bo'lishlari kerak, siziz ular o'quvchiga foydali bilim etkazib bera olmaydi. O'z

sohasini yaxshi ko'rgan muallim o'quvchidan ham shu sohaga jiddiy yondoshishni talab qiladi va bolada ilmga mas'uliyat bilan yondoshish ruhini tarbiyalaydi. O'z sohasini yaxshi ko'rmagan odam o'quvchi yoki talabning bilimlarni o'zlashtirishiga ham befarq qaraydi va natijada tarbiyalanuvchi bilimsiz qoladi. Agar o'quv yurtida ko'pchilikning o'z ishiga munosabati shunday bo'lsa, bunday joyda haqiqiy bilim egasi yakkalanib qoladi.

4. Ma'naviy tarbiya asoslari

Inson va jamiyat hayoti uch asosiy sohadan iborat ekanligi ma'lum. Demak, tarbiyani har uch sohada o'zaro mutanosib olib borilmasa, maqsadga erishilmaydi. Bundan tashqari, ma'lumki, hayotda iqtisod, siyosat, ma'naviyat sohalari bir-biridan ajralgan, sof holda uchramaydi, shu sababli ko'pincha ularning o'zaro kesishuvida mohiyatan murakkab tarbiya yo'nalishlari shakllanishi mumkin. Tarbiya tushunchasi o'zi asli ma'naviyat sohasiga tegishli bo'lgani sababli biz bu o'rinda asosan shaxs ma'naviyatining asosiy jihatlari shakllantirishga qaratilgan tarbiya yo'nalishi bo'lmish ma'naviy tarbiya masalasiga e'tibor qaratamiz.

Ma'naviy tarbiya ikki bosqichda bo'ladi. **Birinchi bosqich** shaxs ma'naviyatining asosiy tarkibiy jihatlari - **imon, ilm, mas'uliyat, mehr** tuyg'ularini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, e'tiqod tarbiyasidan boshlanadi. **Ikkinchi bosqich** ma'naviyatning moddiy voqelikda akslanishi, ya'ni **madaniyat** bilan bog'liq bo'lib, ko'pincha **ma'naviyat** va **iqtisod, ma'naviyat** va **siyosat** kesishuvida shakllanadigan **murakkab tarbiya yo'nalishlaridan** iborat bo'ladi. Biz ushbu faslda faqat ma'naviy tarbiya yo'nalishlaridan ba'zilarining qisqacha izohi bilan cheklanamiz.

A) e'tiqod tarbiyasi

Bugungi kunda ma'naviy tarbiya sohasida e'tiqod tarbiyasi birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligini jiddiy anglab etishimiz kerak. Avvalo shuni ta'kidlab o'tish zarur-ki, e'tiqod tarbiyasi **diniy tarbiya** ma'nosini bermaydi. Bugungi dunyoda asosan davlat dindan ajratilgan va ijtimoiy ta'lim-tarbiya jarayoni ham diniy tarbiyaga aralashmaydi. Chunki diniy tarbiya, birinchidan, albatta muayyan dinga taalluqli bo'ladi va ushbu dinga bevosita aloqador muassasalarda ushbu dinning mas'ul xodimlari tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, musulmonlarni islom dini ruhida tarbiyalash musulmonlar diniy idorasi, masjid va madrasalar, islom ulamolari tomonidan muayyan doira va tartibda olib boriladi. Bu sohada o'ta-onalarning ham o'z maxsus bilim va salohiyati darajasida farzandlarga ta'siri bo'lishi mumkin.

E'tiqod tarbiyasi diniy tarbiyani inkor etmaydi va ayniqsa, sobiq SHO'rolar davridagi ateistik tarbiya singari aslo diniy e'tiqodlarga qarshi kurashishni maqsad qilib qo'ymaydi. e'tiqod tarbiyasining **birinchi printsiplari** har bir yorug' jahonga kelgan **inson o'zi xohlagan e'tiqod tizimini erkin tanlash huquqiga egaligi bo'lib**, unga shu imkoniyat berilishi kerak. Har bir inson muayyan diniy e'tiqod tizimini tanlashi yoki biror-bir dinga e'tiqod qilmasligi, ya'ni ateistik yoki materialistik e'tiqod egasi bo'lishi mumkin.

E'tiqod tarbiyasi ma'naviy tarbiyaning o'zak qismi bo'lib, shaxs ma'naviyatining asosiy tarkibiy jihatlari **birinchisi imonga taalluqlidir**. Agar diniy tarbiyada

dinlar orasidagi aqidaviy farqlarga birinchi o'rinda e'tibor berilsa, ma'naviyat nuqtai nazaridan imon va ilm nisbati birinchi darajali ahamiyatga ega bo'ladi. SHU nuqtai nazardan imon **taqlidiy** yoki **tahliliy** bo'lishi mumkin. **Taqlidiy imon** egasi o'ylab, bosh qotirib o'tirmaydi, uning nazarida e'tiborli biror odam nima desa, shunga ishonib, "xo'p" deb ketaberadi. Bunday imon egasini yo'ldan adashtirish juda oson, chunki u o'ylashni, bir muammoni jiddiy o'rganishni yoqtirmaydi. Turli buzg'unchi oqimlar ayni shunday ilmsiz imon egalari bilan foydalanishlari mumkin. **Tahliliy imon** egasi bir narsaga shundoqqina ishonib qo'ya qolmaydi, balki o'zi moyil bo'lgan e'tiqod tizimini ilmiy asosda obdon o'rganadi, kitob o'qiydi, o'qiganda ham mantiqan tahlil qilib, boshqacha qarashlar bilan jiddiy qiyoslab o'qiydi, har tomonlama mulohaza qilib ko'radi va to'liq ishonch hosil qilgach, o'z hayotini o'zi tanlagan va mohiyatan anglab etgan e'tiqod tizimi asoslariga muvofiq qurishga harakat qiladi, har bir xatti-harakatini shunga qarab belgilashga urinadi. Bir so'z bilan aytganda, buerda naqliy va aqliy bilimlar uyg'unligi printsipiga rioya qilinadi.

Demak, e'tiqod **tarbiyasi** deganda bolani (insonni) muayyan e'tiqodga moyil qilishga yoki muayyan ibodatlarni qanday bajarishga emas, balki **har bir yoshni o'zi erkin tanlagan e'tiqodiga ilm va mas'uliyat ruhida yondoshishga o'rgatishni** tushunish kerak bo'ladi. Insonda e'tiqod bo'lmasa, unda tayinli, zalvorli maqsad ham bo'lmaydi. Inson o'z oldiga katta bir maqsad qo'yib, uni amalga oshirish yo'lida astoydil, mas'uliyat bilan harakat qilmas ekan, bunday odam hayotda o'ziga ham, yaqinlariga ham, jamiyatga ham tayinli foydasi tegmaydi, ongli shaxsga aylanmaydi, oddiy biologik mavjudot sifatida yotib-turib, topganini eb-ichib o'tib keta beradi, yomon niyatli odamning qo'lga tushsa, uni har yo'lga boshlashi, jinoyatga sherik qilishi ham mumkin. **Taqlidiy imon** bu o'rinda foyda bermaydi, qayta ishni baddar chigallashtirishi ehtimol. Bugungi kun bizning yurtimizda emas, balki butun jahonda e'tiqod **tarbiyasi** o'ta dolzarb muammoga aylanganligining asl ildizi shu erda.

B) Mas'uliyat tarbiyasi

Mas'uliyat tarbiyasi yosh avlod tarbiyasidagi eng og'riqli va eng zalvorli masaladir. Ilm berish oson, har kimni o'z hayotiga mas'uliyat bilan yondoshuviga erishish juda qiyin. YAshash og'ir bo'lsa, hayot o'zi odamni tartibga solib qo'yadi, ammo turmush farovonlashgan sari aksariyat insonlarda mas'uliyat tuyg'usi sustlashib boradi. Insonda mas'uliyat tuyg'usining shakllanishi ikki asosda ro'y beradi: biri – **qo'rquv**, biri – **ongli yondoshuv**. **Qo'rquvning** sababi ikki xil: biri – **hayot majburiyati**, ya'ni, oila boqish uchun ishlash kerak, agar ishga mas'uliyat bilan yondoshilmasa, ish o'midan ajralib qolish mumkin va h.k. Ikkinchisi – **jazodan qo'rqish**, ya'ni agar qonunga xilof ish qilinsa, birovning haqqiga xiyonat qilinsa jazoning muqarrarligi. **Ongli yondoshuvda** ham ikki holat bor: biri – bajarish lozim bo'lgan **vazifaning ahamiyatini to'g'ri idrok etish**, ikkinchisi – o'z oldiga qo'ygan **maqsadi yo'lida izchil intilish**. Birinchi holatda bajarish kerak bo'lgan vazifani o'zingiz tanlamagansiz, ammo uning ijtimoiy ahamiyatini to'g'ri tushunib turibsiz. Ikkinchisida – o'z maqsadingiz yo'lida izchil harakat qilayapsiz. Milliy ma'naviyatimiz an'analarida **riyozat ma'rifati** tushunchasi bor. **Riyoza**t timsol-tushunchasi - milliy ma'naviyatimizda tasavvuf piri murshidlari tomonidan

shakllantirilgan bo'lib, muayyan ezgu maqsad yo'lida barcha qiyinchiliklarga bardosh berib, olg'a intilish ma'nosini anglatadi. YUqorida tilga olingan oxirgi holat ayni shu riyozat ma'rifatiga muvofiq keladi. Ammo maqsad ham har xil bo'ladi. Bir kunda, hatto bir soatda amalga oshadigan maqsad ham bo'ladi, inson umr bo'yi intiladigan maqsadlar ham bo'ladi. Sufiylar Haq jamoliga erishishni maqsad qilib qo'yanlar. Bu endi insonning butun moddiy hayoti davomida ham erishishi mumkin bo'lmagan oliy maqsad bo'lib, oqibati oxiratga qoladigan istakdir. Umuman, **insonda jiddiy maqsad bo'lishi uchun ulug' e'tiqod kerak.** e'tiqodsiz odamda na jiddiy maqsad bo'ladi, na jiddiy mas'uliyat. Undagi mas'uliyat faqat qo'rquvga asoslanadi, shunday ekan, uning nazarida qo'rquv asosi bartaraf bo'lganga o'xshab ko'ringan zahoti mas'uliyati ham sustlasha boshlaydi. Qisqasi, ongli e'tiqodsiz **mehr** beg'araz bo'lmaydi, **e'tiqod** va **mehrga** asoslanmagan **mas'uliyatning** esa poydevori bo'sh bo'ladi.

5. Ziyoli mas'uliyati

Bolaning oiladagi tarbiyasi ota-ona, bobo-buvi zimmasida bo'lsa, maktabga borgach, ular safiga muallimlar qo'shiladi. Ammo ota-ona va muallimlarning o'zini kim tarbiya qiladi? Keng ma'noda olganda, millat tarbiyasi **ziyolilar toifasi** qo'lidir.

O'zbekning so'zi chiroyli. Ziyoli. Rus tilida "intelligent" deyilganda, ko'proq o'sha shaxsning bilim doirasi, tafakkuri, qolaversa, madaniylik darajasi nazarda tutiladi. Zero "intelligent" atamasi "intellekt", ya'ni aql bilan bog'liq va, demakki, aslida o'zbeklarning "oqil", "aql egasi" degan so'zlari bilan muqobildir. Ammo **chinakam ziyoli faqat aql va bilim emas, qalb va ehtiros egasi ham bo'lmog'i zarur.** U orif va oshiq bo'lsagina butun vujudi, xatti-harakati, ijodiy faoliyati bilan atrof-muhitga ziyo, ezgu nur tarata oladi. Ziyoli - teran aql va hassos qalb egasi - Ma'rifat va Muhabbat yog'dularining sarchashmasidir. Biz 70 yillik yo'qsillar istibdodi davomida murakkab ichki qurilishli insonlar jamoasini zo'rlik bilan jo'nlashtirdik, mohiyatan siyqalashtirdik. Savdogarni yo'qotib, o'mniga olibsotarni shakllantirdik, kosib-hunarmandni fabrika-zavodning bezabon quliga, "parragi" va "vinti" ga aylantirdik, erkin sanoatchi o'mniga qog'ozbozlikni do'ndirib, yo'qni og'izda yo'ndiruvchi lo'ttiboz "rahbar"lar silsilasini vujudga keltirdik. Bizning jamiyatimiz rasman **uch ijtimoiy guruhdan** iborat bo'lib qoldi: ishchi, dehqon, "xizmatchi". YA'ni **ziyoli** asl mavqeini yo'qotib, tahdid va tazyiq ostida majburan proletar diktaturasining "**xizmatchi**"siga aylantirildi. U endi "xalq nomidan" o'z hushiga kelganini amalga oshiruvchi mustabid davlatning dastyori, udaychisi, malayi bo'lishga mahkum etildi. Bu "taqdirga" o'zi "tushunib" bo'yinsunmaganlar otildi, kesildi, tomiri quritildi. Va ziyolisini yo'qotgan xalq asta-sekin manqurtga aylana bordi. Xizmatchining bosh xususiyati - xo'jayinning har qanday buyrug'ini quloq qoqmay, do'ndirib bajarishida. SHunda u namunali xizmatchi bo'ladi. O'zining ko'ngliga kelganini qiladigan xizmatchining kimga keragi bor?

Ziyoli esa... Darvoqe, ziyoli xalqqa xizmat qilishi kerak, degan aqida tomir-tomirimizga singib ketgan. Darhaqiqat shundaymi? Xalq o'zi kim?

Mustaqillikkacha 70-yillik “jonajon” sovet hukumati, “dono” partiya ko'rsatgan yo'ldan og'ishmay qadam tashlashni bildirmasmidi - “xalqqa xizmat” degani? Sobiq “sovet mafkurasi” ruhida tarbiyalanganlar ongiga nomaqbul eshitilsa ham, ochiq aytadigan payt keldi - ziyoli avvalo Oliy Haqiqatga xizmat qilishi kerak. Agar u Oliy Haqiqatga intilmasa, xalqqa ham nafi tegishi qiyin. Biror-bir maxluqqa qilingan xizmat esa xalqqa xizmat sanalmaydi, xoh to'g'ri ma'noda bo'lsin, xoh majoziy.

Ziyoli Haqiqatni sevishi, yoniq dil bilan tinimsiz unga talpinishi, uning xayoli bilan yashamog'i lozim. SHundagina o'zidan ziyo taratib, insonlar yo'lini yorita oladi.

Ba'zi o'qiganlar bu so'zlarni mubolag'a deb bilar, “ja oshirib yuboribdi-ku” der. Asli unday emas. Forobiy va Ibn al-Arabiy hayotda yashab o'tmaganmi? Alisher Navoiy xayolimizdagi shaxsmi? Albatta, bular - nihoyatda buyuk siymolar. Ammo ko'ngliga Ziyo ahlidan aqalli bir uchqun sachragan inson o'ziga quloq solib ko'rsin - sira yuragi orziqib ulug' bir mohiyat sari intilmaganmikan? Oliy bir Haqiqatni izlamaganmikan? Agar bunday xayol ko'ngil ko'chasidan loaqal bir marta o'tmagan bo'lsa - u suymasdan uylangan ayolini uyida behuda bandi qilib o'tirmasin, boshqa kasb qilsin, Ziyoliman, demasin. Oliy ma'lumotli bo'lsa - ming rahmat, tirikchiligiga yaratsin, ammo kun kechirishning boshqa yo'lini qidirsin, ishbilarmon bo'lar, malakali ishchi bo'lar, xizmatchi bo'lsa ham ixtiyori.

Ziyoli bu - vrach, muhandis, muallim, tadqiqotchi, tarbiyachi, er ilmining bilimdoni. Agar uning qalbida Haqiqatga mehri tovlanib turmasa, u bemorga shifo ato eta olmaydi, murg'ak aqlga bilim ziyosini singdira olmaydi, odob bera olmaydi. Uning muhandisligi ham bir pul, erni esa u o'ldiradi. Oliy Haqiqatni izlamay turib kichik haqiqatlarni topib bo'lmaydi, chunki Haqiqat - bitta, biz esa uning ba'zi juz'iy qirralarinigina payqay olamiz.

Arablar “qidirgan - topadi” deyishadi. Pulni qidirgan vrach uni topadi. Ammo undan bemor shifo topishi dargumon. Agar shifokor o'z yo'lidan borib Haqiqatni qidirsas, u juda ko'p ehtiyojmandlarga nafi tegishi mumkin. SHoir yoki olim turli unvonlarni alvon usullar bilan qo'lga kiritishi mumkin, ammo Haqiqatga tashnalik bo'lmasa, ular yozgan jild-jild kitoblar faqat qog'oz isrofgarchiligiga olib keladi, xolos. Asli bu gaplar - ma'lum gaplar. Ammo yaqin o'tmishdagi chalkash zamonda turli yolg'onlar bilan qorishib ketganligidan bugun allaqachon ayon bo'lgan haqiqatlarni yana oydinlashtirib olish ehtiyoji sezilmoqda.

Ziyoli - ma'naviyatli insondir. SHu nuqtai nazardan har qanday kasb egasi, barcha toifa vakillari ziyo egasi bo'lishi mumkin. Hatto xat-savodi bor-yo'qligi ham muhim emas. Ma'lumki hazrati Rasululloh xat-savod sohibi bo'lmaganlar. Ne'mat Aminovning padari buzrukvori - oddiy temirchi kasbi bilan yurtga tanilgan yozuvchi-o'g'liga ko'p o'rinda ibrat bo'lib kelgan. Ba'zan oddiy dehqon uchun ma'lum bo'lgan sir-sinoat oliy ma'lumotli agronom tasavvuridan tashqari bo'ladi. Ma'naviy kamolot yo'li hech bir odam bolasiga, hech bir toifa namoyondasiga qatag'on etilgan emas. SHunday ekan, ma'naviyat ziyosi bilan qalbi nurlangan har bir insonni ziyoli deyish mumkinday ko'rinadi. Haqiqatan ham hayotda hech bir toifa qat'iy o'zgarimas guruhni tashkil etmaydi, saflar doim o'zgarib turadi. Insonlarning tabiati, ma'naviy qiyofasi va kasbi doim ham o'zaro muvofiq

kelavermasligi ma'lum, hayot murakkab. Biroq, baribir, har bir shaxs har bir toifa vakili boshqa toifaga o'tib ketishi osonlikcha kechmaydi va yo'qotishlarsiz bo'lmaydi. Masalan, yuksak ma'naviyatli dehqon yoki hunarmand ziyoli toifasiga o'z-o'zidan o'tib qolishi qiyin. Ziyoli - olim, orif, ustoz-muallim. Albatta, barcha oliy ma'lumot haqidagi diplomga ega bo'lgan kishini ziyoli deyaberish haqiqatda o'zini oqlamasligi mumkin. Ammo tadqiqotchi yoki muallim bo'lish uchun tabiiy iste'dodning o'zi kifoya qilmaydi, muayyan bilimlar majmuini o'zlashtirish talab etiladi. Masalan, dehqon yoki hunarmand sifatida yuksak ma'naviy fazilatlar egasi bo'lgan odam muallimlik yoki tadqiqotchilikka da'vo qilaboshlarsa, bunda o'tish jarayoni oson kechmaydi. Hayotda shunday hodisalar kuzatilganki, yaxshi pedagog yoki olim o'z sohasida sal yuqori lavozimga ko'tarilishi bilan ma'naviy qusurlar paydo qila boshlaydi. Olim yoki ustoz sifatida hamma unga havas bilan qaragan bo'lsa, rahbar sifatida odamlarda norozilik uyg'onishiga sabab bo'ladi. YOki juda yaxshi xonanda tadqiqotchilik da'vosi bilan chiqib, mutaxassislarining ensasini qotirishi mumkin. Bunday holatlar hayotda ko'p uchraydi. Qisqasi, har bir insonning ma'naviyati uning tabiati, kasbi, ijtimoiy mavqei bilan bevosita bog'liq va shu ma'noda betakroridir. Inson o'z tabiiy kamolotida yoshi o'tgan sari ulg'ayib, o'zgarib borganidek, o'z kasb sohasini, yo'nalishini o'zgartirmoqchi bo'lsa, buning uchun muayyan tayyorgarlik ko'rmog'i, yangidan yangi sifatlar, fazilatlar kasb etib bormog'i taqozo etiladi. Inson tug'ilgandan ulug' alloma yoki mumtoz adibga aylanib qolmaydi. U oddiy ishchi yoki dehqon sifatida hayot yo'lini boshlashi mumkin. Agar yoshi ulg'aygan sari o'zida iste'dod, ichki quvvat va intilish sezsa, ilmiy yoki badiiy ijod yo'lga asta-sekin o'tib boradi. Ammo har qancha qobiliyat bo'lmasin, bugungi ishchi ertaga jiddiy tadqiqotchiga yoki dehqon bir yo'la mumtoz adibga aylanib qolishi qiyin. Buning uchun muayyan bilimlar, ko'nikmalar hosil qilish, shunga yarasha muayyan fazilatlar sohibiga aylanish talab etiladi. Bu oddiy jarayon emas. SHunday ekan, ziyoli toifasi umuman ma'naviyat egasini emas, odatda hayotning muayyan sohasiga bevosita aloqador **ijtimoiy guruhni** bildiradi, desak ma'qulroqdir.

Ular mohiyatan hayotda **etakchi**, ta'bir joiz bo'lsa, **hodi**y vazifasini o'taydilar. Buning uchun muayyan irsiy qobiliyat, tabiiy moyillik, iste'dod lozim. "Sovet" davrida ruscha mashhur ibora paydo bo'lgan: "Nezamenimix lyudey net". Bu mutlaqo noto'g'ri fikr, bu fikr hayotni konveyer tasmasi sifatida tasavvur qilishga asoslangan, hayotda o'zligini topmagan, bani odam xilqatini asli mohiyatida anglamagan odamlarning qarashi. Hayotda hech bir inson o'zgasining o'rmini to'liq bosa olmaydi. Har bir insonning hayotdan ko'z yumishi ma'naviyat o'lchovlarida insoniyat uchun mutlaq yo'qotish bo'ladi. Ziyolilarga nisbatan bu **mumtozlik xislati** ayniqsa xosdir.

Prezidentimizning ziyolilarni e'zozlash haqidagi qarashlari shu jihatdan nihoyatda muhim ahamiyatga ega. YURtboshimiz, ayniqsa, zamonimizning alloma shoiri G'afur G'ulom tavalludining 90 yilligini nishonlash oqshomida so'zlagan samimiy nutqida bu masalaga alohida urg'u bergan edi. Ijod ahliga lozim sharoitni yaratib berish "*buyuk davlatning asosiy talablaridan*" va "*davlatning o'zini*

dunyoga mashhur qilishning asosiy sharti” deb qattiq ta’kidlandi bu ma’ruzada.¹ I.A. Karimovning qator ma’ruzalari mazmunida yana bir mulohaza anglashilib turadi. “*Xalqni aldab bo’lmaydi*”, - deydi Prezident, xalqning nazaridan qolish esa o’zligini bilgan odamga o’lim bilan barobardir. Har bir ishda tashabbuskor, g’ayratli shaxslar yutib ketadi. Ammo dilda imon bo’lsa.

Hazrati Bahovuddin Naqshbandning mashhur hikmati ba’zan bir yoqlama talqin etiladi. “*Dil ba yoru dast ba kor*” deganda har ikki jihat, ya’ni “*yor*” ham muhim, “*kor*” ham muhim, tashabbuskor bo’lgin, quruq zohid bo’lma, elga foyda etkazguvchi kasb egasi bo’l, degan da’vat qancha muhim bo’lsa, bir ishga qo’l urganda, bir amaliy niyatga qasd etganda, ko’ngilda Allohni saqla, haqiqat va insof mezonlaridan bir bahya ham chekinishga o’zingga izn berma, degan yo’riq ham shunchalar e’tiborlidir. Birini qo’yib, biriga ruju etilsa, me’yor buziladi va inson to’g’ri yo’ldan u yoki bu tarafga toyib keta boshlaydi. Agar shu odam rahbar bo’lsa, o’z orqasidan yana ko’plarni halokat sari etaklashi turgan gap.

Ziyolilar atalmish jamiyatdagi etakchi toifa uchun bu qusurlardan saqlanish nihoyatda dolzarb masaladir. CHunki ziyolilar ko’pchilikning hurmatini va ishonchini qozongan insonlar sifatida boshqa toifalarni o’z yo’liga boshlashga qodir odamlar. Demak, ular yo’l qo’yan xato bir o’zlari yoki oila a’zolari, shogirdlari, farzandlarigina emas, xalqning ko’pchilik qismini yo’ldan ozdirishi, adashtirishi mumkin. SHunday ekan, ziyolining yolg’oni oddiy yolg’on emas, ijtimoiy yolg’on, xalqni gumrohlikka boshlovchi yolg’ondir. Ziyolining o’z vijdoniga xiyonati Haqiqatga xiyonatdir. Ziyolining gumrohligi uning xiyonatidan ham, yolg’onidan ham badtardir, uning chalasavodligi esa xalqni jaholatga etaklovchi yo’ldir.

Ziyolining mulkka munosabati, uning moddiy ta’minoti masalasi alohida tahlilni talab qiladi. Ziyoli agar bir paytning o’zida ishbilarmon ham bo’la olsa, qandini ursin. Ammo bunday qobiliyat bo’lmasa-chi? Faqat bir narsa aniq - Haqiqatni qidirgan Ziyolisini kundalik qorin to’ydirish tashvishlariga band qilib qo’yan jamiyat manqurtlikka mahkumdir, xoh proletar istibdodi atalsin, xoh bozor iqtisodi. Darvoqe ushbu muammoning qanday hal qilinishi ham yana ziyoli toifasining o’ziga bog’liq. Bu muammoning ba’zi dolzarb jihatlariga haqida yuqorida “*Ma’naviyat va bozor*” mavzusi munosabati bilan biroz to’xtab o’tildi.

Marks ham olim sifatida intelligentsiya toifasiga mansub edi. Ammo davr ruhiga berilib, dahriyona yo’nalishda qarama-qarshiliklar orasidagi ayovsiz kurash g’oyasini taraqqiyotning asosi deb isbot etishga urindi va natijada, birinchi navbatda, ziyolilar toifasi manfaatlarini zarba ostiga qo’ydi. CHunki ziyolining bosh fazilati *kurash* emas, Haqni izlash, Haqiqatni anglab etishga, **Borliqni, jumladan, insonni tushunishga urinish**. Kurash - harbiylar ishi, qurol bilan ish ko’ruvchilar shiori, u buzg’unchilik sari yo’nalgandir, har holda faylasuf uchun mos ish emas. Ziyoli insoniyatni birlashtiruvchi kuchdir, insonlarni qarama-qarshi qutblarga bo’lib tashlash g’oyasini olg’a surgan aql egasi - tanazzulga yuz tutgan bemor jamiyatning ruhiyati adashgan farzandi bo’lish mumkin, xolos, asl ma’nodagi ziyoli emas.

¹ Ислом Каримов. Истиклол ва маънавият, с. 112.

Tayanch soʻz va iboralar

Maʼnaviy va ahloqiy tarbiya, yosh avlod tarbiyasi, taʼlim tizimi, islohot, ilm va taʼlim, maʼrifat yoʻli, milliy tarbiya, nazariya, tarbiyaning ikki bosqichi, milliy tarbiya yoʻnalishlari, milliy tarbiya usullari, isteʼdod va masʼuliyat, komil inson, ustoz, ota-ona, mahalla, taʼlim-tarbiya muassasalari, ideologik tazyiq, ziyoli masʼuliyati, ilm maʼrifati, ongli yondashuv, riyozat maʼrifati.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

Maʼnaviy tarbiya asoslari: eʼtiqod, ilm, masʼuliyat, mehr tarbiyasining mohiyati nimadan iborat?

Ziyoli masʼuliyatini qanday tushunasiz?

Mustaqil Oʻzbekistonda maʼnaviy va axloqiy tarbiyaning dolzarb masalalariga nimalar kiradi?

Milliy tarbiya yoʻnalishlari qanday?

Ibrat va mehr tarbiyasi nima?

Milliy tarbiya usullarini sharhlang.

I.A.Karimov jamiyat taraqqiyotida ziyolilarning roli haqida.

MUSTAQIL ISH UCHUN QOʻSHIMCHA SAVOLLAR:

Oliy maʼnaviy qadriyatlar.

Inson ruhining Borliq haqiqati bilan uygʻunlashuv bosqichlari.

Ekologik muammolarning hal etilishida maʼnaviyat omili.

Inson qadri va SHaxs masʼuliyati.

SHaxsning iqtisodiy mustaqillik masʼuliyati.

Oila maʼnaviy muhiti.

SHaxs, millat, bashariyat.

SHaxsning millat oldidagi masʼuliyati.

Ijtimoiy faollik - maʼnaviyat belgisi.

SHaxs erki va qonun ustuvorligi.

“Haq soʻzni berkitmang”.

Ijtimoiy adolat muammosi.

Qadr tushunchasining siyosatdagi inʼikosi.

Bozor maʼnaviyati.

Maʼnaviyat va bozor.

Madaniyat bozori.

Tadbirkorning bosh maʼnaviy fazilati.

Ijtimoiy toifalar tabiati va maʼnaviyati.

Navoiy nigohida dehqon va darvesh.

Ishehilar va maʼnaviyat.

Maʼnaviyat va falsafa.

Maʼnaviyat va millat tarbiyasi.

Odob, axloq, maʼnaviyat.

Turli millatlar maʼnaviyati yagona Borliq haqiqatining jilolari sifatida.

Tafakkur turlari va maʼnaviyat.

Mantiqiy tafakkur.

*Globallashuv jarayonlari va ma`naviyatga tahdid.
Bugungi Evropa ilmida ma`naviyat va axloq muammolari
Ma`naviy tarbiya vosita va usullari pog`onadorligi.
Ziyoli mas`uliyati.
Rahbar ma`naviyati.*

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

1. MILLIY MA`NAVIYAT NAZARIYASINI SHAKLLANTIRISHNING UMUMMETODOLOGIK ASOSLARI

a) ko`p qutbli dunyo

(Bu qoida Tavhid haqiqatining mohiyatidan kelib chiqadi va ma`naviy merosimizda allaqachon e`tirof etilgandir)

b) inson – dunyo mehvari

(CHunki inson ko`ngli Haqning mazhargohidir)

v) iqtisod, siyosat, ma`naviyat: inson va jamiyat hayotida ularning o`zaro uyg`unligi zarurati

2. INSON VA JAMIYAT HAYOTINING UCH SOHASI

(yoki Inson faoliyatining uch yo`nalishi)

Iqtisod

(Insonning moddiy voqelik (atrof-tabiati) bilan amaliy munosabati)

siyosat

(Har bir insonning o`zga insonlar bilan bevosita munosabatlari)

ma`naviyat

(Insonning Haqqa, Borliqning mohiyatiga munosabati)

(Ushbu sohalar insonning Borliq bilan turlicha mustaqil munosabatlariga oid bo`lib, ulardan har birining manbasi ham, maqsadi ham alohidadir)

3. MA`NAVIYAT NIMA?

(Ma`naviyatning turli nuqtai nazardan ta`riflari)

A) Ma`naviyat – iqtidor, yaratuvchilik quvvati sifatida	«Ma`naviyat – Insonning, Xalqning, Jamiyatning, Davlatning kuch-qudratidir.»
B) Ma`naviyatning qudratini	«Ma`naviyat... – insonni ruhiy poklanish

izohlovchi ta'rif	va yuksalishga da'vat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning iymonirodasi, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli botiniy kuch..."
V) Ma'naviyatning ajdodlarimiz merosida aks etgan ramziy ta'rifi	Ma'naviyat – Haqiqat nurining inson qalbida aks etishidir.
G) Ma'naviy kamolotga jarayon sifatida yondoshuv («O'zini anglab etgan Robbini anglab etadi» hadisiga muvofiq)	Ma'naviyat – o'zlikni anglashdir.
D) Ma'naviyatning ilmiy ta'rifi (ma'naviyat – ma'rifat yo'llarining nihoiy xulosasi sifatida)	Ma'naviyat – inson ruhidagi Borliq haqiqati bilan uyg'unlik.
E) Ma'naviyatga diniy nuqtai nazardan berilgan ta'rif	Ma'naviyat – dunyoviy va uxraviy maqsadlarning uyg'unligidir.
J) Ma'naviyat fano va baqo nisbati sifatida	Ma'naviyat – baqoning fanoda zuhuri (namoyon bo'lishi)
Z) Ma'naviyat – inson va jamiyat hayotining uch asosiy yo'nalishining biri sifatida	Ma'naviyat – insonning Haqqa (Borliq haqiqatiga) munosabati

4. JAMIYATDA DINNING O'RNI

Inson va jamiyat hayoti uch soha -

Iqtisod, Siyosat, Ma'naviyat dan

iborat deb olinsa,

Ma'naviyat

(Har bir alohida shaxsning **Borliq Haqiqatiga** munosabati sifatida)

4 asosiy jihatga ega bo'ladi:

Imon, ilm, mas'uliyat, mehr

Din mohiyatan muayyan insonlar guruhining o'zlari **Haqiqat** deb

qabul qilgan **Borliq mohiyatiga ishonch-e'tiqodini**, ya'ni

imonini ifodalaydi

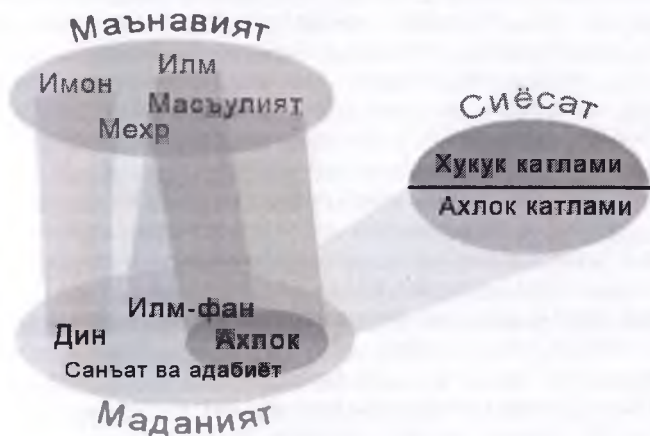
va shu ma'noda to'lig'icha **shaxs ma'naviy dunyosiga** taalluqlidir.

Dinning botiniy va zohiriy jihatlari mavjud bo'lib,

botiniy jihati *imon*, zohiriy jihati *ibodatlar*. Diniy nuqtai nazardan har ikkisi ham muhim, *ma'naviyat* nuqtai nazaridan esa *imon e'tiborlidir*.

Siyosatga dinning ta`siri faqat har bir shaxs *ma`naviyati* orqali bo`lsa mohiyatan durustdir, ammo insonlar e`tiqodidan bevosita siyosiy qurol sifatida foydalanishga urinish siyosiy avantyurizmdan o`zga narsa emas.

5. MA`NAVIYAT, MADANIYAT VA SIYOSATNING O`ZARO NISBATI

O`tilgan mavzu bo`yicha savollar:

Mustaqillik va yangicha tafakkur zarurati.

Milliy mustaqilligimizning uch asosidan biri ma`naviy mustaqillikning tiklanishida

O`zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning xizmatlari.

O`zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning ma`naviyat masalalariga bag`ishlangan asarlari.

O`zbekiston Prezidenti I.A. Karimov asarlarida milliy ma`naviyat nazariyasi umummetodologik asoslarining ishlab chiqilishi.

Ko`p qutbli dunyo.

Inson olam mehvari.

Inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasi.

Iqtisod, siyosat, ma`naviyat. Ularning o`zaro uyg`unligi.

Mustaqil O`zbekistonni rivojlantirishning ma`naviy-axloqiy negizlari.

O`zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning ma`naviyatga bergan ta`riflari.

“YUksak ma`naviyat – engilmas kuch”.

Mustaqillik sharoitida islom diniga munosabatning tubdan o`zgarishi.

Ma`naviyatning diniy ta`rifi.

Inson hayotida fano va Baqo nisbati.

Imon ehtiyoji va e`tiqod tarbiyasi.

Buyuk ajdodlarimizga ehtirom.

Ma`naviy merosning to`laqonli tiklanishi yo`lidagi sa`yi-harakatlar.

Tarix xotirasi va yosh avlod tarbiyasi.

YOsh avlod tarbiyasi va ta`lim tizimidagi islohotlar.

O'zbekiston va jahon: ta'lim – tarbiyada milliy ma'naviyat va jahon madaniyati an'analari uyg'unligini ta'minlash yo'lida.

14-mavzu: SHaxs va millat ma'naviy takomilining uyg'unligi

1. Ma'rifat - ma'naviyat sari eltuvchi yo'l sifatida.

Ma'naviy kamolot jarayoni turli o'lchamlarda amalga oshadi. Biri alohida shaxs umri davomida, ikkinchisi – millatning tarixiy taraqqiyotida, yana mintaqa miqyosida, umumbashariy miqyosda va hokazo. Bu jarayonlar, albatta, bir-biri bilan uzviy bog'lanishda bo'ladi. Masalan, yakka shaxs ma'naviyatining shakllanishi umummilliy va umumbashariy ma'naviy taraqqiyot darajasiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lsa, millatning ma'naviy takomili uni tashkil etuvchi shaxslar ma'naviy dunyosidagi o'zgarishlar tufayli yuz beradi.

Bugungi kunda biz “**ma'rifat**” tushunchasini ba'zan tor talqin qilib, ilm o'rganish, turli sohalaridan bilim hosil qilish deb o'ylaymiz. Asli aql bilan anglab etiladigan bilimlarni o'zlashtirishga intilish “ma'rifat vodiysida”gi bir yo'nalish, xolos. Forobiy singari faylasuflar, YUsof Xos Hojib kabi alloma shoirlar aqlni, mantiqiy tafakkur yo'li bilan o'zlashtiriladigan bilimlarni insonni baxt-saodat sari eltuvchi asosiy yo'l deb tushunganlar. XVIII-XIX asr Evropa madaniyatida ham shu fikr etakchi bo'ldi. Ammo keyingi davrlarda ko'p ajdodlarimiz ilm yo'lini etarli deb bilgan emaslar.

Ajdodlarimiz tashbehiga ko'ra, ma'naviyat inson qalbida aks etgan ilohiy nur, Oliy haqiqat nuri bo'lib, uni o'zida aks ettira olishi uchun inson qalbi sayqal topmog'i zarur. Zero, sayqallanmagan ko'ngilni xudbinlik zangi, g'araz chirki egallab oladi va bunday inson ruhiyatida jaholat va zulmat ustunlik qila boshlaydi. Ayni shu inson qalbiga sayqal berish jarayoni **ma'rifat** deyiladi. Ma'rifat ma'naviyat sari eltuvchi yo'llardan iborat bo'lib, Alisher Navoiyning ta'riflashi bo'yicha «*ma'rifat vodiysi*» - “*shunday bir vodiyrki, uni yuz tuman ming turli yo'llar kesib o'tadi, ammo ulardan biri ikkinchisiga sira o'xshamaydi... Unda sen yuz tuman yo'lovchini beqaror bir tarzda, har biri o'zga bir yo'ldan ketib borayotgan holda ko'rasan. Ularning har biri o'zi ketayotgan yo'l bilan faxrlanadi, har biri yo'lni o'z yo'li tomonga buradi. Biri xush tutgan yo'lni ikkinchisi xohlamaydi, har birining ko'ziga o'ziniki yaxshi ko'rinadi, boshqasini esa nazarga ilmaydi*” 1.

Alisher Navoiy o'z mulohazalari so'ngida bir guruh so'qir kishilarning fil haqidagi bahslari xususida mashhur rivoyatni keltirib, xulosa qiladiki, agarchi ma'naviyat yo'llari behisob bo'lsa-da, maqsad yagona - Haqiqatni anglab etish. Insonlarning Haqiqat haqidagi tasavvurlari turlicha bo'lsa ham, ularning barchasi bir erga jamlansa, umumiy tasavvur asl mohiyatga yaqinlashadi.

Ma'rifat - ma'naviy kamolot yo'li, insonning ko'ngil ko'zgasini sayqallash jarayoni, ya'ni har bir insonning butun ongli hayoti davomida o'zligini anglash, o'zining Borliq haqiqatiga nisbatini aniqlash va o'z ruhini Borliq haqiqati bilan uyg'unlashtirib borish yo'lidagi harakati.

1 Аlisher Навоий. Лисон ут-таир (насрий баени билан). Т., 1991, с. 400. (Ш. Шариповнинг насрий баенида қисқарттирилган билан берилди).

2. Islomgacha ma'naviyat – asotir tafakkurdan milliy o'zlikni anglash sari.

Biz shu paytgacha millatning ma'naviy takomili haqida so'zladik va uni uch katta davrga bo'lib ko'rib chiqdik. Bu uch davr bir-birining uzviy davomi bo'lish bilan birga, o'zaro tub xususiyatlariga ko'ra farq qilishini ham alohida qayd etish zarur. Ulardan birinchisi – islomgacha ma'naviyat davri - juda uzoq - bir necha ming yillar davom etdi. Uni insonning go'daklik, bolalik, o'smirlik yillariga qiyos qilish mumkin. YOsh bolada hali mantiqiy tafakkur yaxshi rivojlangan bo'lmaydi, u ertaklar, afsonalarga ishonadi, bola uchun hayot sehrli ertakdek tuyuladi. Ayni shu holat ibtidoiy jamoa va ilk shaharlar davridagi aksariyat insonlar tafakkuriga ham xosdir. Go'yo go'dak inson zotini o'z oila a'zolari – ota-onasi, aka-ukalari miqyosida, olamni yashab turgan xonadoni miqyosida idrok etganidek, ibtidoiy odam ham hali na insoniyatni, na millatni yaxlit tasavvur eta olmaydi, oila, urug', jamoa, qabila, elat darajasida fikrlaydi. Mavhum tushunchalarni idrok etish bola ongi uchun og'irlik qiladi, xuddi shuningdek ibtidoiy odamlar ham har qanday mavhum tushunchalarni biror muayyan narsa-hodisaga bog'lab tasavvur etadilar. Ayni shu xususiyat asotir tafakkur(mifologicheskoe mishlenie) uchun xosdir. Ibtidoiy odam uchun insoniyat – o'z oila a'zolari, urug' jamoasi(katta oila sifatida), keyincha borib, qabila, elatdan tashqarida emas. Qabila bir urug'dan tarqalgan **irsiy birodarlar uyushmasi** deb tasavvur etiladi. Mushriklik, butparastlikning ham asl sababi – ayni shu asotir tafakkurdir. CHunki payg'ambarlar doimo yagona Tangri nomidan so'zlaganlar, faqat ibtidoiy insonlar qadim yahudiylar oltin buzoqqa sig'inganidek, yagona Tangri haqidagi ilohiy vahiyini muayyan narsa-hodisa bilan bog'lab tasavvur etganlari natijasida sanamlarga sig'inish paydo bo'lgan. Har bir qabila o'zi e'tiqod qilgan Parvardigorini boshqa qabilanikidan farq qiladi deb tasavvur etish natijasida, ayniqsa, shahar-davlatdan imperiyalar davriga o'tish bosqichida ko'pxudolik tizimlari yuzaga keladi.

Inson ma'naviyati takomil topib borgan sari uning shuuri yorishib, avval millat (xalq, “budun”) so'ng mintaqa va, oxiri, insoniyat darajasida o'zligini anglab borgan. Bugun endi koinot darajasida fikrlashga o'tib, o'zga sayyoralardan o'ziga teng aqlli mavjudotlarni qidirmoqda.

Ammo insoniyatning bolaligi ham behuda o'tmagan. U birinchi bo'lib, Vatanni, ona-zaminni tanigan, yaratuvchilik mehnatini qadrlashni o'rgangan. ezgulik halollikda, rost so'zda ekanini, yomon niyat, yolg'on so'z, qing'ir amalning oqibati voy bo'lishini anglab etgan. Payg'ambarlar keltirgan ilohiy vahiyga quloq tutgan, aqli etganча yaxshilarga ergashgan. Milliy o'zlikni tanish va yagona Allohni tan olish bir-biriga yaqin va tutash davrlarda yuz bergani biz uchun ibratlidir. Bu davrda ma'naviy kamolot asosan ibrat zaminida yuz berishini ham alohida qayd etib o'tish lozim. Bu ham bolalikka xos xususiyatdir.

Turkiy millatning o'zligini anglash jarayoni turli begona imperiyalar bosqinidan yurtni himoya qilish bilan bog'liq ravishda kechganligini unutmashligimiz kerakdir. SHu jihatdan ham milliy o'zlikni anglash o'smirlikdan yigitlikka tomon ulg'ayish – balog'at davriga o'xshab ketadi. Ayni shu davrda yoshlarimiz yurt himoyasiga tayyorgarlikni o'taydilar, Vatan nima ekanligini o'zlari uchun amalda yangidan kashf qiladilar.

3. Islom mintaqa madaniyati doirasida milliy ma'naviyatimiz takomili va ma'rifat yo'llari.

Asotir tafakkur hukmronligidan e'tiqodiy bag'rikenglik aro milliy tafakkurga o'ta boshlagan turkiy elatlar tavhid e'tiqodi tufayli qo'shni xalqlar bilan yagona madaniy mintaqaga birlashdilar. Ushbu yagona madaniy birlik doirasida milliy ma'naviyatimiz yangi ufqlar sari yuksalib bordi. Biz VIII – XV asrlarni o'z ichiga olgan ushbu qutlug' davrni 4 bosqichga ajratib o'rgandik. Ammo bir narsani, albatta ta'kidlab o'tish joiz. Mushriklik e'tiqodining rad etilishi aslo qadimgi madaniyat samaralarini yoppasiga rad etish deb tushunmaslik kerak. Aksincha, islom mintaqa madaniyati o'zidan oldingi davrda insoniyat erishgan barcha yutuqlarni chuqur o'zlashtirdi. Qolaversa, islom mintaqa madaniyati doirasidagi milliy ma'naviyatimiz rivojining birinchi pog'onasi bo'lmish **sunna bosqichi**, birinchi navbatda, **ibratga** qurilgan bo'lsa ham, hech qachon ilmni, **riyozatni**, **mehrni** inkor etgan emas. Keyingi bosqichlarning ham etakchi tamoyillariga biz alohida urg'u berganligimiz oldingi bosqichdagi tamoyillar yo'q bo'lib ketganini yoki nazardan chetda qolganini bildirmaydi. Milliy ma'naviyatimiz taraqqiyotining har bir davri, har bir bosqichi o'ta murakkab mazmunga, turli tamoyillarining o'zaro uzviy tutashgan muayyan uyg'unlikdagi tizimiga ega bo'lib, ularning har birini alohida o'rganish lozim. Ammo biz masalani ilk umumiy yondoshuv darajasida talqin etganimiz sababli, eng yorqin tamoyillarni yoritishga intildik va ko'p nozik jihatlar soyada qolib ketganini tan olib o'tamiz.

Xalqimizning VIII-XV asrlar yagona islom mintaqa madaniyati doirasida ma'naviy kamoloti millatimizning bugungi ma'naviy qiyofasi shakllanuvda ayricha ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davr ajdodlarimiz merosidan xabardorlik, ushbu ma'naviy takomil jarayonini to'g'ri idrok etish milliy ma'naviyatimizning tarkibiy jihatlari haqida salmoqli tasavvur beradi. Islom mintaqasi doirasidagi yaxlit ma'naviy takomil jarayoni - insonning o'zligini anglash yo'lidir. Bu yo'lning asl mohiyati Tavhid e'tiqodi bo'lib, uni ibtidoda **ibrat** darajasida, axloqiy kamolot egalariga ergashuv tariqasida qabul etilgan bo'lsa, keyinroq aql, mantiqiy tafakkurga tayanib, umumbashariyat yaratgan yaxlit ilmiy va madaniy merosni anglab etishga intilish kuchaydi. **Borliqning yagonaligi haqidagi ilmiy-falsafiy tasavvur shakllandi**, yagona borliq mohiyatiga qarashlar xilma-xilligi idrok etildi. e'tiqod ilm bilan mustahkamlandi. Inson o'zini va voqelikni tushinishda asotir tafakkur bosqichidan ilmiy tafakkur bosqichiga ko'tarildi.

a) Sunna bosqichi – Ibrat ma'rifati;

Muhaddislar nazdida hazrati **payg'ambarimiz ibrati** inson ma'naviy kamoloti uchun bosh mayoqdir. SHu sababli ular umr bo'yi riyozat chekib, hadis to'plaganlar, ularni tahqiq etib "sahih", ya'ni haqiqiy, ishonchlilarini "zaif"laridan ajratib tasniflaganlar. Natijada, inson hayoti uchun nihoyatda muhim muammolarga javob bera oladigan islomiy axloq-odob qoidalar tizimi vujudga kelgan. **Ibrat yo'li** bugun ham shaxs ma'naviyatini shakllantiruvchi muhim yo'nalishlardandir.

Asli ma`rifatning ilk yo`li ibratdir. Go`dak yorug` dunyo yuziga kelib, yashash ishq bilan hayotga intilar ekan, ishni ibratdan boshlaydi, ona

ibrati, ota ibrati, akalar va opalar, buvilar va bobolar ibrati bilan voqelikka o`z munosabatini shakllantira boshlaydi. Bu dunyo asli insonga ibrat uchun yaralgan. Daraxtlarning quyosh sari bo`y cho`zmog`i - ibrat, jonivorlarning o`z taqdiriga rizoligi - ibrat, tog`lar ustivorligi -ibrat, ummonlar teranligi ibrat, quyosh va oy xizmati, kecha va kunduz navbati- ibrat. Payg`ambarlar sidqi, valiylar karomati, allomalar ilmi, zohidlar taqvosi, oshiqlar ishq, eranlar jasorati, tashabbuskorlar g`ayrati, oqillar tadbiri, hayo egalarining andishasi, siddiqlar ibosi, onalar mehri, otalar bag`rikengligi, go`daklar beg`uborligi, keksalar ulug`vorligi - barcha-barchasi inson uchun ibratdir.

YOmondan yomonlikni anglab, undan qaytmoq ibrat, yaxshidan yaxshilikni anglab unga ergashmoq-ibrat. O`g`rining taqdiri- ibrat, fohishaning fojiasi- ibrat, fotihlar umri -ibrat, sotqinlar tubanligi -ibrat. Nima ibrat emas? Barchasi ibrat.

Ibrat ola bilmoq - ma`naviyat, ko`rib - ibrat olmaslik - ma`naviy so`qirlikdir. Ammo ibrat taqlid emasdir, ibrat o`rniga taqlid - dil ko`zining ko`rligiga dalolatdir, qachonki, kimdaki, qaerda, qaysi zamonda ibrat o`rnini taqlid egallasa, ma`naviyatning o`lgani - ana shu. Masalan, Payg`ambarimizning ayollarga munosabati. Ul hazratning ayollarga bo`lgan shafqati, mehri, hilm, sadoqati, adolati - ibrat. Ul hazrat hayoti voqeligidan faqat ko`p xotin olishga ruxsatni ko`rish - xamoqat, ul hazratni ko`p xotinlikda ayblash - musulmon uchun xiyonat, o`zga uchun tuhmat. Har ikki oxirgi hukm - mohiyatdan uzoq zohirbinlik va jaholat, shayton vasvasasidir. Bir necha ayolga uylanib, ularga payg`ambar shafqati, mehri, adolati va himmatini ko`rsata olaman deb, o`z-o`ziga firib berish - takabburlik, shahvatparastlik va g`aflatning birgalashib insof va inson tafakkuri ustidan hukm o`rnatishi, inson ma`naviy halokatining ibtidosidir.

b) Islom ma`rifatchiligi bosqichi – Ilm ma`rifati;

Ma`rifatning yana bir buyuk o`chog`i **ilm**dir. Ilmni SHaxs kamolotining ikkinchi bosqichi deb hisoblash mumkin. Agar bolaning ilk tarbiyasi ko`proq atrofidagi kattalardan o`rganish, o`qigan-eshitgan ertak qahramonlaridan ibrat olish asosida bo`lsa, o`smir yoshiga o`tishidan uning shuurida hayot hodisalariga tahliliy yondoshuv uyg`onadi. Maktabda ham shu sababli alohida fan asoslaridan ta`lim berish 6-7 sinflardan boshlanadi. Maxsus ilmlarga chuqur kirib borish esa oliy o`quv yurtlarida amalga oshiriladi. Demak, ilmiy tafakkurning shakllanishi

Ibrat - milliy ma`naviyati-mizga xos ma`rifat yo`llaridan biri, el-yurt ehtiromiga sazovor ulug` bir insonning yashash tarzi, e`tiborga loyiq xatti harakatlaridan na-muna olib, hayotda ularga rioya qilish. Jumladan, islom ma`naviyatida payg`ambarimiz Muhammad(sav) ibratlari etakchi ahamiyatga egadir. SHu bilan birga ibrat ma`rifati-ni ko`r-ko`rona taqliddan farq qilish juda muhim.

balog`at yoshi bilan bog`liq. Albatta, hayotga ilm asosida yondoshuv barchada bir xil darajada bo`lish qiyin. Haqiqiy ilmga qobillik alohida iste`doddir.

Ilm - tafakkur bilan bo`ladi, axborot yig`ish ilmga tayyorgarlik bo`lishi mumkin, undan ortiq emas. Umr bo`yi

Ilm — shaxs ma`naviyatining muhim tarkibiy jihati va milliy ma`naviyatimizga xos ma`rifat yo`llaridan biri, Borliq haqiqatini anglab etishda bilimga, aql va tafakkurga tayanish. Ilm nuri bilan yorishmagan e`tiqod "taqlidiy imon" hisoblanadi va takabburlik bilan birlashsa aqidaparastrlikka olib boradi.

taom pishirmoq uchun sabzi-piyoz archib ovora bo`lgan, ammo olov yoqib, qozon qizdirmagan odam ochlikdan o`lar, ammo qorni to`ymas. Ilm - asli ajdodlar ibratidir, o`tganlar, biz ko`rmaganlar haqida xabar orqali ibratdir. Payg`ambarimiz hayoti - ibrat, Imom al-Buxoriy hayoti va faoliyati ibrat, "Jome`as-Sahih" kitobi esa ilmdir. Forobiyning ilm yo`lidagi fidoiyligi ibrat, "Fozil shahar fuqarolarining qarashlari" risolasi esa ilmdir. "Qonun fi-t-tib" - ilm, Ibn Sinoning ilmga chanqoqligi esa ibratdir.

Biz Forobiy va Ibn Sino ilmini o`zlashtirishga astoydil bo`lmasak-da, ammo farzandimizga ularni ibrat qilib ko`rsatsak, "Jome`-as-sahih"ni o`zlashtirmasdan payg`ambarimizga mehru

sadoqatdan lof ursak, riyodir, munofiqlikdir, bu bilan faqat o`zimizni insonlar va Alloh oldida sharmanda qilamiz, gunohlarimizni ko`paytiramiz, jaholatimizni fosh etamiz. Ammo jahondagi barcha ilmlarni inson egallab ulgura olmasligi ham ma`lum. Dunyoning ishi ilm va farosat bilan bo`lur. Darvoqe - farosat ham Allohning in`omi - ma`naviyat nuridir. Inson o`ziga nima va qay darajada lozim ekanligini farosat bilan (va farosatiga yarasha) aniqlab oladi. Sodda bir misol: Ibn Sinoning "Qonun-fi-t-tib" kitobini mukammal o`zlashtirmagan kishini ayblab bo`lmas, Inson ma`naviy kamoloti - bu bilan belgilanmas. Ammo har bir shaxs o`z sog`lig`ining qadriga etish darajasida, har bir ona o`z farzandini sog`lom voyaga etkazish zarurati darajasida tib ilmidan bahramand bo`lmog`i ayni ma`naviy kamolotga ishoradir.

Ilm - hosil qilingan bilimni idrok etmoqdir. Ammo ilmni faqat risolalardan, qog`oz yuzidan qidirmoq ham etarli emas. Savodsiz dehqonning ziroat ilmi ba`zi o`qib-uqmagan yolg`on akademiknikidan bir necha bor yuqori va mukammalroq bo`lishi mumkin. Er ilmi, tabiat ilmi - yolg`iz kitobdan o`zlashtirilmaydi, erga, tabiatga, har bir ko`kat va jonli mavjudotga mehr bilan, e`tibor va idrok bilan belgilanadi.

Sarkardalik ilmi, umuman, rahbarlik ilmi - san`at darajasidagi ilmdir, harbiy mahorat haqida ming bir kitobni o`qigan odam lashkarni jabhada g`alabaga etkiza olishiga hech kim kafolat bera olmaydi. Bir so`z bilan aytganda, ilm faqat kitobda emas, ammo kitob o`qimay ilmga erishaman, deyish ham oqillikdan tashqaridir.

v) Tasavvuf tariqatlari bosqichi – Riyozat ma`rifati;

Forobiy, Ibn Sino va Biruniylar dunyo ishlarining o`nglanishini inson ilmi va tafakkuriga bog`lagan bo`lsalar, G`azzoliydan boshlab ilm va aql qudrati inson va jamiyat ma`naviy takomili uchun etarli emasligi aniq sezilib qoldi. Irfoniy takomil,

riyozat yo`li mintaqa xalqlari ma`naviyatida tobora keng ko`lam kasb etdi. Haqiqat ishq iroda qudratini sinay boshladi. Inson haqiqat yo`lida o`zlikdan kechishni o`rgandi. Dillar xudbinlik zangidan poklana boshladi. Albatta, oriflik har kimga ham nasib etmaydi, valiylik rutbasi bugungi bizning tasavvurlarimizdan behad yuqoridir. Lekin ma`naviyat haqiqat yo`lida ruhiyat safarbarligi ekanligini ajdodlar bizga anglatdilar.

Tasavvuf ahli, ya`ni so`fiylar, ibrat va aqlga, bilimga tayanishni etarli deb topmay, **riyozat yo`lini**, ruhiy safarbarlik, iroda qudratini namoyish etib, nafsni poklash yo`llarini ishlab chiqdilar. Tasavvuf ma`rifati o`zi bir hududsiz olam. Uning o`z maqom va hollari mavjud. XII-XIII asrlarda o`ndan ortiq tasavvuf suluklari (yo`llari) shakllangan. Jumladan, Markaziy Osiyoning o`zida YAssaviya, Qodiriya, Kubraviya kabi turli yo`nalishlar keng urf bo`lgan. Bularning har biriga batafsil to`xtalinsa, so`z uzayadi. Riyozat chekib ko`ngilni poklash, uni xudbinlik zangidan tozalash tasavvuf suluklarining asl maqsadidir.

Inson o`z boshiga tushgan, hayotida ro`y bergan qiyinchiliklar, turli balo-yu kulfatlarga chidashi, toqat qilishi sabr-bardosh deyiladi. U hali riyozat emas. **Haq yo`lida ongli ravishda inson o`z oldiga ulug` bir maqsadni belgilab, unga etishish uchun ixtiyoriy ravishda barcha qiyinchiliklarni bo`yinga olib, to`siqlarni engib o`tib, olg`a intilishigina riyozat bo`ladi.** Inson riyozat chekmay umuman biror narsaga erishishi qiyin. Xalqimiz shuning uchun, sodda qilib, "jondan kechmasang, jonona qayda", deydi. Darhaqiqat, riyozatsiz na u dunyo, na bu dunyo saodati insonga nasib bo`lmaydi.

Allohning inoyati bilan tasavvuf irfoni bizning zaminda takomil cho`qqisiga ko`tarildi. Hazrati Bahovuddin kasb etilgan irfoniy quvvatni ezgulik yo`lida amaliy faoliyatga tatbiq etishga da`vat etdi. Xoja Ahror va Jomiy, Alisher Navoiy va Maxdumi A`zamdek ma`naviyat darg`alari ushbu yo`lda yuksak namuna ko`rsatdilar.

Tasavvuf irfonida avval zuhdu taqvo etakchi maqom tutgan bo`lsa, keyinroq ilohiy ishq tushunchasi yuqori o`ringa ko`tarildi. Bu tuyg`u oxir-natijada insonni fanodan baqoga olib chiquvchi asosiy vosita deb topildi.

Riyozat - milliy ma`naviyati-mizga xos ma`rifat yo`llari-dan biri, muayyan ezgu maqsad yo`lida barcha qiyinchiliklarga bardosh berib, olg`a intilish. Islom mintaqa madaniyati doirasida riyozat ma`rifatini yuksak mukam-mallik darajasiga olib chiqishda tasavvuf piri murshidlarining xizmati beqiyosdir.

g) «Majoz tariqi» bosqichi – Mehr ma`rifati.

XIV asrga kelib Markaziy Osiyoda tugal shakllangan naqshbandiya suluki hazrati Bahovuddin Naqshband olg`a surgan mashhur “dil ba yoru, dast ba kor” shiori orqali ma`naviy kamolot egalarini yangi, yuqoriroq bosqichda amaliy faollikka undadi. Ayni shu davrdan mumtoz adabiyotda yangi yo`nalish, Navoiy ta`biri bilan aytganda, “majoz tariqi” shakllana boshladi. Bu yo`nalishning mohiyatida yangicha talqin etilgan “majoz ishq” yotadi. Hanuzgacha mumtoz adabiyotimizga doir tadqiqotlarda Alisher Navoiy aniq farqlab bergan “haqiqat tariqi” va “majoz tariqi” yo`nalishlari mavjudligi jiddiy e`tiborga olinmaydi, “majoz ishq” iborasi jo`ngina “dunyoviy ishq” deb talqin etish bilan chegaralanadi. Darhaqiqat, irfoniy adabiyot namoyandalari “majoz” tushunchasini shunday tushunib va tushuntirib kelganlar. Ammo mumtoz adabiyotda Amir Xusrav Dehlaviydan boshlab “ishqi majoziy” tushunchasining talqini o`zgara boshladi. Alisher Navoiy umrining oxirida ushbu yangicha talqin mohiyatiga ilmiy aniqlik kiritish maqsadida “ishq”ni ikki (“ishqi haqiqiy” va “ishq majoziy”) emas, balki uch qismga ajratib: “avom ishq”, “xos ishq”, “siddiqlar ishq” deb atadi. SHunday qilib, ham biz “dunyoviy muhabbat” deb ta`riflaydigan “avom ishq”dan ham, “ilohiy muhabbat” deb ajratadigan “siddiqlar ishq” yoki “ishqi haqiqiy”dan ham farq qiluvchi alohida ma`naviy voqelik – “xos ishq” mavjudligi aniq bo`ldi. Uning asl mohiyati poklik, beg`arazlik bilan bog`liq. “Xos ishq” egalari insonga, butun voqelikka “Oliy haqiqatning mazhari”(inson ko`ziga namoyon bo`lishi) deb qaraydilar va shunga muvofiq munosabatda bo`ladilar. “Majoz haqiqatning ko`prigidir”, deyilishi shundan. Ular fanoda baqoni sevadilar, insonga “haqiqat asrorining ganjinasini” bo`lgan ko`ngil mulki tufayli mehr qo`yadilar.

Mehr - shaxs ma`naviyatining muhim tarkibiy jihati va milliy ma`naviyatimizga xos ma`rifat yo`llaridan biri, insonlarga, tabiatga, har bir ishga beg`araz fidoiylilik bilan munosabatda bo`lish. **Mehr ma`rifati** 1) inson ko`nglini anglab etish va unga mehr ko`rgazish bilan tarbiyalash, 2) insonning boshqa bir insonga bo`lgan beg`araz muhabbati tufayli xudbinlik balosidan forig` bo`lishi va Borliq haqiqatini anglab etishi (Alisher Navoiy talqinida) ma`nolarini anglatadi.

Alisher Navoiy badiiy-falsafiy ijodida millat ma`naviyati o`zining eng oliy bosqichiga ko`tarildi. Buyuk shoir pok insoniy mehrni ma`naviyatning tug`rosiga aylantirdi. Navoiy ma`naviyati timsolida e`tiqod va ilm, iroda qudrati va mehr, fidoiylilik va donishmandlik yagona mohiyat kasb etib, millat ma`naviyatini kamolotning oliy bosqichiga olib chiqdi.

Asl ma`nosiga diqqat qilsak, o`zbek tilidagi “mehr” so`zi Navoiylar davrida “majoz ishq”, “xos ishq” deb ta`riflangan tuyg`uning mohiyatini ifodalaydi. Ruslarning achchiq maqollaridan birida “lyubov` zla”... deyilgan jumla bor. O`zbekning “mehr” tushunchasida ana o`sha “zlo” yo`q, g`araz yo`q. Ota va ona mehri, farzandning o`z qiblagohi va validasiga bo`lgan mehri, og`a-ini, opa-singillar aro mehr, Vatan mehri, tabiat va undagi turli jonzotlarga nisbatan mehr tuyg`usi, do`st mehri - bularning barchasi g`arazdan xoli, tabiiy va samimiy mehr

namunalaridir. Nafaqat inson bolasini, balki turli hayvonlarning jajji bolachalarini ko`rganda inson dilida ajib shirin tuyg`u qo`zg`oladi. Begunoh go`dakning ma`sum qiyofasi, jovdirab sizdan mehr kutib turgan ko`zlari insonni befarq qoldirmaydi, beixtiyor jilmayasiz, erkalab so`zlar aytgingiz keladi. **Mehr tuyg`usi** inson uchun ulug` ilohiy tuhfadir. Bu tuyg`udan inson o`zini mahrum qilsa, bu dunyoning o`zida do`zax azobi o`rtanishida qoladi. CHunki inson birovga mehr baxsh etmay, birovdan mehr ko`rmay yashay olmaydi.

Riyozat yo`li va mehr tuyg`usi barcha yosh uchun xosdir. Ammo inson oila qurgach, uning hayotida halol rizq bilan turmush o`tkazmoq, farzand tarbiyasi bilan shug`ullanish kabi jiddiy sinovlar paydo bo`ladiki, bular endi ibrat va ilmning o`zi bilan bo`ladigan savdolar emas. Ilm yo`lida ham riyozat chekiladi, ammo halol rizq bilan ro`zg`or tebratish, solih farzandlar o`stirib, voyaga etkazish bu aslida Borliq haqiqatini amaliy faoliyat jarayonida butun vujudingiz bilan his qilishga olib keluvchi haqiqiy ma`rifat maktabidir.

Insonning 30-40 yoshlik davrlari asosan riyozat bilan o`tsa, haqiqiy beg`araz mehr tuyg`usi odatda 50 yoshlar atrofida shakllanadi, deyish mumkin. Bobo va buvining nabiraga mehri ayni shu beg`araz mehrning yorqin namunasidir. O`g`il-qiz meni qariganimda boqadi, parvarish qiladi deb umid qilish mumkin. Nabiralar deyarli bobo-buvilarni boqmaydilar. CHunki ularning qo`lidan bir ish kelguncha katta avlod bormi-yo`qmi? Ammo “nabira boladan shirin” deyilishi bejiz emas. Haqiqatan ham chol-kampirlarning nabiralarga mehri insonning yangi tug`ilib kelayotgan hayotga beg`araz muhabbatidir. Albatta, aytganlarimiz oddiy bir hayotiy misol. Asli mehr tuyg`usi nihoyatda ulug` insoniy hissiyotdir. U haqda Alisher Navoiydan o`tkazib so`z aytish qiyin.

Xullas, “ma`rifat” Haqiqatni anglab etish yo`li bo`lib, o`zligini anglab etgan inson Haqni anglab etadi, uni tasavvuf istilohida Orif deyдилar, hozirgi tilimizdagi “ziyoli” tushunchasi asli ushbu darajada bo`lmog`i kerak, faqat “intelligent” (ya`ni aql sohibi) emas. Ma`naviy barkamollik ham shuning o`zidir. **Ibrat, ilm, riyozat, mehr barchasi ma`rifat yo`llari bo`lib, inson ularning barchasini bosib o`tmay turib barkamol bo`lmaydi, mukammal ma`naviy qiyofa kasb etmaydi.**

3. YAngi davrda milliy ma`naviyatimiz takomilining bosh muammosi – siyosiy va ma`naviy taraqqiyot uyg`unligi masalasi. «Xavos» va «avom».

YAngi davrning ma`naviy mohiyati ikki asos : 1) dunyoni surat va ma`no yaxlitligida o`rganish va 2) bahamjihatlikda boshqarishga intilish bilan o`zligini namoyon etishini aytib o`tdik. Islom ma`naviyatining asl mazmuniga muvofiq keluvchi ushbu haqiqatni anglab etish uchun islom mintaqasining ilg`or ziyo egalari 7 asr izlandilar va, nihoyat, Alisher Navoiy olg`a surgan “majoz tariqi” tafakkur tarzida ilk bor ushbu natijaga etib kelindi. SHu bilan buyuk bobokolonimiz islom mintaq ma`naviyatining asl mag`zini milliy ma`naviyatimiz o`zak tomiriga aylantirib berdi va bizning ongimizni, tafakkurimizni O`rta asrlardan YAngi davrga olib o`tib qo`ydi. Faqat buni anglab etishga biz uchun yana 500 yil kerak bo`ldi.

Agar temuriy shahzodalar loaqal kenja o`g`il SHohruh darajasida oqil bo`lganida, agar faqat she`riyat va san`atgina emas, siyosat borasida ham Tavhid idroki g`alaba

qilganida biz bugun ulug' bir millat, buyuk bir saltanat sohiblari bo'lar edik. Afsus, Alisher Navoiy va Mirzo Boburning armonlari 500 yil orqaga surilib ketdi. Inson dimog'ida kibr balosi joylashgan. Zuhd va kibr, mehr va shahvat orasidagi chegarani doim ham inson zoti to'g'ri belgilay bilmaydi. Temuriy shahzodalar bari shoir edi, bilim va zavq egasi edilar. Ammo ularni joh kibrga, shaydolik shahvatga etakladi. Ular darvesh-shoh bo'lmoqchi edilar, ammo kibr va shahvat zalolatga mahkum etdi.

Balki Sohibqiron Temur Boyazidni armonda qoldirib, Haq irodasini ado etgandir. Har holda Evropa XIV- XV asrlardan o'ziga o'zi hisob bera boshladi. Islom mintaqa madaniyati XI-XV asrlar davomida Evropaga katta ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, "averroizm" an'anasi 10 asr g'aflat uyqusiga cho'mgan xristian olamini Reformatsiya va Rennessans (Evropa Uyg'onishi)ga olib keldi. Reformatsiya, ya'ni xristian dinidagi islohchilik harakatlari Evropaning o'z xatolarini anglab eta boshlaganidan darak edi. Afsus, biz musulmonlar kibrga berildik. O'zimizga oshiqcha mahliyo bo'ldik. XV-XV asr chegarasi islom mintaqasi uchun ma'naviy takomilning avj nuqtasi bo'lgan bo'lsa, Evropa uchun ma'naviy yuksalishning avj olish nuqtasi bo'ldi. XVI asrdan mintaqamizda tanazzul, Evropada yuksalish boshlandi. Niderlandiya va Buyuk Britaniya burjua inqiloblari, XVIII asr frantsuz ma'rifatchiligi va nihoyat Buyuk frantsuz inqilobi Evropadagi ijtimoiy-madaniy muhitni butkul o'zgartirib yubordi. Evropa butun dunyo xalqlari erishgan madaniy-ilmiiy boylikni faol o'zlashtirdi. XIX-XX asrlar davomida Evropada aniq va tabiiy fanlar, sanoat va texnika sohasida erishilgan olamshumul yutuqlar bu mintaqani jahonda peshqadamlikka olib keldi va natijada bugungi kunda "jahon fani", "umuminsoniy qadriyatlar" deganda, birinchi navbatda, Evropa madaniyati unsurlari nazarda tutiladigan bo'ldi.

Islom dunyosi ma'naviyati IX-XV asrlarda yuksak kamolot bosqichlariga ko'tarilgan bo'lishiga qaramay, bu mintaqada siyosiy struktura negizi Tavhid e'tiqodiga muvofiq o'zgarmaganligi juda og'ir oqibatlariga olib keldi. Siyosiy tafakkurda qabilachilik davri asotir tafakkur qoldig'i bo'lmish sulolaviylik an'anasi va "farr" xurofotining to'liq engib o'tilmaganligi islom mintaqasidagi O'rta asrlar siyosiy madaniyatining katta qusuri bo'ldi. Na sarbadorlar, na temuriylar bu qusurni uzil-kesil engib o'ta bilmadilar.

Albatta, bu davrda ham millat ma'naviyati ma'lum ma'noda rivojlanishda davom etdi. XVI-XX asrlarni ma'naviy takomil nuqtai nazaridan 2 katta bosqichga ajratdik. Birinchi bosqichda ma'naviyatning ommalashuvi borgan sari keng miqyos kasb etib, **xos** va **avom** orasidagi farq borgan sari kamayib bordi. Tan olish kerakki, bu jarayon ikki tomonlama namoyon bo'lar edi, ya'ni keng xalq ommasi ma'naviyati yuksalib borishi bilan birga, zodagon toifalar ma'naviyati ham muayyan darajada avomlashib borganligini kuzatish mumkin. Bu jarayonni Turdi va Gulxaniy kabi allomalar o'z ijodida yorqin ifodalab berdilar. Bu bosqichni millatimiz uchun **YAngi davr ma'naviyatiga o'tish bosqichi**, deb atash mumkin. Bu davrning eng katta yutug'i Vatan tuyg'usining shakllanishi - "O'zbekiston" tushunchasining iste'molga kirishi bo'ldi.

Islom mintaqasida XVI asrdan boshlab, dezintegratsiya (yagona mintaqa madaniyatining turli o'lka madaniyatlariga parchalanishi) jarayoni kuchayib bordi.

eronda Safaviylar, Kichik Osiyoda Usmonli turklar, Movarounnahr va Xurosonda SHayboniylar saltanati o`rmashti. Temur avlodi Boburiylar timsolida SHimoliy Hindistonda 300 yil saltanat yuritdi va bu qadim o`lkani islom mintaqa madaniyatining eng ilg`or an`analari o`chog`iga aylantirdi. SHarqiy Turkiston Xitoy imperiyasi va Volgabo`yi turklari Rossiya asoratiga duch keldilar. SHunday qilib, "Joh badmastligi"ning kibri va g`aflati oqibatida buyuk turkiy millat parchalanib ketdi. SHayboniylar davlati ham 100 yildan oshiqqa dosh bermadi. YAgona o`lka ikki xonlik va bir amirlik aro taloshda qoldi. Bu noahillik balosi oxir-oqibat yagona Vatanni bosqinchilarga qurbon qildi.

YAngi davr Evropa ma`naviy muhitiga xos qarama-qarshiliklar kurashi oxir-oqibat K.Marks va F. engel`ning murosasiz sinfiy kurash targ`ibiga qaratilgan kommunistik utopiyasiga olib keldi. Ammo bu utopiyaning muvaqqat siyosiy g`alabasi, asoschilar umid qilganidek, G`arbiy Evropa mamlakatlarida emas, balki siyosiy qoloq o`lkalarda yuz berdi. Natijada Markaziy Osiyo xalqlari ikki tomonlama jabr ko`rdilar. Hur va ozod jamiyat va`da qilgan bolshevoylar qadim Turon elatlarini sun`iy ravishda bir-biriga qarshi qo`yib, uzil-kesil parchalab tashlashga muvaffaq bo`ldilar. Turar Risqulov, Mustafo CHO`qay, Zaki Validiy To`g`on kabi millat jonkuyarlarining urinishlari o`z vaqtida besamar qoldi. Oradan 70 yil o`tdi, yolg`on va`dalar zaminiga qurilgan "sovetlar" tuzumi baribir emirilib ketdi. Qadim Turkistonning yagona zaminida mustaqil davlatlar qad ko`tardi. Bugungi siyosiy voqelikda mavjud imkondan foydalanib, o`zaro yaqinlashuv, qardoshlik aloqalarini rivojlantirish yo`lini tutish yagona to`g`ri siyosat ekanligi ayon bo`lib qoldi. Bu yo`lda ma`naviy, madaniy birlik sari intilish, necha ming yillar davomida vujudga kelgan yaxlit ma`naviy merosni chuqur o`zlashtirish va uni yaxlit saqlab qolib, yangi bosqichda rivojlanishini ta`minlash barchamiz uchun ham farz, ham qarz, kelgusi avlodlar oldidagi muqaddas burchimizdir. Millatimizga Haq taolo yana bir imkoniyat berdi. Agar o`tmish xatolarni inobatga olsak, ma`naviy kamolot yutuqlarini tiklay bilsak, inshoolloh, bu safar saodat yo`ldoshimiz bo`lg`ay.

Inson fitratida uch qusur bor - kibr, shahvat, g`aflat. Bu qusurlar inson tabiatining zotiy xususiyatlari bilan tutash. SHu sababli ulardan butkul qutulib bo`lmaydi. Faqat hushyor bo`lish va "Beayb parvardigor" ekanini aslo unutmash kerak. Ma`naviyatning mohiyati me`yorni saqlay bilishda.

O`rta asrlar ma`naviy hayotida "xos" va "avom" tushunchalari keng urf bo`ldi. YA`ni "xos ahli" yuksak kamolot bosqichlariga erishdi, ammo "avom" ko`p jihatdan **ibrat bosqichida** qolib keta berdi. Tasavvufdagi murid va murshid munosabatlari ham ayni shu ma`naviy tengsizlikka ishora qiladi. Piring ko`nglidan kechgani ko`pchilik muridlarga qanchalik ayon bo`lgan, yolg`iz Allohga ma`lum. Albatta, ma`rifat yo`llarida har kim iqtidoriga yarasha bir darajaga erishadi, ammo ma`naviy kamolot jamiyatda faqat tor doiraning o`z "ichki holati" miqyosida qolib keta bersa, umumijtimoiy o`zgarishlarga olib kelmasa, hayot uyg`unligi buziladi. Ma`rifat tarqatish yo`li bilan siyosat va iqtisod sohalarida ham umumijtimoiy o`zgarishlar sodir bo`lishiga erishish esa ma`naviyat ahlining mas`uliyatidir.

Faqat xos ahliga tayanib erkin va hur jamiyat qurish qiyin. Oddiy mehnatkash ham faqat samimiy e'tiqod egasi bo'libgina qolmay, ilm va irfondan boxabar bo'lmog'i, o'zi yashayotgan jamiyatning baland-pastini tushunib (iqtisodiy va huquqiy bilimlarni egallab), atrof voqelikka ongli va faol munosabatda bo'lmog'i, hozirgi til bilan aytganda, fuqarolik jamiyatining, haqiqiy demokratik tuzumning poydevoridir.

Allohga ming shukurlar bo'lsin-ki, Mustaqillik sharofati bilan milliy ma'naviyatimiz sarchashmalaridan bevosita qonib-qonib obi hayot shimmog'imiz imkoni yaraldi. Bugun endi e'tiqod va ilm, iroda qudrati va mehr, Vatan va xalq, tabiat va bashariyat, bir so'z bilan aytganda, Oliy haqiqat oldidagi insoniy mas'uliyat bir butun mohiyat sifatida har bir shaxsning, har bir O'zbekiston fuqarosining ma'naviyatini tashkil etmog'i kerak. Milliy ma'naviy merosimiz bizga tabiat va millat, bashariyat va koinot oldidagi burch va mas'uliyatimizdan saboq beradi. Millat ma'naviyati o'z tarixiy shakllangan qiyofaciga ega, shu bilan birga mohiyatan umumbashariy qadriyatlarga aslo zid emas, balki muvofiqdir. Zotan, bashariyat asli bir ota-onaning bolalari emasmi? Ma'naviyatimizning asos qirralari - e'tiqod va ibrat (Sunna), ilm va mantiqiy tafakkur (islom ma'rifatchiligi), haqiqat ishqiy yo'lida ruhiyat safarbarligi va iroda qudrati (tasavvuf va irfon), pok insoniy mehr va ijtimoiy faollik ("majoz tariqi") - bir-birini inkor etmaydi, balki bularning biri kimda kam bo'lsa, unda ma'naviy to'kislik bo'lmaydi.

Inson ma'naviyati ming bir sifat, behisob jihat va qirralar bilan jilolanadi: hayo va andisha, vafo va sadoqat, o'ktamlik va tashabbuskorlik, himmat va sahovat, jur'at va shijoat, oriyat va xokisorlik, bosliqlik va hilm, farosat va zakovat, balog'at va fasohat, mardonalik va mas'uliyat va hokazo... Xullas, jam'i insoniy fazilatlar ma'naviyat darakchilaridir. Ularning har biri orqali inson botiniy dunyosi haqida muayyan tasavvur hosil qilish mumkin. Ma'naviyatning o'zak tomiri esa Haqiqat ishqiy, meyor va uyg'unlikda ifodalanadi.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

1. SHAXS MA'NAVIY TARBIYASINING TAKOMIL BOSQICHLARI (yoki ma'rifat yo'llari):

Ibrat, Ilm, Riyozat, Mehr

2. HAQIQAT NIMA?

Haqiqat - cheksiz. Qur'oni karimning "Baqara" surasidagi "Oyat al-kursi" nomi bilan mashhur bo'lgan 255-oyat nihoyatda el ichida mo'tabar tutiladi. Sababi, unda Alloh haqiqatiga juda ixcham, ammo mukammal ishora mavjuddir. "Alloh - undan o'zga iloh yo'qdir" deb boshlanuvchi ushbu oyatning faqat ikki jumlasini eslaylik: "Osmonlar va Erdagi (barcha) narsalar Unikidir"..., "Uning kursiysi Osmonlar va Erdan (ham) kenglik qilur", deb o'giradi ularni muhtaram tarjimon.

Milliy ma'naviyatimizda Borliq haqiqati Tavhid e'tiqodida ifodalanadi. Barcha buyuk ajdodlarimiz ana shu ulug' Haqiqatni tushunish uchun intilib

yashaganlar va har kim o'z holi darajasida uni tavsif va talqin etishga uringan. Nazarimizda, Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida ushbu talqin eng mukammal suratda ifoda etilgan. Biz undan bir rivoyatning nasriy bayonini keltirish bilan cheklanamiz. SHoir "Ma'rifat vodiysi" ta'rifini bergach, uni izohlash uchun Sanoiydan bir rivoyat keltiradi:

"Eshit, bunga ushbu mojaro juda munosib misol bo'la oladi. Naql qilishlaricha, bir guruh ko'rlar to'dasi bir sabab bilan: musofirlik yoki asirlik tufayli Hindistonga borib qolishibdi. So'ngra falakning gardishi bilan ular o'z yurtiga qaytib kelishibdi. Bu erda ulardan bir kishi: "Filni ko'rdilaringizmi?" - deb so'rabdi. Ular: "Ha", - deb javob beribdilar. "Ko'rgan bo'lsangiz, dalil keltiring", - debdi boyagi kishi.

Ular aslida filni ko'rmagan, u haqda hatto yaxshi so'rab ham olmagan edilar. Har biri filning bir a'zosini paypaslab, undan bilim hosil qilib olgan edi. SHu sababli filning qo'llarini ushlagan kishi fil sutunga o'xshar ekan, desa, qornini paypaslagan, yo q, u besutun, dedi. Xartumini ushlagan, fil ajdahoga o'xshash bir narsa ekan, desa, tishlarini bayon qiluvchi kishi esa, fil ikkita suyakdan iborat, dedi. Quyrug'idan xabar bergan kishi filni osilib turgan ilonga qiyos etdi. Qo'li bilan filning boshini paypaslagan kishi uni bir cho'qqining tumshug'i deb sharh qildi. Filning qulog'iga qo'l etkazgan kishi uni qimirlab turgan ikki elpig'ich ekan, dedi. Ularning barchasi shu tariqa ko'rlik yuzasidan turli so'zlar aytdilar. Garchi ular aytgan so'zlarning barchasi to'g'ri bo'lsa-da, ularning hammasi nuqsonli edi, ularda tartib mavjud emas edi.

SHuning uchun ham filbonlik sohasida ustod hisoblangan etuk faylasuf, o'zi hind naslidan bo'lgan kishi, ular aytgan so'zlarni tinglab, naql qilganlarga ta'na so'z aytmadi va shunday dedi:

- Har bir kishi fil haqida o'zi bilganlarini aytib, u haqda nishon berdi. Ular birlariga zid fikr aytgan bo'lsalar-da, kechirarlidir. CHunki ularning har biri o'z bilganicha so'z aytdi, ammo ulardan hech biri filni ko'rgan emas edi. Lekin ular aytgan bu sifatlarning barchasi bir erga jam` qilinsa, ulardan fil haqida muayyan tasavvur hosil bo'ladi.

*Uzoqni ko'ruvchi kishiga bu juda yaqin bo'lgani uchun u hech ikkilanmasdan ko'rlar aytgan barcha so'zlarni chin deb baholadi.*¹

YUqoridagi oyatda yana ishora qilinadi:"(Odamlar) Uning ilmidan faqat (U) istaganicha o'zlashtirurlar." Demak, har bir insonning bilimlari chegarali. SHu sababli Borliq haqiqatini anglab etish uchun avvalo insonlar bir-biriga e'tibor qilishi, bir-birini tushunishga intilishi lozim. Tabiatni, undagi har bir zarrani, maysani, tirik jonni tushunishga intilib yashamoq, doim o'zgani tushunishga intilmoq - ma'naviyat yo'li shudir.

¹ Аlisher Navoiy. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с.402 (насрий баен муаллифи Ш. Шарипов)

1. Ijtimoiy fanlar metodologiyasi va ma`naviyat tarixiga yondashuv.

Inson ilmi hech qachon Borliq haqiqatining oxiriga eta olmaydi. SHunday ekan, harqanday ilm biror-bir aniq maqsad sari yo`nalmasa, cheksiz-chegarasiz, ibtido-intihosiz bo`lib qolib, biror samaraga muyassar bo`lishi qiyin. "Metodologiya" tushunchasi voqelikni ilmiy idrok etishning ayni shu muayyan maqsadga qaratilgan mantiqiy tizimini anglatadi. Ma`lumki, ajdodlarimiz - buyuk tasavvuf pirlari - Haqqa etishishning irfoniy yo`llarini ishlab chiqqanlar va ularni "tariqat" yoki "suluk" deb ataganlar. "Metod" atamasi ham aslida yunoncha "metodos" so`zidan bo`lib, "yo`l", "haqiqatni anglab etish yo`li" ma`nolarini ifodalaydi. Arab tilida bu so`zning muqobili "tariq" yoki "tariqa" bo`ladi. "Tariqat" atamasining kelib chiqishi shundan. Alisher Navoiy XV asrda ayni shu an`anaga tayangan holda adabiyotda "badiiy metod" muammosini hal qilib berdi va "haqiqat tariqi", "majoz tariqi" tushunchalarini ilmiy iste`molga kiritdi.

Sobiq SHO`rolar tuzumi davrida 70 yil davomida kommunistik aqidaparastlik ijtimoiy fanlarning mag`iz-mag`iziga singdirib yuborildi. Butun jahon ilmi marksistik "metodologiya" nuqtai nazaridan «andozalab» chiqildi. Ayniqsa ijtimoiy fanlar bu tazyiqdan qattiq zarar ko`rishdi. Tarixda o`tgan har bir yirik allomaning ilmiy merosi «dialektik materializm»ning cho`yan qoliplariga moslanib, shu nuqtai nazardan uning «yutuq» va «kamchiliklari» sarhisob qilindi, agar uning mulohazalari marksizm aqidalarining biror-bir qirrasini «isbotlash»ga xizmat qilsa, bu o`sha allomaning merosining «progressiv», «haqiqatga muvofiq» tomoni, agar zid kelsa, mos tushmasa, bu uning «reaktsion», «adashgan» tomoni ekani ta`kidlandi. Bu ishlarni ancha-muncha iste`dodli olimlar «qotirib» bajargani tufayli, sovet davri "faylasuf"lari ular yozgan narsalarni o`z vaqtida sof ilmiy haqiqat sifatida qabul qilishdi. Bugun endi o`z xohishlaridan qat`i nazar xotiraga joylashib olgan bunday yarim yolg`onlardan xalos bo`lish ular uchun og`ir kechmoqda. Marksizmning og`ir jinoyatlaridan biri shuki, o`z davrida minglab qobiliyatli yoshlarni ilmda ana shunday boshi berk takabburlik ko`chasiga kiritib qo`yib, ham ularga Alloh bergan tabarruk ne`matni elga sovurdi, ham jamiyat rivojiga ikki tomonlama zarar etkazdi.

Marksizm-leninizmga so`nggi haqiqat deb qaragan paytimizda ijtimoiy fanlar sohasi juda jo`nlashib ketgan edi. CHunki mutlaq haqiqatlar allaqachon aniqlangan, endi nisbiy, ikkinchi darajali masalalarni hal qilishgina qolganday tasavvur hukmron edi. Hozir ham yaqin o`tmishda marksistik falsafani yaxshi o`zlashtirib olganlar uchun eski andaza va qoliplardan kechish qiyin bo`lmoqda. Ammo bugun, ko`zimizni kattaroq ochib qarajak, birgina Evropa mintaqasida shuncha ko`p bir-biridan keskin farq qiluvchi falsafiy tizimlar yaratilgan ekan-ki, ularning har birini jiddiy anglab etish uchun bir insonning umri yo`etadi, yoki etmaydi. SHunday sharoitda sobiq sovet davrida kimki marksistik dialektikaning targ`iboti bilan ilmiy darajalarga erishgan bo`lsa, bugun ham kechagi bilimlarini «ilmiy falsafiy ta`limot» sifatida talabalarga taqdim qilishga urinishi, yumshoq qilib aytganda, insofdan emas, qolaversa, bunday "o`jarlik"ning oqibatini ham o`ylash kerak. Kechagi biz boshdan kechirgan "savdolar"dan bexabar yoshlarimiz

bunday mas'uliyatsizligimiz tufayli yana yolg'on "haqiqat"larni chin deb o'zlashtiradimi? Bunday metodologik chalkashliklar faqat falsafa emas, boshqa qator ijtimoiy fanlarga ham oid bo'lib, 70 yillik marksistik mafkura asorati ularning barchasiga o'z "tamg'a" sini bosib ketganligi biz katta avlodga sir emas.

Prezident I.A.Karimov "Fidokor" gazetasi muxbiri savollariga javoblarida bu haqda shunday deydi:

"Ko'p asrlik tariximiz shuni ko'rsatadiki, inson dunyoqarashining shakllanishida ma'rifatning, xususan, ijtimoiy fanlarning o'rni beqiyos. Bu jamiyatshunoslik bo'ladimi, tarix, falsafa, siyosatshunoslik bo'ladimi, psixologiya yoki iqtisod bo'ladimi – ularning barchasi odamning intellektual kamolotga erishuvida katta ta'sir kuchiga ega. Lekin bugun o'rta va oliy o'quv dargohlaridagi ta'lim-tarbiya jarayonlarida foydalanilayotgan darsliklar, dastur-qo'llanmalar, kitoblar qanday mafkuradan oziqlangan? Ularda eski tuzum davridan qolgan g'oyaviy qarashlardan to'liq voz kechilganiga kim kafolat bera oladi? Bu haqda qayta-qayta gapirishga to'g'ri kelmoqda. Afsuski, biz mamlakatimizda ijtimoiy fanlarning rivoji zamon talablaridan ortda qolayotganini tan olishga majburbiz. Bu boradagi xato va kamchiliklarni zudlik bilan bartaraf etish choralarini ko'rishimiz lozim".

Bu gap aytilganiga ancha bo'ldi. Bu sohada ba'zi o'zgarishlarga erishilganini tan olgan holda, baribir, hanuz ahvol qoniqarli emasligini qayd etishga to'g'ri keladi. Sabab nimada? Bizning nazarimizda, asosiy sabab ijtimoiy fan vakillarining millat va jamiyat oldidagi o'z vazifalariga mas'uliyat bilan qarashga jiddiy urinmayotganliklaridadir. Sobiq SHo'rolar davridagi "haybarakallachilik" kayfiyatini qat'iy tark etish lozimligini anglab etishga havsala qilmayotganliklaridadir. Albatta, umr bo'yi o'zi ishonib kelgan yolg'onlardan keskin voz kechib ketish oson ish emas. Buning ustiga hayoti davomida Marks, engel's, Lenin asarlaridan boshqa kitoblarni jiddiy o'qib-o'rganishga e'tibor qilmagan bo'lsa, demak, 50-60 yoshga yaqinlashganda endi qo'lga Qur'oni karim, Hadisi sharif yoki imom G'azzoliyning kitoblarini olib, ularni xolis tushunib etishga harakat qilish juda og'ir savdo. Undan ko'ra bir vaqtlar hukmron mafkuraga sadoqat bilan xizmat qilib qo'lga kiritgan ilmiy daraja va unvonlarga orqa qilib, "ustoz faylasuflik" da'vosidan pastga tushmay yurgan yaxshi emasmi? Insonda insof bo'lmasa qiyin. VII asrda Payg'ambarimiz Muhammad(sav)ga Allohning oxirgi kitobi Qur'oni karim nozil bo'lgach, islom dini dunyoga tarqalib, Evropaga ham ovozasini etib bordi. Xristian ruhoniy olimlari orasida Piko della Mirondela kabi arab tilini jiddiy o'zlashtirib, Qur'oni karim mazmunini xolis anglab etishga urinuvchilar ham yo'q emas edi. Ammo ko'pchilik xristian ulamolari o'z aqidalarini isloh etishga jiddiy urinmadilar, aniqrog'i oddiy dindorlar orasidagi o'z mavqelarini yo'qotib qo'yishni xohlamadilar. Natijada Evropa ahlining ongini asta-sekin dahriylik va ma'naviy tanazzul borgan sari chuqurroq va kengroq egallab bordi. Bugungi kunga kelib endi Evropa ilmi aniq fanlar va texnika-texnologiya sohalarida tengsiz yutuqlarga erishgan bir paytda ma'naviy-axloqiy tarbiya sohasida o'ta xatarli bir vaziyat yuz berib turiptiki, buni mintaqaning eng oldingi qator ziyolilari afsus bilan e'tirof qilmoqdalar. Xalqning

ma`naviy etakchilari o`z vazifalariga jiddiy mas`uliyat bilan yondashmagan joyda shunday falokatlar ro`y berishi tabiiy holatdir.

2. «Ma`naviyat asoslari» fani bo`yicha nashr etilgan kitoblarda milliy ma`naviyat tarixining yoritilishi.

Ijtimoiy sohada asl haqiqatni anglab etish tabiiy va aniq(matematik) fanlarga nisbatan bir necha barobar mushkulroqdir. CHunki ijtimoiy sohadagi tushunchalar tarixan shakllanadi. Ularni anglab etish uchun millat tarixini, uning madaniy merosini chuqur o`rganish kerak. Evropa mamlakatlari boshidan kechirgan davlatchilik tarixini o`rganish asosida Osiyodagi ushbu soha muammolarini anglab etish mumkin deb o`ylagan odam qattiq yanglishadi. Markschilar butun insoniyat tarixiy takomiliga tatbiq etmoqchi bo`lgan formatsion nazariya ham ayni shu sababdan o`zini oqlamadi. Rossiyadagi krepostnoylik tuzumi, O`rta asrlar Evropasidagi feodalizm tizimi, yoki YUnonistondagi quldorlik ayni o`sha o`lka va mintaqalarga xos bo`lgan betakror ijtimoiy hodisalar edi. Ularni Xitoy yoki Hindistondan qidirish hech qachon qoniqarli natija bergan emas. SHunday ekan, bugungi kunda yana muayyan zamon va makonda tug`ilayotgan dolzarb muammolarga «jahonshumul» miqyosda javob berishga behuda urinmasdan, yaqin o`tmishdagi ilm tarixining achchiq saboqlarini biroz inobatga olib reja tuzsak va harakat qilsak, o`zimizni ham, boshqalarni ham chalg`itmay ish tutgan bo`lur edik. Mamlakatimiz oliy ta`lim tizimida **“birinchi blok fanlari”** degan salmoqli qism bor. Ushbu qism fanlari talabaga bevosita o`zi tanlagan mutaxassislik bo`yicha bilim bermaydi. Ular oliy ma`lumotli mutaxassisning dunyoqarashini kengaytirish va ma`naviy-axloqiy qiyofasini takomillashtirishni nazarda tutadi. YOsh avlodning ma`naviy-axloqiy qiyofasini takomillashtirish uchun esa har bir millat o`z milliy ma`naviyati an`analariga tayanib ish ko`rgandagina samarali natijalarga erishish mumkin. Ammo biz – millatning kelgusi tarbiyachilarini tarbiyalash vazifasi zimmamizda bo`lgan ustozlar milliy ma`naviyatimiz an`analarini o`zimiz yaxshi bilamizmi? Bilmasak, bilishga jiddiy urinayapmizmi? Barcha muammoning kaliti shuerda. Agar bugungi ma`naviyatga aloqador fanlarning o`qitilishiga, bu yo`nalishda chop etilayotgan o`quv qo`llanmalar saviyasiga e`tibor qiladigan bo`lsak, ahvol nihoyatda nochor ekanligini tan olmay ilojimiz yo`q. Bu sohadag asosiy qusur shundaki, biz milliy ma`naviyatimiz an`analari haqida asosan sobiq sho`rolar davrida nashr qilingan “ilmiy” adabiyotlarga tayanib fikr yuritmoqdamiz. U davrdagi talqinlarning ruhi va etakchi yo`nalishi esa ma`lum.

O`z vaqtida ajdodlarimiz ma`naviy merosining turli jihatlarini o`rganishga o`z umrini bag`ishlagan mutaxassislarimiz ham ko`pchiligi muayyan bir doirada o`z bilimlarini chuqurlashtirish bilan band bo`lib, bu doiradan chetga chiqqanda jamiyatdagi mavjud talqinlar bilan kifoyalaniq qo`ya berganlar. SHu sababli hanuzgacha hatto aksariyat sharqshunos va manbashunoslarimiz ham bevosita manbalarni o`qib turib ko`pincha ularni sho`rolar davrida ongga singdirilgan eski g`oyaviy qoliplarga moslashga moyil bo`lmoqdalar.

SHo`rolar davrida diniy ulamolarimizning huquq doirasi ham o`ta cheklangan edi, shunga yarasha ular olgan diniy ta`lim ham ko`pincha tor ma`nodagi ibodat masalalari bilan chegaralanib, qolgan masalalarda ularning ham ongiga o`sha davr

mafkurasiga mos g'oyalarni singdirishga urinilgan. Natijada ular ham yo o'sha g'oyalarni bilib-bilmay qabul qilganlar yoki ko'ngilda keskin rad qilganlar. Ammo muqobil javoblar ustida jiddiy o'ylashga zarurat sezmagani, balki qudrat topmaganlar.

Yana bir juda xunuk holat – falsafa sohasidagi ustoz allomalarimiz mustaqillik davrida chop ettirgan aksariyat kitoblari va o'quv qo'llanmalarida sho'rolar davrida o'zlari yoki hamkasabalari yozgan marksizm-leninizm falsafasiga oid qo'llanmalar mazmunini shundog'icha ko'chirib olib, Marks, engel's, Lenin asarlaridan keltirilgan iqtiboslarning qo'shtirnog'ini olib tashlab va muallifi nomini tilga olmay o'z mustaqil "ijodlari" sifatida taqdim etmoqdalar. Bu holni ushbu sohaga aloqador barcha eski avlod mutaxassislar ochiq ko'rib turishi. Ammo o'zbekchilikda "istihola" degan tushuncha bor, Andersening "Qirolning yangi libosi" ertagida tasvirlanganidek, yoshi ulug' tarbiya ko'rgan odamlar birovning ishtoni yirtiq ekanligini sezib qolsalar ham ovoz chiqarib kulmaydilar, odob saqlab, go'yo ko'rmagandek bo'lib turaberadilar. Odob saqlash, "istihola" yaxshi narsa, ammo bu ahvolda yoshlar tarbiyasi nima bo'ladi?

Bugungi kunda "ma'naviyat nima?" degan savolga xilma-xil javoblar paydo bo'lmoqda. Ayniqsa, 1997 yildan boshlab mamlakatimizdagi barcha oliy o'quv yurtlarida "Ma'naviyat asoslari" fani o'qitila boshlanganligi munosabati bilan bu mavzuga olimlarimizning e'tibori yanada kuchaydi. Qator risolalar, o'quv qo'llanma va dasturlar chop etildi. Matbuotda kun sayin bu mavzuda katta-kichik maqolalar e'lon etilmoqda. Ushbu kitob va maqolalarda har kim aqli etganicha ma'naviyat tushunchasiga ta'rif berishga, hech bo'lmaganda, munosabat bildirishga urinib kelmoqda. Ba'zan bir kishining o'zi bir maqolaning ichida turli ta'riflarni keltirgan holatlar ham uchraydi. Ma'naviyat nihoyatda keng qamrovli tushuncha bo'lganligidan bunga hayron bo'lmasa ham bo'ladi. Undan tashqari keltirilgan ta'riflarni barchasini dabdurustdan bekorga chiqarish, butkul noto'g'ri deb baholash ham insofdan emas, chunki ularning ko'pchiligida masalaning qaysidir qirrasini o'z aksini topgan bo'lishi mumkin. Ammo, afsuski, yaqin-yaqinlargacha ko'pchilik masalaga jiddiy yondoshishga, ilgari nazariy tizim darajasida ko'rib chiqilmagan inson va jamiyat hayotidagi muhim yo'nalish, hassos bir sohaga kamoli e'tibor bilan razm solishga muvaffaq bo'lmadi.

Ushbu qisqa bayonda ma'naviyat xususida bildirilayotgan barcha fikr-mulohazalarni batafsil tahlil etish imkoni yo'q. Bir jumla bilan ularning ko'pchiligida uchraydigan umumiy kamchilikni ifodalaydigan bo'lsak, uni **yangi voqelikka oid tushunchalarni eski andazalar qolipida talqin etishga urinish** deyish mumkin. Masalan, shunday kitoblardan birida muallif yozadi: «Ma'naviyat moddiy hayotni aks ettiradi va jamiyatda mavjud bo'lgan ma'naviy hodisalar yig'indisi sifatida ko'zga tashlanadi.»¹ Bu qarashning eskichaligi shundaki, muallif «Ma'naviyat moddiy hayotni aks ettiradi» deb, yana moddiyatni birlamchi, ma'naviyatni esa passiv (ko'zgu singari), ikkilamchi hodisa sifatida talqin etadi. SHu bilan ma'naviyat hodisasining mustaqil mohiyati inkor etilib, u moddiyatga to'liq tobe qilib qo'yiladi. Buning oqibatida ma'naviyatga yaratuvchilik quvvatiga

¹ Э Юсупов. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т.-«Университет»-1998, с. 5

ega bo'lgan alohida kuch deb qarash imkoni kesiladi. Qolaversa, «ma'naviy hodisalar yig'indisi» jumlasini kiritilishi bilan ta'rif berilayotgan hodisa umuman yaxlit mohiyat emas, degan haqiqatga xilof xulosaga yo'l ochiladi.

Bugun biz insonni birinchi o'ringa qo'yib, uning yaratuvchilik fazilati, ijtimoiy faolligi, ma'naviy qudratiga urg'u bermoqdamiz. CHunki O'zbekistonning buyuk kelajagini shakllantiruvchi bosh omillar – shular. Ammo yuqoridagi kabi ta'riflarda inson moddiy borliqning bir unsuri sifatidagina e'tirof etilib, boshqa maxluqotlardan farqli mustaqil mohiyati soyada qolib ketmoqda. Insonning mohiyati aslida murakkab bo'lib, ayni moddiy va ma'naviyatning tutashuvi bilan izohlanadi. Ularning qaybiri ikkinchisi orqali ta'riflana boshlasa, inson mohiyati haqida biryoz tasavvur hosil bo'la beradi.

Prezident ma'naviyatni “qudratli botiniy kuch” deb ta'riflaydi. Ma'naviyatni inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasidan biri deb qaralganda ijtimoiy hayotdagi tashqi hodisalar emas, balki ularning asosida yashiringan mohiyatlar nazarda tutilmoqda. Voqelikda har qanday hayot hodisasi botiniy murakkablik ustiga quriladi. Inson va jamiyat hayotida na iqtisodiy, na siyosiy, na ma'naviy omillar sof holda o'zligini namoyon qilmaydi, agar shunday bo'lganda ilm juda osonlashib ketgan bo'lur edi. Masalan, har bir insonning o'zga insonlarga munosabati **siyosat** deb olamiz. Ammo agar bir inson bir korxonaga rahbari huzuriga ish so'rab borsa, ushbu holatda ish so'rovchining maqsadi korxonaga rahbari bilan siyosiy munosabatlarga kirishish emas, balki o'z iqtisodiy holatini yaxshilashdir. SHunday ekan, korxonaga rahbari bilan ishchi xodim orasidagi munosabatlar ko'proq iqtisodiy sohaga aloqadordir. YA'ni, ishchi muayyan ish bajarib, tadbirkorning iqtisodiy rejalarini amalga oshishiga hissa qo'shadi, tadbirkor esa xodim mehnatiga haq to'lash bilan uning iqtisodiy muammolari hal qilinishiga sababchi bo'ladi. Demak, biz inson va jamiyat hayotini sohalarga ajratganimizda birinchi navbatda insonning muayyan xatti-harakatdan ko'zlagan asosiy maqsadidan kelib chiqamiz. Ammo shu bilan birga har qanday hayot hodisasida uni mohiyat jihatidan murakkablashtiruvchi holatlar ham bo'lishini yoddan chiqarmaslik kerak.

Iqtisod va siyosat sohalari bu dunyo ishlari bilan bog'liq bo'lgani uchun ularni tushunish nisbatan oson. Bu sohalarda gap yo moddiy ehtiyojlarni qondirish, yoki mavqe va maqom masalalarini hal qilish bilan bog'liq bo'ladi. Ma'naviyat sohasi murakkabroq. Sof iqtisodiy va siyosiy manfaatlar nuqtai nazaridan o'tmish va kelajak, maqom va zamon muhim emas. Odam qorni to'q va usti but bo'lishi uchun O'zbekistonda yashaydimi, AQSHda yashaydimi – farqi yo'q. Boylik orttirish, mavqe va maqom uchun kurashda **Vatan, SHaxs, Millat, Adolat, Haqiqat** tuyg'ulari asl ma'nosini yo'qotib, nari borsa, maqsad yo'lidagi vositaga aylanadi. **Oxirat** va **oqibat** tushunchalari faqat ma'naviyatga taalluqlidir.

Evropa Uyg'onishining ilk siyosatchi faylasuflaridan bo'lgan florentsiyalik **Nikkolo Makiavelli** (1469-1527) tarixda birinchi bo'lib, siyosat va ma'naviyatning (uning o'z talqiniga ko'ra axloqning) butkul boshqa-boshqa sohalari ekanligiga e'tibor qaratdi. U davlatni barcha narsadan ustun qo'yib, davlat inson ruhining oliy darajada namoyon bo'lishidir va davlatga xizmat qilish inson hayotining oliy maqsadi, mazmuni va saodati bo'lmog'i kerak, deb hisobladi. Xristianlikdagi inson tabiatining azaldan xudbinlikka va yovuzlikka moyilligi

g'oyasidan kelib chiqib, uning tarbiyasibilan shug'ullanish cherkovning emas, davlatning ishi deb e'lon qildi. Bunday yondoshuv ham din va davlatni bir-biridan farqlashga asoslangan bo'lib, yana ma'naviyat bilan siyosatning alohida hodisalar ekanligini ta'kidlaydi. U o'zining "Hukmdor" (ruscha "Gosudar") asarida nomaqbul sharoitda qanday qilib qudratli davlatni shakllantirish mumkinligining yo'llarini ko'rsatishga harakat qildi. Uning da'vosiga ko'ra, hukmdor bunday sharoitda o'z "ulug'" siyosiy maqsadlariga erishish uchun, axloq normalari bilan hisoblashib o'tirmay, har qanday vositalardan (jumladan, agar zarurat taqozo qilsa, aldov, tuhmat, zulm kabi g'ayriaxloqiy xatti-harakatlardan) bemalol foydalanishi mumkin, asosiysi, **davlat va mamlakat manfaatlarini izchil himoya qilish**. Tarixda makiavellizm nomi bilan mashhur bo'lgan **siyosatni axloqdan xoli deb bilish tamoyili** Evropa va dunyo siyosatida bashariyat uchun o'ta xavfli va halokatli holatlarni vujudga keltirgan bo'lishiga qaramay, **siyosatning mustaqil soha sifatidagi o'ziga xosliklarini anglab etish** yo'lida qo'yilgan jiddiy qadam edi.

Darhaqiqat, siyosat o'zi alohida soha bo'lib, **ma'naviyatli siyosat** bo'lishi mumkin, ammo **ma'naviyatdan xoli siyosat** bo'lishi ham mumkin. Odatda birinchisi **adolatli siyosat** deb, ikkinchisi esa **adolatsiz siyosat** deb yuritiladi. SHunga binoan hukmdorga nisbatan **odil** yoki **zolim** sifatleri qo'llaniladi. Bu narsa faqatgina davlat miqyosida emas, insonlar aro muomalaning yuqorida sanab o'tilgan barcha bosqichlarida amal qilishi mumkin. Masalan, **monarxiya** tuzumi printsip jihatidan davlat miqyosidagi **adolatsizlikka** asoslanadi, chunki bu tuzumda hukmdor shaxs (aniqrog'i, hukmdor sulola) **mutlaq hokim**, mamlakatdagi boshqa barcha insonlar hukmdor sulolaga **mutlaq tobe** hisoblanadi. Mamlakatning barcha boyligi, jumladan, fuqarolar mehnati bilan yaratilgan boylik ham **hukmdor sulolaning mulki** hisoblanib, ularni qanday tasarruf va taqsim qilish yolg'iz hukmdor irodasiga bog'liq bo'lib qoladi. Bunday sharoitda **adolatli hukmdor** degan tushuncha faqat nisbiy ma'noga ega bo'lib, **insofli, sahovatli** degan ma'nonigina bildiradi. Bunday tuzumda hukmdor irodasiga harqanday qarshi chiqish **isyonkorlik**, ya'ni **og'ir jinoyat** sifatida baholanadi. Ma'naviyat nuqtai nazaridan barcha insonlar yagona Alloh oldida tengdirlar, **monarxiya** tuzumida esa **hukmdor sulolaga** mansub insonlar **oliy zotlar**, qolganlar **fuqaro, qora xalq**, ya'ni tobe, qaram kishilar sifatida ko'riladi. **Fuqaro** har qanday holatda ham hukmdor irodasiga bo'ysunishi talab etiladi. Printsip jihatidan **adolatli** davlat tuzumi **demokratiya** bo'lib, unda davlat boshlig'i mohiyatan hukmdor emas, **vazifadordir**, ya'ni xalq saylab qo'yan va xalq vakillari qabul qilgan qonunlar doirasida davlatni ma'lum muddat boshqarib turishga mas'ul etilgan shaxsdir. Fuqarolar (grajdanlar) hukmdorga emas, qonunlarga rioya qilishlari talab etiladi. Qonun oldida amaldor ham, oddiy fuqaro ham teng. (Monarxiya tuzumida amaldor qonunlarga emas, hukmdor irodasiga bo'ysunadi, ya'ni u monarx irodasini amalga oshiruvchi shaxs bo'lib, huquqlari oddiy fuqaroga teng emas.) **Demokratiya** tuzumida davlat boshlig'i qonunga hilof ish qilsa, javobgar bo'ladi, demak, **adolatsiz davlat boshlig'i** degan tushunchaning o'zi demokratik tuzum tabiatiga yotdir. Agar biror joyda davlat

boshlig'i adolatsizlikka yo'l qo'ysa-yu, jazosiz qolsa, demak, o'sha joyda demokratik tuzum printsiplari qandaydir shaklda buzilgan bo'ladi.

SHu mulohazalardan kelib chiqilsa, bugungi kunda "ijtimoiy-gumanitar fanlar" deb ataladigan fanlar guruhidan, etakchi mavzu doirasidan kelib chiqib, **iqtisodiy, siyosiy va ma'naviyatga oid fanlarni** har bir yo'nalishda alohida ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir. CHunki hozirgi zamon ilmida aniq, tabiiy va texnik fanlar singari iqtisodiy va siyosiy fanlarda ham umumbashariy unsurlar etakchilik qilmoqda. Darhaqiqat, bozor iqtisodi va xalq hokimiyatchiligi masalalarida umumbashariy unsurlar etakchiligini inkor qilib bo'lmaydi. Biroq ma'naviyat sohasida butkul boshqacha yondoshuv talab etiladi.

Aslida **ma'naviyatga oid fanlarning metodologiyasi** masalasi ham allaqachon ulug' ajdodlarimiz tomonidan hal qilingan. Bu ilm va imon birligi, aniqrog'i, **naqliy va aqliy bilimlar uyg'unligi**, ya'ni ilohiy kitoblar va ajdodlarimiz merosida bayon qilingan, tarixiy tajribaga asoslangan bilimlar bilan ratsional (mantiqiy) tafakkurga asoslangan xulosalarning o'zaro muvofiqligidir. Bu **metodologik asos** Qur'oni karim va Hadisi shariflardan sarchashma olib, Imomi A'zam, Forobiy, Moturidiy, Ibn Sino, G'azzoliy, Nasriddin Tusiy kabi islom mintaqa madaniyatining buyuk allomalari ijodida o'z rivojini topgan, keyinchalik ulug' tasavvuf pirlari Attor, Rumiy, Ibn al-Arabiy kabilar ijodida irfoniy g'oyalar bilan boyitilgan va Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy singari mutafakkir ijodkorlar asarlarida badiiy tafakkur jilolari bilan mukammallashtirilgan munazzam bir istehkom, metin poydevordir-ki, unga tayanib yaratilgan har bir jiddiy tadqiqot **umumbashariy kashfiyot** darajasida qabul qilinishiga shubha qilmasa ham bo'ladi. Buning uchun har bir urinish samimiy imon va ilm, mehr va mas'uliyat bilan yo'g'rilgan bo'lsa, bas.

Afsuski, bugungi aksariyat ziyolilarimiz milliy ma'naviyatimiz asoslarini yaxshi bilmagani, ajdodlarimiz merosining asl mohiyatidan bexabarligi tufayli ma'naviyat masalalarida ham goh dialektika, goh sinergetika, goh panteizm, goh gumanizm kabi o'zga ma'naviy muhitda, o'zga ma'naviy qadriyatlar tizimida shakllangan begona qoliplardan foydalanib yoshlarimizga so'z uqdirishga behuda chiranib yotishipti. Natija – bitta: hech kim bu gaplarga jiddiy e'tibor bera yotgani yo'q. Kimdir masjidga qatnayapti, kimdir – tungi klublarga. CHunki milliy ma'naviyat millat tarixiga, ajdodlar merosiga, e'tiqodiga suyanadi. Benedikt Spinozaning falsafasi – panteizm, Navoiyning ijodiy metodi esa – "majoz tariqi" deb ataladi. Bularni bir-biriga qorishtirgandan hech narsa chiqmaydi. Tasavvuf irfoni – falsafa emas, mistika ham emas. Unda hol bor, maqom bor, jazaba bor. SHathiyotlar ham bor. Ammo undan Evropa ma'naviy olamiga xos bo'lgan mistikani ham, falsafani ham qidirish kerak emas. Evropa sharqshunoslari allaqachon tasavvufning asosini Qur'on oyatlari mazmunidan qidirish kerakligini tushunib etishgan. Tasavvufni faqat tavhidiy tafakkur doirasida to'g'ri anglab etish mumkin, "majoz tariqi"ni ham.

SHunday qilib, milliy ma'naviyatimiz tarixiy takomilini to'g'ri tushunish uchun ajdodlar merosini jiddiy va mukammal o'rganishga erinmaslik kerak. Qur'oni karimning eng ishonchli tafsirlash usuli Qur'oni karim oyatlarini qiyosiy o'rganishdir. Milliy ma'naviyatimiz tarixiy rivojining ichki qonuniyatlari ham

ma'naviy merosimizning turli yo'nalishlarini ichki qiyoslash bilan ochiladi. Boshqacha yo'l yo'q.

O'zgan ko'r-ko'rona nusxa ko'chirishning bir kichik misoli "SHarq uyg'onishi" masalasidir. Ma'lumki, Evropa ma'naviyati qadimdan ichki ziddiyatlar, turli qarashlarning o'zaro murosasiz kurashi asosida rivojlanib keladi. Masalan, antik madaniyat davrida xristianlik e'tiqodi ayovsiz ta'qib etilgan. Keyincha, xristian dini hukmron mavqega erishgach, butun antik fan va madaniyat iblis nayranglari deb e'lon qilindi va shafqatsiz ravishda kuli ko'kka sovurildi. Milodiy IV-V asrlardan to XIV-XV asrlargacha dunyoviy fan va madaniyat qattiq "uyqu" holatida bo'ldi. Oradan ming yil o'tgach, islom g'oyalari ta'sirida Evropada Renessans, ya'ni qayta "Uyg'onish" boshlandi. Teologiya, ya'ni ilohiyot fanlari bilan bir qatorda gumanitar, ya'ni insonning moddiy (biologik) ehtiyojlarini hisobga olgan fanlar tizimi ham asta-sekin rivojlana boshladi. Reformatsiya harakati bunday tamoyillarni yanada kuchaytirdi. Bora-bora ilm imondan ustun ko'rila boshlandi va bu narsa oxir-natijada aksariyat ziyolilar ruhida ateizm (dahriylik)ning g'alabasiga olib keldi.

Islom dunyosida ham X-XI asrlarda shunday tamoyillar bo'lib o'tgan. Ammo islomda ruhiy va moddiy olam hech qachon bir-biriga keskin qarshi qo'yilgan emas. Payg'ambarimizning "lo rahboniya fil-islom" (islomda rohiblik yo'q) degan mashhur hadislariga bunga yorqin misol¹. Natijada islom dunyosida dahriylik keyincha rivoj olmay, yo'q bo'lib ketdi. Albatta, bizning mintqa harqanday ziddiyatlardan xoli bo'lgan deb da'vo qilmoqchi emasmiz. Lekin islom mintaqasida ziddiyatlar – juz'iy holat, uyg'unlikka, murosaga intilish etakchi holat bo'lganligi ko'pchilikka ma'lum. SHunday ekan, mintqa madaniy rivojiga ko'p asrlik "uyqu" holati begona ekan, X-XII yoki XIV-XV asrlarga nisbatan qandaydir Uyg'onish haqida gapirish yana o'z tariximizni begona qoliplarga joylash harakatidan o'zga ish emas. SHaxsan men XX asr boshidagi jadidchilik harakatini Milliy Uyg'onish deb atalishiga qo'shilaman, chunki bu qaramlik asoratidan, asriy qoloqlik holatidan qutulishga urinish edi. Millatimizning XVII-XVIII asrlardan siyosiy g'aflat "uyqu"sig'a ketishi uni qaramlik holatiga tushirdi va, nihoyat, XX asr boshida milliy ziyolilarimiz xalqni ziyo va ma'rifatga chaqirib, Milliy Uyg'onish harakatini boshlab berdilar.

3. Islom dini, tasavvuf va milliy ma'naviyatimiz nisbatlari: yondashuvlar va talqinlar.

Har bir xalqning o'z e'tiqod tizimi bo'ladi. e'tiqod tizimi milliy ma'naviyatning o'zak tomiridir. Ma'lumki, aksariyat o'zbeklar (va bugungi kunda O'zbekistonda istiqomat qiluvchi qardosh xalqlar vakillari – tojiklar, qozoqlar, qirg'izlar, tatarlar, ozarbayjonlar, mesxeti turklar va boshqalarning ko'pchiligi) o'zlarini necha asrlardirki musulmon deb hisoblaydi, ya'ni islom diniga e'tiqod qiladi. Islom dinining asosini esa oxirgi payg'ambar Muhammad(sav)ga vahiy orqali bildirilgan Allohning kitobi – **Qur'oni karim** tashkil etadi. Ushbu kitob oyatlari mazmuni Evropa ilm-fanining eng so'nggi yutuqlari bilan to'la muvofiq

¹ Христиан динида динга ўзини бағишлашига қарор қилган инсон уйланиш, оила қўриндан онгли равишда буткул воз кечиб, монастырга бориб яшайди. Исламда бу нарса каттик қораланади.

ekanligi xristian dinidagi olimlar tomonidan allaqachon isbotlangan¹. Diniy ulamolarimiz islom arkonlari, imon shartlari, boshqa aqidalar haqida mufassal bayon qilib kelmoqdalar, bizning ularga to'xtalib o'tirishimiz joiz emas.

Bizni qiziqtirgan asosiy masala islomda insonning ijtimoiy maqomi va ma'naviyatidir. Imom G'azzoliy hazratlari "Kimyoyi saodat"da aytadilar: "Bilginki, (Haq taolo) odamni o'ynamoq va kulmoq, emoq va ichmoq uchun yaratmabdir. Balki Odamning yaralishida ulug' hikmatlar bordurki, hazrati Haq subhonahu va taolo o'zini tanitmoq uchun yaratibdur. Va ma'rifat yo'lining ulug' xatarlari bordur." Darhaqiqat, Qur'oni karimning "Tin" surasida "Biz insonni eng yaxshi suvratda yaratdik"², deyilgan. (Oyatdagi "ahsani taqvim" iborasi "eng yaxshi asos" ma'nosini ham bildirishi mumkin.) Odamning yaralishida ulug' hikmatlar borligi Alloh kitobida shunday izohlangan: "Eslang, (ey, Muhammad!)Rabbingiz farishtalarga: "Men Erda xalifa (Odam) yaratmoqchiman", - deganida, (ular) aytdilar: "Unda (Erda) buzg'unchilik qiladigan, (nohaq ravishda) qonlar to'kadigan kimsani yaratmoqchimisan? Holbuki, biz Sening hamding bilan tasbehlar aytamiz va Seni muqaddas deb bilamiz." (Alloh) aytdi: "Albatta, Men sizlar bilmagan narsalarni bilurman". So'ng Alloh farishtalarga insonga sajda qilishni buyurdi³. SHunday qilib, Alloh insonni Er yuzida xalifa qilib yaratdi. Butun moddiy olamni uning tasarrufiga qo'ydi. Alloh barcha insonlarni Er yuzida xalifa qilib yaratilganini o'z kitobida bir necha o'rinda ta'kidlagan. Masalan, An'om surasi 165-oyatda bu haqda shunday deyiladi: "U sizlarni Er (yuzi)ning xalifalari qilib qo'ygan va ato etgan (ne'mat)larida sizlarni sinash uchun ba'zilaringizni ba'zilaringizdan (yuqori) darajalarga ko'targan zotdir". YAna Luqmon surasi 20-oyatida aytiladi: (Ey, insonlar!) Alloh osmonlar va Erdagi barcha narsalarni sizlarga bo'yin sundirib qo'yganini va sizlarga barcha zohiriy va botiniy (moddiy va ma'naviy) ne'matlarini komil qilib berganini ko'rmadingizmi?" Xo'sh, insonga shunday ulug' in'om va imkonlar berilgan ekan, aslida uning bu dunyodagi vazifasi nima? Bu savolga ham Qur'oni karimda aniq javob bor. "Vaz-zoriyot" deb boshlanuvchi suraning 56-oyatida aytiladi: "Men jinlar va insonlarni faqat o'zimga ibodat qilishlari uchungina yaratdim." Odatda ko'pchilik "ibodat" so'zini eshitganda namoz, ro'za, haj kabilarni tasavvur qiladi. Asli yuqoridagi oyatda keltirilgan "ibodat" tushunchasi Alloh irodasiga to'liq bo'yinsunish ma'nosini bildiradi. Bahouddin Naqshband hazratlari Payg'ambarimizdan shunday hadis rivoyat qiladilar: "Al-ibodatu asharatu ajzoin, tis'atun minho talab-ul-haloli va juz'un vohidun minho soir-ul-ibodoti", ya'ni "ibodat o'n qismdur, uning o'ndan to'qqizi halol rizq topish harakatida, (qolgan o'ndan) bir qismi esa boshqa ibodatlardadir"⁴. Demak, yuqoridagi oyat mazmunini Payg'ambarimiz(sav) tafsirlariga muvofiq idrok etilsa, halol rizq yo'lida urinish Allohga qulchilikning, Haq yo'lidagi ibodatning asosiy qismini tashkil etar ekan. Qadim tafsirchi ulamolarimiz uchun "halol rizq" tushunchasi murakkab bo'lmagan, bunda o'zga insonlar haqqiga xiyonat qilmaslik, o'z kasbi, mehnati

¹ Морис Букай. Библия. Коран и наука. М. 1999.

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. Олтинчи жуз. Т., 2008.С.502.

³ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Т., 2007.С 6.

⁴ Муҳаммад Боқир. Баҳоуддин Балогардон (Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд). Т.-«Ёзувчи»-1993, с. 55

bilan non topib, oila boqish asosiy masala bo'lib, ba'zi xarom ishlar nima ekanligi Qur'oni karim va Hadisi shariflarda ochiq-oydin ko'rsatib berilgan. Lekin XX asr oxiri - XXI asr boshlariga kelib ijtimoiy hayot ancha murakkablashib ketdi va bunday sharoitda ko'p narsani aniqlashtirib olish ehtiyoji paydo bo'lmoqda.

Ziyoli toifasining jamiyatdagi vazifasi nima? Ziyoli agar vrach yoki agronom yoki injener bo'lsa, masala – ravshan, vrach bemorni davolashi kerak, agronom dalada, injener zavod-fabrikada ishchi va dehqonga ularning kasbi-kori bo'yicha to'g'ri yo'lni ko'rsatishlari, ilm-fanga tayanib jo'yali maslahatlar berishlari kerak. Men aniq fanlar, tabiiy va texnik ilm sohasiga aralasha olmayman, bilimim etmaydi, bundan tashqari bu soha vakillarining jamiyatdagi o'rni, vazifalari birmuncha aniq. YOsh avlod tarbiyasi nuqtai nazaridan bugungi eng og'riqli masala “ijtimoiy-gumanitar fanlar” atalmish soha vakillarining millat oldidagi mas'uliyati va bunga ularning munosabati masalasidir.

Albatta, “ijtimoiy-gumanitar fanlar” deyilmish sohaning qamrovi juda keng va uning turli yo'nalishlari o'z mavzu doirasiga ega. Masalan, adabiyotchi milliy yoki jahon adabiyoti tarixi va nazariyasining muayyan qirralarini o'rganadi, tarixchi jahon yoki Vatan tarixini o'rganadi va h.k. Qisqasi, sof kasbiy nuqtai nazardan olganda, har kimning o'z mavzu doirasi aniq. Ushbu fanlarning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni masalasi qiziqtirmoqda. Ochiq tan olish kerak, bu soha vakillarining sobiq sho'rolar zamonidagi asosiy tarbiyaviy vazifasi turli yo'llar bilan hukmron mafkura g'oyalarini “sovet kishilari” ongiga singdirish bo'lgan. U davrda marksizm-leninizm falsafasi bashariyat tarixidagi eng to'g'ri dunyoqarash hisoblangan va bu haqda hechqanday bahsli fikr bildirishga yo'l qo'yilmagan. Barcha “ijtimoiy-gumanitar fanlar” ushbu g'oyaga bo'ysundirilgan va bu sohadagi barcha ma'lumotlar faqat shu “umummetodologik asos”dan kelib chiqib, talqin etilgan. Bugun biz bunday totalitar mafkurani rad qilmoqdamiz.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlar”ning bugungi “umummetodologik asosi” nima? Agar bugun eski talqinlardan voz kechadigan bo'lsak, o'rniga nimani qo'yamiz? Prezidentimiz milliy g'oya va milliy ma'naviyat haqida tinmay jon kuydirayotganining ham boisi shunda. Milliy g'oyaning asosiy mazmuni millat va Vatan manfaatlari bilan bog'lanadi, bu tushunarli. Milliy g'oyaning siyosiy va iqtisodiy asos tamoyillari davlatimiz rahbari asarlarida aniq-ravshan ko'rsatib berilgan. Avvalo, umumjahon miqyosida ma'naviyat masalasi borgan sari dolzarblik kasb etib bormoqda. Ayniqsa, tarbiya sohasida ma'naviyatning etakchilik o'rni shubhasizdir. Qolaversa, ajdodlarimiz merosida eng teran va mufassal ishlab chiqilgan soha ham shaxs va millat ma'naviyatiga oiddir.

***Borliq haqiqati** – (Istina Bitiya) mavjud borliqning asl mohiyati, inson zoti hechqachon oxirigacha anglab eta olmaydigan, ammo cheksiz ravishda turli yo'llar bilan anglab etishga intiladigan mutlaq haqiqat. Har bir inson Borliq haqiqati haqida muayyan tasavvurga ega bo'lib, ushbu tasavvuri umri bo'yi takomillashib borishi, ba'zan hatto keskin o'zgarib ketishi ham mumkin.*

Ma'naviyat asli har bir insonning **Borliq haqiqatiga munosabatidan** iborat bo'lib, har bir shaxsning **Borliq haqiqati** haqida o'z tasavvuri bor, u ushbu o'zi tasavvur etgan **Borliq haqiqatiga** chin ko'ngildan e'tiqod qilsa, uning mohiyatini anglashga intilsa, uning oldida mas'uliyat his etsa va **Borliq haqiqati** oldidagi o'z

bilan non topib, oila boqish asosiy masala bo'lib, ba'zi xarom ishlar nima ekanligi Qur'oni karim va Hadisi shariflarda ochiq-oydin ko'rsatib berilgan. Lekin XX asr oxiri - XXI asr boshlariga kelib ijtimoiy hayot ancha murakkablashib ketdi va bunday sharoitda ko'p narsani aniqlashtirib olish ehtiyoji paydo bo'lmoqda.

Ziyoli toifasining jamiyatdagi vazifasi nima? Ziyoli agar vrach yoki agronom yoki injener bo'lsa, masala - ravshan, vrach bemorni davolashi kerak, agronom dalada, injener zavod-fabrikada ishchi va dehqonga ularning kasbi-kori bo'yicha to'g'ri yo'lni ko'rsatishlari, ilm-fanga tayanib jo'yali maslahatlar berishlari kerak. Men aniq fanlar, tabiiy va texnik ilm sohalariga aralasha olmayman, bilimim etmaydi, bundan tashqari bu soha vakillarining jamiyatdagi o'rni, vazifalari birmuncha aniq. YOsh avlod tarbiyasi nuqtai nazaridan bugungi eng og'riqli masala "ijtimoiy-gumanitar fanlar" atalmish soha vakillarining millat oldidagi mas'uliyati va bunga ularning munosabati masalasidir.

Albatta, "ijtimoiy-gumanitar fanlar" deyilmish sohaning qamrovi juda keng va uning turli yo'nalishlari o'z mavzu doirasiga ega. Masalan, adabiyotchi milliy yoki jahon adabiyoti tarixi va nazariyasining muayyan qirralarini o'rganadi, tarixchi jahon yoki Vatan tarixini o'rganadi va h.k. Qisqasi, sof kasbiy nuqtai nazardan olganda, har kimning o'z mavzu doirasi aniq. ushbu fanlarning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni masalasi qiziqitirmoqda. Ochiq tan olish kerak, bu soha vakillarining sobiq sho'rolar zamonidagi asosiy tarbiyaviy vazifasi turli yo'llar bilan hukmron mafkura g'oyalarini "sovet kishilari" ongiga singdirish bo'lgan. U davrda marksizm-leninizm falsafasi bashariyat tarixidagi eng to'g'ri dunyoqarash hisoblangan va bu haqda hechqanday bahsli fikr bildirishga yo'l qo'yilmagan. Barcha "ijtimoiy-gumanitar fanlar" ushbu g'oyaga bo'ysundirilgan va bu sohadagi barcha ma'lumotlar faqat shu "umummetodologik asos"dan kelib chiqib, talqin etilgan. Bugun biz bunday totalitar mafkurani rad qilmoqdamiz.

"Ijtimoiy-gumanitar fanlar"ning bugungi "umummetodologik asosi" nima? Agar bugun eski talqinlardan voz kechadigan bo'lsak, o'miga nimani qo'yamiz? Prezidentimiz milliy g'oya va milliy ma'naviyat haqida tinmay jon kuydirayotganining ham boisi shunda. Milliy g'oyaning asosiy mazmuni millat va Vatan manfaatlari bilan bog'lanadi, bu tushunarli. Milliy g'oyaning siyosiy va iqtisodiy asos tamoyillari davlatimiz rahbari asarlarida aniq-ravshan ko'rsatib berilgan. Avvalo, umumjahon miqyosida ma'naviyat masalasi borgan sari dolzarblik kasb etib bormoqda. Ayniqsa, tarbiya sohasida ma'naviyatning etakchilik o'rni shubhasizdir. Qolaversa, ajdodlarimiz merosida eng teran va mufassal ishlab chiqilgan soha ham shaxs va millat ma'naviyatiga oiddir.

Borliq haqiqati – *(Istina Bitiya) mavjud borliqning asl mohiyati, inson zoti hechqachon oxirigacha anglab eta olmaydigan, ammo cheksiz ravishda turli yo'llar bilan anglab etishga intiladigan mutlaq haqiqat. Har bir inson Borliq haqiqati haqida muayyan tasavvurga ega bo'lib, ushbu tasavvuri umri bo'yi takomillashib borishi, ba'zan hatto keskin o'zgarib ketishi ham mumkin.*

Ma'naviyat asli har bir insonning **Borliq haqiqatiga munosabatidan** iborat bo'lib, har bir shaxsning **Borliq haqiqati** haqida o'z tasavvuri bor, u ushbu o'zi tasavvur etgan **Borliq haqiqatiga** chin ko'ngildan e'tiqod qilsa, uning mohiyatini anglashga intilsa, uning oldida mas'uliyat his etsa va **Borliq haqiqati** oldidagi o'z

vazifasini to'g'ri anglab etib, uni mehr bilan bajarsa, demak, bunday shaxsni **ma'naviy barkamol inson** deyish mumkin.

SHu sababli shaxs ma'naviyatining asosiy jihatlari **imon, ilm, mas'uliyat va mehrdan** iborat deb qaraladi. Har bir shaxsning **Borliq haqiqatiga munosabati** uning shaxsiy ishi. Milliy tarbiyada esa yosh avlodga milliy ma'naviy merosimiz an'analari ruhida tarbiya beriladi.

Mustaqillikning dastlabki yillari ba'zilar, ko'p ham mulohaza qilib o'tirmay xalqimiz aksariyati musulmonlar, shunday ekan, dunyoqarashimiz ham islomiy bo'lishi kerak, degan fikrlarni ham o'rta tashlashdi. Ammo, avval islom o'zi nima, din va dunyoqarash bir narsami, deb o'ylab ko'rmasdan muammoni bunday "oson" hal qilishga urinish biror tayinli natija berishi qiyin. Musulmon olamida azaldan dunyoqarashlar xilma-xilligi mavjud bo'lib kelganligini tarixga bir nazar tashlagan odam bilib oladi. Bundan tashqari, turli dinlar dunyo xalqlarini turli toifalarga ajratib keladi, ma'naviyat esa insonlarni bir-biridan uzoqlashtiruvchi emas, birlashtiruvchi omil bo'lsagina, chin ma'noda ma'naviyatdir. Biz **"islom dini"** desak, xristian, yaxudiy, mazdayasna dinlaridan farq qiluvchi e'tiqodni tushunamiz, ammo, **"islom ma'naviyati"**, ya'ni, ilohiy ta'limotning ma'naviyatga (qalb tarbiyasiga, botiniy kamolotga) tegishli qismi, insonlarni bir-biridan ajratuvchi emas, yaqinlashtiruvchi xususiyatga ega. Aniqrog'i, **o'zgacha fikrlovchi insonlarni tushunishga qaratilgan, o'z ruhiy olamini Borliq haqiqati bilan uyg'unlashtirishga bo'lgan intilish ma'naviyat belgisidir.** Xullas, milliy ma'naviyatimizning o'ziga xos dunyoqarash tizimi mavjuddirki, uni anglab etish uchun milliy ma'naviy merosimizni xolis o'rganmoq, uni qalb orqali o'tkazmoq zarur. Xususan, bizning milliy dunyoqarashimiz ulug' shoirimiz Alisher Navoiy dunyoqarashida o'zining eng mukammal ifodasini topgan desak, ko'p ham yanglishmagan bo'lamiz. Faqat, Alisher Navoiy dunyoqarashini teran anglab etishimiz uchun milliy ma'naviyatimiz tarixiy takomilining ungacha o'tgan bosqichlarini yaxshi bilishimiz kerak bo'ladi.

"Din xalq uchun afyundir" deguvchilar insonning eng muhim ehtiyojlaridan bo'lmish imon ehtiyojini tan olmaydilar yoki nazarga ilmaydilar. Imon-e'tiqod ehtiyoji, agar u samimiy inson bo'lsa, hatto dahriyda ham bo'ladi. Faqat u o'z botiniy ehtiyojini ko'pchilik e'tiqod qiluvchi dinlardan emas, turli "izm"lardan qidiradi yoki shaxsan o'zi uchun alohida e'tiqod tizimi yaratishga urinadi. Bu, albatta, insonga xos kibr va gumrohlikning nishonasi, xolos. Yo'q, narsani kashf etishga urinishdan ko'ra, ko'pchilik tan olgan narsani tushunib, mohiyatan anglab etishga harakat qilish, bizning nazarimizda, samaraliroq yo'ldir.

Alloh imonli odamning qalbida bo'ladi. Imonli odam imonini birovning «boshini urib yorish»ga vosita qilmaydi. "Xalqimizning ming yillik tarixini, bugungi ma'naviy hayotini, dinu diyonatimizni muxtasar ifodalab aytish mumkinki, Alloh bizning qalbizda, yuragimizda", deydi I.A.Karimov. Bu shunchaki gap emas. Ayni shu ma'no Allohning kitobida qator oyatlar mazmunini tashkil etadi. Qur'oni karim "Nur" surasining 35-oyatida esa bu g'oya bevosita ifodalangan. Keyinchalik bu g'oya payg'ambar hadislarida, buyuk tasavvuf shayxlari, piri murshidlarning hikmatlarida mukammal sharhlab berildi.

Qalbni, ko'ngil ko'zglasini poklash avvalo imon-e'tiqoddan boshlanadi. "Ezgulikka sadoqati bo'lmagan, biror narsaga ixlos qo'ymagan, ishonmagan odam qo'rqinchlidir", deb ogohlantiradi Prezident. Albatta, ma'lum bir davrda kommunistik g'oyaga ham samimiy ishonganlar bo'lgan, sof vijdonli dahriylar ham hayotda uchrashi mumkin. Ammo dahriylik inson tarixida alohida holatlarda bir-bir namoyon bo'luvchi hodisa. Din esa asrlar davomida million-million insonlarning e'tiqodini shakllantirib kelgan. Jumladan, islom dini 14 asrdan beri ulug' bir mintaqada insonlar tafakkur yo'nalishiga ta'sir o'tkazib kelmoqda. O'z vaqtida biz Imomi A'zam, Imom Buxoriy, Imom Motrudiy, Mahmud Zamaxshariy, Ahmad YAssaviy, Najmiddin Kubro va hokazo yuzlab jahonshumul ulug' allomalarning e'tiqodini "afyun" deb e'lon qildik va aslo etimizga o'ylab ko'rmadik-ki, "xo'sh, ular yaratgan ulkan ma'naviy merosga o'zimiz bir misqol qo'shish qudratiga egamizmi?" Mustaqillik bizga imonimizni, e'tiqodimizni qaytarib berdi. "Islom dini bu ota-bobolarimiz dini, - deydi I.A.Karimov, - u biz uchun ham imon, ham axloq, ham diyonat, ham ma'rifat ekanligini unutmaylik".

Bugungi kunda diyonat, axloq tushunchalari imon-e'tiqoddan ajralmas ekanligi ravshan bo'lib qoldi. Ammo **islom ma'rifati** masalasida hanuz jiddiy xulosaga kela olmay, gumon aralash turibmiz. Ongimizni marksizm aqidalari tugal tark etmas ekan, bu masalada uzil-kesil xulosaga kelishimiz, albatta, mushkul. Chunki tug'ilganimizdan buyon marksistik mafkura bizning yoshimizdagi avlodga birdan-bir haqiqiy ilm - faqat hayotni materialistik idrok etishga asoslangan ilmdir deb uqdirib kelgan. YAqin o'tmishda shunday yalpi targ'ibot ta'sirida ta'lim olgan ko'pchilik tengdoshlarimiz (ustozlarimiz ham) "ilm boshqa, din boshqa" degan aqidani tark etishga botinmay turishipti. Diniy ilmlarni haqiqiy ilm qatoriga qo'shish mumkinligiga shubhalari to'liq tarqagan emas. Aslida esa ilm faqat aqlga tayanmaydi. Ayniqsa, ijtimoiy soha, ma'naviyatga aloqador sohalarda aqliy va naqliy ilmlar mutanosibligi muhim o'rin tutadi. Bizgacha o'tmishdan etib kelgan kitoblar ham ikki toifa - 1) ilohiy matnlarga tayanuvchi, ya'ni "vahiy" orqali etib kelgan, 2) insoniy matnlar asosidagi, ya'ni insonlar ijod etgan kitoblar. Bulardan birinchilarining mazmuni azaliy va abadiy mohiyatga tutashadi, ikkinchilari esa muayyan zamon va makonda yashab o'tgan insonlarga tegishli bo'lgani tufayli, ayni o'sha zamon va makonning ta'siridan xoli emas, ya'ni ularga mutlaq haqiqat sifatida yondoshish noto'g'ri bo'ladi. Masalan, Qur'on oyatlari mazmuni o'zida mutlaq haqiqat sirini yashirgandir, ammo uning turli tafsirlari mufasssirlar shaxsi bilan, ularning turlicha talqini bilan bog'liq. Ilmlarni turlarga ajratadigan bo'lsak, masalan, maqsad yo'nalishiga ko'ra farqlash mumkin. SHunda dunyoviy maqsadlarga yo'nalgan yoki uxraviy (oxiratga, ya'ni bu dunyodagi faoliyatimizning u dunyodagi oqibatiga oid) maqsadlarga yo'nalgan ilmlar haqida gapirish mumkin bo'ladi. **Ma'naviyat ayni dunyoviy va uxraviy maqsadlarimizni uyg'unlashtirishga oid sohadir.** Xulosa qiladigan bo'lsak, Haq yo'lida qilinadigan har qanday ilm haqiqiy ilmdir va u inson ruhini poklashga xizmat qiladi, ilmda haqiqatdan har qanday chekinish esa jaholatga olib keladi.

Ma'naviyat insonning Haq bilan munosabati, deyilganda, ba'zilar beixtiyor: bu dinning o'zi emasmi, deb xayolidan o'tkazishi mumkin. Darhaqiqat, din va ma'naviyat bir-biriga begona narsalar emas. Ammo ularning o'zaro farqli

jihatlarini ham bor. Masalan, har bir insonning o'z dini bo'lmaydi. Dinlar ko'p dunyoda, lekin ular muayyan. Din - ilohiy kitoblar orqali nozil etilgan alohida qonun-qoidalarni bildiradi. Ma'naviyat esa qat'iy qonun-qoidalar tarzida tasavvur qilinmaydi. Har bir shaxs ma'naviyati o'ziga xos, har bir insonning o'z ma'naviy olami mavjud. Din insonning dilida bo'lishi kerak, albatta, ammo har bir inson bir dinni qabul qilib oladi va uning qonun-qoidalariga umr bo'yi rioya qiladi. Ma'naviyat esa inson qalbidagi nur, u tanlab olinmaydi, u Allohning inoyati, odamni Haq yo'lga etaklovchi hodiy, uni qonun-qoidalari ochiq bayon qilingan hukmlar bilan chegaralab bo'lmaydi. Ma'naviyat inson umri davomida, millatning tarixiy taraqqiyotida takomil topib boradi, din esa ilohiy vahiy asosida, payg'ambar hadislariga tayangan holda ulamolalar tomonidan muayyan chegaralarda qat'iy qilib belgilab beriladi, bu chegaralarni har kim ham o'zgartira oladigan narsa emas. Navoiy "Talab vodiysining sifati"da yozadi:

Kufr ila imonga urgaysen ilik,
Bu ta'madinkim ochilgay bir eshik.
CHun eshik ochildi ne kufru ne din,
Ichkari kirgach qutulding barchadin.
Kufru imon rohravg'a kesh emas,
Asli yo'lda bandi rohe, besh emas.¹

Samimiy diniy e'tiqod ma'naviyat eshiklaridan biridir. Yana bir nozik masala. Ko'proq oddiy e'tiqod egalari dinni sunna darajasida idrok etadilar. YAqin o'tmishda, ilm va imon ikki qutbga ajratib tashlangan, san'at marksizm g'oyalarning targ'ibotchisiga aylantirilgan bir sharoitda, darhaqiqat, Qur'on va payg'ambarimiz hadislarini din ahli uchun yagona ma'naviy panoh bo'lgan edi. Ammo voqelikda milliy ma'naviyatimiz maydonlari behududdir. O'z vaqtida buyuk allomalarimiz ijodida ilm va mantiq, irfon va badiiyat olamlari imondan tashqari bo'lmagan, balki ilm va imon bir-biriga quvvat bag'ishlagan, tavhid e'tiqodini idrok etish ilm va irfon orqali teranlik kasb etib borgan.

Din va ma'naviyatni birlashtiruvchi fazilat e'tiqodidir. Dinning zohiriy va botiniy jihatlari bor. Botiniy jihati imon bo'lib, qolgani - ibodatlar - zohiriy jihatlar, ular imonni muayyan tashqi harakatlar bilan tasdiqlaydi. Ammo imon faqat tilda bo'lsa, islomiy hayot qonunlari bilan ichki ma'naviy uyg'unlik hosil qilinmasa, unda ma'naviyat nuqtai nazaridan dahriyning o'z aqidasi e'tiqodi munofiqning tashqi dindorligidan afzal bo'lib chiqadi. Dinning zohiri saqlab qolinsa-yu, botiniga e'tibor etarli bo'lmasa, din xurofotga aylanadi. Dinni xurofot darajasida tushungan zohirbin aqidaparast nuqtai nazarida din va ma'naviyat butkul bir-biriga zid narsalar bo'lib qoladi. Dinni aqidaparastlik darajasida tushunish insonlar orasida arzimagan narsadan nifoq chiqishiga, balki og'ir xunrezliklarga olib kelishi mumkin. Bunday yondoshuvda turli din vakillari orasidagina emas, hatto bir dinga e'tiqod qiluvchilar orasida ham qonli nizolar kelib chiqishi hech gap emas. Tarixda bunday fojeiy voqealar ko'p bo'lgan. SHu sabablar tufayli Prezident dinga ma'naviy qadriyat sifatida yondoshuvni izchil qo'llab chiqmoqda. Mustaqil O'zbekiston rahbariyati dinning zohiriy jihatlari

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т. 1991, с. 191

inkor qilmagan holda, uning botiniy, ma'naviy jihatiga birinchi darajali ahamiyat qaratahshni maqbul ko'rmoqda. CHunki jahon dinlarining botiniy jihati o'zaro uyg'unlikni taqozo etadi.

Ma'naviyat uchun turli dinlar aro farqlar muhim emas, inson qalbidagi imon nuri muhim. Bunday yondoshuv ko'proq tasavvuf irfoni sohiblariga oiddir. Har qanday bo'lganda ham, e'tiqod dilda bo'ladi, ibodatlar ham insonning o'zi uchun, oxiratini obod qilish niyatida bajariladi. Ma'naviyat esa uyg'unlikka intiladi, shu jihatdan mo'min faqat ibodat bilan qoniqib, o'zga amallarini ezgulik bilan uyg'unlashtirishga e'tibor qilmasa, bunday insonni ma'naviy barkamol deyish qiyin.

4. YOsh avlodni milliy ma'naviyatimiz an'analari ruhida tarbiyalash - ular ongini turli g'arazli "oqimlar" ta'siridan himoyalashning eng samarali yo'li.

E'tiqod ma'naviyatning o'zak tomiri. e'tiqodsiz kishida ma'naviyat bo'lmaydi, tashqi madaniy ko'rinish, hatto ancha-muncha bilim ham bo'lishi mumkin, ammo mag'zida ma'naviyat bo'lmaydi.

Kishida umurtqa pog'onasi shikastlangan bo'lsa, unday inson gavdasini tik tutib tura olmaydi. Ma'naviy olam uchun e'tiqod ham shunday bir narsadir. Kommunistlar olg'a surgan g'oyalarga xalq ozmi-ko'pmi ishongan, umid bog'lagan davrda Sovet davlati ancha-muncha o'sdi, rivojlandi. "Kommunizm" g'oyalari puch narsa ekani ma'lum bo'lib qolgach, asta-sekin bu tuzum ich-ichidan emirila boshladi va oxiri barbod bo'ldi. SHuning uchun yolg'on g'oyalarga ishonish, o'ylab topilgan aqidalarning etagini tutish yaxshilikka olib bormaydi. e'tiqod masalasi - jiddiy masala. Tarixda turli yolg'on payg'ambarlar ko'p bo'lgan. Ular oxir-oqibat beburdlikka mahkum bo'lganlar. Bashariyat, el, xalq qabul qilgan Oliy haqiqatlar esa asl ma'nosi bilan ilohiy, azaliy va abadiy manbaga egadir. Islom dinimiz ana shunday ilohiy inoyat hisoblanadi. Bizni 70 yil bu e'tiqoddan qaytarishga urindilar, jazoladilar, masxaraladilar, taqiqladilar. Bari befoyda bo'ldi. SSSRda mafkuraviy tazyiq kuchaygan sari, jahonda islomning nufuzi oshib bordi. Amerika, Evropa, Avstraliyaga islom dadil kirib bormoqda. Marksist dahriylar islomni arab bosqinchiligi bilan bog'lamoqchi bo'ldilar. Nahot 1400 yil avvalgi bosqinchilik asorati shuncha kuchli bo'lishi aqlga to'g'ri kelsa? Aleksandr Makedonskiy, CHingizxon, chor Rossiyasi olib kelgan e'tiqodlar qani? Haqiqat boshqa narsa, bosqinchilik boshqa.

Imom Buxoriy kabi ulug'larimiz bironing tazyiqi bilan musulmon bo'ladigan shaxslar emasdi. Ular haqiqat fidoyilari edi.

"Lo ikroha fi-d-din", ya'ni "dinda zo'rlash yo'q" deyilgan. Avvalo, islomda tadrijiylik mavjud, Muhammad (SAV)ga nozil etilgan ilohiy kitobda o'zidan avvalgi kitoblar va barcha payg'ambarlar, jumladan, Muso va Iso alayhissalomlar to'liq e'tirof etiladi va barcha payg'ambarlarning hurmati barobar ekanligi ta'kidlanadi. Qolaversa, ma'naviyat ahli uchun yuzta musulmonlik da'vosini qiluvchi riyokordan bitta e'tiqodli dahriy yoki butparast afzal. Ajdodlarimiz bizga shunday ta'lim beradi.

Payg'ambarimiz uchun vatan va imon tushunchalari bir-biridan ajralmas edi. Makkadan YASribga hijrat qilish ul janobning imonlarini yanada baquvvat qildi.

Bugun ham xorijdagi birodarlarimizning ko'pchiligi uchun imon va Vatan mehri bir-birini quvvatlab turibdi, zero Vataniga tosh otgan kimsalardan imon umidi ham behudadir.

Din va ma'naviyat nisbati haqidagi suhbatning xulosasi shuki, dini siyosiyashtirishdan qochish, unga buyuk ma'naviy qadriyat sifatida yondoshib, yoshlarimizdagi e'tiqod ehtiyojini ayni shu yo'nalishda, Prezidentimiz "jaholatga qarshi ma'rifat"deb chiroyli ifodalagan ma'noda botiniy qudratga, ma'naviy kamolot sari etaklovchi boqiy quvvatga aylantirish uchun butun imkoniyatlarni safarbar qilmog'imiz zarur.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Ijtimoiy fanlar metodologiyasi va ma'naviyat tarixiga yondashuv.

2. «Ma'naviyat asoslari» fani bo'yicha chiqarilgan kitoblarda ma'naviyat tarixiga yondashuv.

3. «SHarq uyg'onishi» masalasi.

4. Manbaalarni o'rganishda mustaqillik davrida erishilgan yutuqlar va kelajak rejalari.

5. Islom dini, tasavvuf va milliy ma'naviyatimiz nisbatlari: yondashuvlar va talqinlar

6. Islom dini va islom ma'naviyati.

7. YOsh avlodni milliy ma'naviyatimiz an'analari ruhida tarbiyalash - ular ongini turli g'arazli "oqimlar" ta'siridan himoyalashning eng samarali yo'li.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.RAHBARIY ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma`naviyat. T., 1994.
2. Karimov I.A. Ma`naviy yuksalish yo`lida. T., 1998.
3. Karimov I.A. O`zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. T.-«O`zbekiston»-1996, s. 3-139, 178-189, 200-218, 240-246, 360-362.
4. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-jild. T.- «O`zbekiston»-1996, s. 37-38, 58-82, 119-121, 202-206, 249-264, 292-313.
5. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild. T.- «O`zbekiston» -1996, , s. 3-54, 60-69, 74-85.
6. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo`lidan. 4-jild. T.-«O`zbekiston»-1996, s. 39-55, 58-91, 117-131, 156-187, 331-339.
7. Karimov I.A. YAngicha fikrlash va ishlash – davr talabi. 5-jild T.-«O`zbekiston»-1997, s. 145-150, 166-191, 207-217, 282-304.
8. Karimov I.A.. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo`lida. 6-jild. T.-«O`zbekiston»-1998, s. 25-30, 31-41, 125-135, 262-267, 314-323.
9. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o`z qo`limiz bilan quramiz. 7-jild. T.-«O`zbekiston»-1999, s. 79-102, 132-154, 183-257, 293-312, 324-346, 349-410.
- 10.Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. 8–jild. T.-«O`zbekiston»- 2000, s. 3-17, 3-31, 59-67, 72-82, 87-99, 272-291, 319-329, 330-351, 341-343, 405-441, 442-461, 462-478, 489-508.
- 11.Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas`ulmiz. 9-jild. T.-«O`zbekiston»-2001, s. 43, 49-50, 70-98, 101-106, 113-132, 133-150, 186-219, 220-224, 225-269, 287, 302, 389.
- 12.Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. 10-jild. T.-«O`zbekiston»-2001, s. 18-23, 26-59, 65-80, 278, 296.
- 13.Karimov I.A. Biz tanlagan yo`l – demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yo`li. 11-jild. T.-«O`zbekiston»-2003, s. 3-51, 70-96.
- 14.Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o`z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`liq.. 12-jild. T.-«O`zbekiston»-2004, s.3-12, 276, 333-334.
- 15.Karimov I.A. O`zbek xalqi hech qachon,hech kimga qaram bo`lmaydi. 13-jild. T.-«O`zbekiston»-2005, s. 6, 109, 162, 174-251, 306-368, 400-419.
- 16.Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. 14-jild. T.-«O`zbekiston»-2006, s. 3-7, 61-97, 98-123.
- 17.Karimov I.A. Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma`naviyatimizni yuksaltirish va xalqimiz hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. 15-jild. T.-«O`zbekiston»-2001, s. 3-10, 69-79, 82-95, 96-104, 148-150, 211-223, 241-250, 276-281,282-286, 303-314.
- 18.Karimov I.A. O`zbekiston XXI asrga intilmoqda T.-«O`zbekiston»-1999
- 19.Karimov I.A. Barkamol avlod - O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., 1997.

20. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma`naviyat, 2008. – 176 b.
21. Karimov I.A. BMT Bosh Assambleyasining ming yillik rivojlanish maqsadlariga bag`ishlangan oliy darajadagi yalpi majlisdagi nutqi. – Toshkent: O`zbekiston, 2010. – 182 b.
22. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi. – Toshkent: O`zbekiston, 2010. – 58 b.
23. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo`lini izchil davom ettirish-taraqqiyotimizning muhim omilidir // Xalq so`zi, 2010 yil, 7 dekabr.
24. Karimov I.A. Inson manfaati, huquq va erkinliklarini ta`minlash, hayotimizning yanada erkin va obod bo`lishiga erishish – bizning bosh maqsadimizdir // Xalq so`zi, 2012 yil, 8 dekabr.
25. Karimov I.A. Tarixiy hotira va inson omili – buyuk kelajagimizning garovidir – Toshkent: O`zbekiston, 2012. – 76 b.
26. Karimov I.A. 2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yanada yuksaklikka ko`taradigan yil bo`ladi // Xalq so`zi, 2013 yil 20 yanvar.
27. Karimov I.A. Mamlakatimizning taraqqiyoti, el-yurtimiz farovonligi, vatanimizning obro- e`tiborini yanada oshirish yo`lida mehnat qilish – muqaddas burchimiz. Prezident Islom Karimovning Xalq deputatlari Toshkent viloyati kengashining navbatdan tashqari sessiyadagi nutqi // O`zbekiston ovozi, 2013 yil 4 aprel.
28. Karimov I.A. Tinchlik va osoyishtalik – barcha yutuq va marralarimizning asosidir. Prezident Islom Karimovning 9 – may – Xotira va qadrlash kuni munosabati bilan ommaviy axborot vositalari vakillari bilan suhbatini // Xalq so`zi, 2013 yil 10 may.
29. Karimov I.A. Tarixdan saboq olib, zamon bilan hamqadam bo`lib yashash-bugungi hayotning o`tkir talabi. Prezident I.A. Karimovning interv`yusidan kelib chiqadigan xulosalar // O`zbekiston ovozi, 2013 yil 15 may.
30. Karimov I.A. Amalga oshirayotgan islohotlarimizni yanada chusurlashtirish va fuqarolik jamiyati qurish – yorug` kelajagimizning asosiy omilidir // Xalq so`zi, 2013 yil 7 dekabr.

2. Asosiy adabiyotlar:

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T., 1993.
2. Abu Xamid al-G`azzoliy. Kimiyoi saodat. T., 2005.
3. Abu Xamid al-G`azzoliy. Ihyou ulum id-din. Ilm kitobi. T., 2003.
4. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Bahovuddin Balogardon (Maqomoti Xoja Bahovuddin Naqshband), T., 1993
5. Aziziddin Nasafiy. Zubdat-ul-haqoyiq. T., 1995.
6. Alisher Navoiy. Lisonut tayr. T., 1991.
7. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to`plami. 1-20 jildlar. T., 1987-2000.
8. Alisher Navoiy. Xamsa. T., 1960.
9. Behbudiy. Tanlangan asarlar. T., 1999.
10. G`afurov I. Millatning billurlanishi. T., 1995.

11. Jabborov SH. Ma`naviyatning falsafiy qirralari. // "Ma`rifat". 1996
12. Ibrohimov A., Sultonov X., Jo`raev A. Vatan tuyg`usi. T., 1996.
13. Imomnazarov M.S. Milliy ma`naviyatimiz nazariyasiga chizgilar. T., 1998
14. Imomnazarov M.S. Milliy ma`naviyatimizning takomil bosqichlari. T., 1996.
15. Komil ma`naviyat - mustaqillik tayanchi. T., 1997.
16. «Ma`naviyat va ma`rifat» markazlari faoliyati samaradorligini oshirish bo`yicha uslubiy ko`rsatmalar. Samarqand, 1997.
17. Ma`naviy kamolot omillari. T., 1995.
18. Ma`naviyat - mas`ullik. 1-kitob (Ma`naviyat nashrlari. Respublika "Ma`naviyat va ma`rifat" jamoatchilik markazi). T., 1997.
19. Ma`naviyat va komillik. 3-kitob. (Ma`naviyat nashrlari. Respublika "Ma`naviyat va ma`rifat" markazi). T., 1997.
20. Ma`naviyat yulduzlari. T., 1999.
21. Ma`naviyatning oydin yo`li. 2-kitob (Ma`naviyat nashrlari. Respublika "Ma`naviyat va ma`rifat" jamoatchilik markazi). T., 1997.
22. Milliy istiqlol g`oyasi: Asosiy tushuncha va tamoyillar. T. - "O`zbekiston"- 2000
23. Musurmonova Oynisa. Ma`naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. T., 1996.
24. Ortiqov N. Ma`naviyat: milliy va umuminsoniy qadriyatlar. T., 1997.
25. Rajabova M. Diniy ekstremizm va terrorchilik. T., 2000.
26. Sog`lom avlod orzusi. T., 1998.
27. Sodiqova T. Mehr qolur. T. 1997.
28. Sulaymonova F. SHarq va Farb. T., 1997.
29. Usmanov M. YAxshi fazilat insonga ziynat. T., 1992.
30. Fitrat. Tanlangan asarlar. 3 jildlik. T., 2000-2003.
31. SHayxova X., Nazarov Q. Umuminsoniy qadriyatlar va ma`naviy kamolot. T., 1992.

3. Qo`shimcha adabiyotlar:

1. Abdurahmonov F. Mustaqillik va milliy manfaatlar. T., 1994.
2. Abilov O`. Milliy g`oya. Ma`naviy omillar. T. - "Ma`naviyat"-1999
3. Azizxo`jaev A. Davlatchilik va ma`naviyat. T., 1997
4. Aminov B., SHodiev M., Rasulev T. SHarqona bozor fazilatlar. T., 1996
5. Boboiev H., Normatov K. Milliy davlatchilik haqida. T., 1999.
6. Bobomurodov A. Islom odobi va madaniyati. T., 1995.
7. Vatan va millat muqaddasdir. T., 1996.
8. Vatan saodati. T., 1998.
9. G`aybulloh as-Salom. ezgulikka chog`lan, odamzod. T., 1997.
10. G`aybulloh as-Salom. ey umri aziz. T., 1997.
11. Davlat, jamiyat, oila va yoshlar tarbiyasi muammolari. T., 1997
12. Djems V. Mnogoobrazie religioznogo opita. Sankt-Peterburg. 1993.
13. Jaloliddin Rumi. Masnaviyi ma`naviy. 1- jild. T., 1999. (Asqar Mahkam tarjimasi).
14. Jaloliddin Rumi. Masnaviyi ma`naviy. 6 jildlik. T., 2001-2005. (Jamol Kamol tarjimasi).

15. Jalolov A. Mustaqillik mas'uliyati. T., 1994.
16. Jumaboev Y. Hayot mazmuni va komil inson muammosi. T., 1997.
17. Jumaboev Y.J. Tadbirkorlik va ma'naviy kamolot. "Iqtisod va hisobot" 1996, 3-son.
18. Jo'raev. Tarix falsafasi. T., 1999.
19. Ziyomhammadov B. Ma'rifat asoslari. T., 1998.
20. Zohidov V. Ulug' shoir ijodining qalbi. T., 1970.
21. Iz istorii sufizma: istochniki i sotsial'naya praktika. T., 1991.
22. Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. T., 1969.
23. Imom al-Buxoriy. Al-adab al-mufrad. T., 1990.
24. Imomnazarov M. Tadbirkor ma'naviyati yoxud qadr va farosat haqida // «Jamiyat va boshqaruv» jur., №4, 2000.
25. Imomnazarov M. SHaxs ma'naviyati va qonun ustuvorligi // "Xalq so'zi" gaz., №24, 5 fev. 1999
26. Imomnazarov M. SHaxs ma'naviyati va fuqaro mas'uliyati // "Xalq so'zi" gaz., №10, 15 yanv. 1999
27. Islam. entsiklopedicheskiy slovar'. M., 1991.
28. Islom: bag'rikenglik va mutaassiblik(to'plam). T., 1998.
29. Qodirov A. Ma'naviyatning iqtisodiy tamoyillari. T., 1999
30. Qoraboev U. Millatning kamoloti. // "Muloqot" jur. №2, 1999.
31. Ko'ngildagi buzilish. T., 1997.
32. Ma'naviyat imondan boshlanadi. // «Guliston» j., 1995 №1.
33. Mahmud As'ad Jo'shon. Tasavvuf va nafs tarbiyasi. T., 1998.
34. Milliy istiqlol g'oyasi: Ko'rgazmali vositalar. T.-"Ma'naviyat"-2001
35. Mitroxin L.N. Filosofiya religii. M., 1993.
36. Munavvarov Z.I. va boshqalar. Dunyoviy davlat va din. T., 1998.
37. Mustaqillik: izohli ilmiy-ommabop lug'at. T., 1998
38. Musurmonova O. Ma'naviy bir butunlik va milliy istiqlol mafkurasi. T., 1995.
39. Muhammad Rahimxon Feruz. Ne bo'ldi, yorim kelmadi. T., 1991.
40. Nasimxon Rahmon. Turk xoqonligi. T., 1993.
a. Nizomulmuluk. Siyosatnoma yoki siyar ul-muluk. T., 1997.
41. Nurulloxon xoji Abdulloxon o'g'li. Savdogarning 101 siri. T., 1995
42. Ogoh bo'laylik(to'plam). T., 1999.
43. Odobnoma. T., 1992.
44. Oila axloqi va odobi. T., 1995.
45. Osnovi filosofii. T., 1999
46. Ochilov S. Mustaqillik ma'naviyati va tarbiya asoslari. 1997.
47. Popper K. Otkritoe obshestvo i ego vragi. M., 1992
48. Rahmatov O. Ogohlik - muqaddas burch. T.-"Movarounnahr"-2000
49. Religiya v istorii i kul'ture. M., 1998.
50. Religiya i demokratiya: Na puti k svobode sovesti. M., 1993
51. Sattor M. O'zbek udumlari. T., 1993.
52. Sodiq Sanjar. So'z san'ati jozibasi. T., 1996.
53. Soifnazarov I. Bozor iqtisodiyoti va shaxs kamoloti. T., 1996.

54. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. T., 1998.
55. Tulenov J., G'ofurov Z. Falsafa. T., 1997.
56. Usmanov M. YAxshi fazilat insonga ziynat. T., 1992.
57. Usmanov R. Saodatnoma. T., 1995.
58. O'zbekiston respublikasi "Ma'naviyat va ma'rifatning ilmiy asoslari va rivojlantirish tamoyillarini ishlab chiqish" davlat ilmiy-texnik dasturi. T., 1999.
59. O'zbekiston sharqshunoslari. T., 1996.
60. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. T., 1993.
61. Xolbekov A.J. SHarq va G'arb mutafakkirlarining sotsiologik ta'limoti. T., 1996.
62. Xrestomatiya po islamu. M., 1991.
63. SHarifxo'jaev M., Davronov Z. Ma'naviyat asoslari. T., 2005.
64. Erkaev A. Ma'naviyat - millat nishoni. T., 1997.
65. YUsupov e. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T., 1998
66. YUsof Xamadoniy. Hayot mezonlari. T., 2003.
67. YUsof Xos Hojib. Qutadg'u bilig. T., 1971.

4. Me'yoriy-huquqiy xujjatlar:

1. "YOshlar yili" davlat dasturi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. // "Xalq so'zi" gazetasi, 1 mart 2008 yil.
2. "Ma'naviyat va ma'rifat" jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. T., 1996.
3. «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi qonunning yangi tahriri. T., 1998.

Kirish	3-4
1-mavzu: Islom mintaqa ma`naviyatining Evropa madaniyatiga ta`siri.....	5-12
2-mavzu: Milliy ma`naviyatimizning YAngi davr Evropa madaniyati bilan bevosita to`qnashuvi.....	13-21
3-mavzu:Mustaqillik davrida milliy ma`naviyatimizning mohiyatan qayta tiklanish jarayoni.....	21-40
4-mavzu:Mustaqillik davri ma`naviyati. Bosh ma`naviy qadriyatlarimiz va inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg`unlashuvida ularning ahamiyati.....	41-49
5-mavzu: Vatan tuyg`usi.Tabiat va inson. Ma`naviy va moddiy hayot uyg`unligi	49-57
6-mavzu: Inson va shaxs. Ma`naviy kamolot pog`onalari	57-69
7-mavzu: Haxs va millat. SHaxs erki va fuqarolik mas`uliyati.....	69-79
8-mavzu: Adolat mezon. Milliy ma`naviyatimizda xalq hokimiyatchiligiga munosabat	79-91
9-mavzu: Bozor iqtisodi va ma`naviyat. Tadbirkorning bosh ma`naviy fazilati	91-99
10-mavzu: Ma`naviyat va ijtimoiy adolat. Ijtimoiy toifalar tabiati va ma`naviyati	99-112
11-mavzu: Haqiqat va bashariyat. Tafakkur turlari va ma`naviyat	112-122
12-mavzu: O`zbekiston va jahon. Globallashuv sharoitida ma`naviyatga tahdid va uni bartaraf qilish yo`llari.....	122-134
13-mavzu: Inson qalbiga yo`l. Mustaqil O`zbekistonda yosh avlod ma`naviy tarbiyasining dolzarb muammolari. Ziyoli mas`uliyati	134-149
14-mavzu: SHaxs va millat ma`naviy takomilining uyg`unligi.....	149-161
15-mavzu: Ma`naviyat tarixini o`rganish sohasidagi muammolar.....	161-175
Adabiyotlar ro`yxati.....	176-180

jihatlarini ham bor. Masalan, har bir insonning o'z dini bo'lmaydi. Dinlar ko'p dunyoda, lekin ular muayyan. Din - ilohiy kitoblar orqali nozil etilgan alohida qonun-qoidalarni bildiradi. Ma'naviyat esa qat'iy qonun-qoidalar tarzida tasavvur qilinmaydi. Har bir shaxs ma'naviyati o'ziga xos, har bir insonning o'z ma'naviy olami mavjud. Din insonning dilida bo'lishi kerak, albatta, ammo har bir inson bir dinni qabul qilib oladi va uning qonun-qoidalariga umr bo'yi rioya qiladi. Ma'naviyat esa inson qalbidagi nur, u tanlab olinmaydi, u Allohning inoyati, odamni Haq yo'lga etaklovchi hodiylar, uni qonun-qoidalari ochiq bayon qilingan hukmlar bilan chegaralab bo'lmaydi. Ma'naviyat inson umri davomida, millatning tarixiy taraqqiyotida takomil topib boradi, din esa ilohiy vahiy asosida, payg'ambar hadislariga tayangan holda ulamolar tomonidan muayyan chegaralarda qat'iy qilib belgilab beriladi, bu chegaralarni har kim ham o'zgartira oladigan narsa emas. Navoiy "Talab vodiysining sifati"da yozadi:

Kufr ila imonga urgaysen ilik,

Bu ta'madinkim ochilgay bir eshik.

CHun eshik ochildi ne kufru ne din,

Ichkari kirgach qutulding barchadin.

Kufru imon rohravg'a kesh emas,

Asli yo'lda bandi rohe, besh emas.¹

Samimiy diniy e'tiqod ma'naviyat eshiklaridan biridir. Yana bir nozik masala. Ko'proq oddiy e'tiqod egalari dinni sunna darajasida idrok etadilar. YAqin o'tmishda, ilm va imon ikki qutbga ajratib tashlangan, san'at marksizm g'oyalarning targ'ibotchisiga aylantirilgan bir sharoitda, darhaqiqat, Qur'on va payg'ambarimiz hadislarini din ahli uchun yagona ma'naviy panoh bo'lgan edi. Ammo voqeelikda milliy ma'naviyatimiz maydonlari behududdir. O'z vaqtida buyuk allomalarimiz ijodida ilm va mantiq, irfon va badiiyat olamlari imondan tashqari bo'lmagan, balki ilm va imon bir-biriga quvvat bag'ishlagan, tavhid e'tiqodini idrok etish ilm va irfon orqali teranlik kasb etib borgan.

Din va ma'naviyatni birlashtiruvchi fazilat e'tiqodidir. Dinning zohiriy va botiniy jihatlarini bor. Botiniy jihati imon bo'lib, qolgani - ibodatlar - zohiriy jihatlar, ular imonni muayyan tashqi harakatlar bilan tasdiqlaydi. Ammo imon faqat tilda bo'lsa, islomiy hayot qonunlari bilan ichki ma'naviy uyg'unlik hosil qilinmasa, unda ma'naviyat nuqtai nazaridan dahriyning o'z aqidasi e'tiqodi munofiqlarning tashqi dindorligidan afzal bo'lib chiqadi. Dinning zohiri saqlab qolinsa-yu, botiniga e'tibor etarli bo'lmasa, din xurofotga aylanadi. Dinni xurofot darajasida tushungan zohirbin aqidaparast nuqtai nazarida din va ma'naviyat butkul bir-biriga zid narsalar bo'lib qoladi. Dinni aqidaparastlik darajasida tushunish insonlar orasida arzimagan narsadan nifoq chiqishiga, balki og'ir xunrezliklarga olib kelishi mumkin. Bunday yondoshuvda turli din vakillari orasidagina emas, hatto bir dinga e'tiqod qiluvchilar orasida ham qonli nizolar kelib chiqishi hech gap emas. Tarixda bunday fojeyi voqealar ko'p bo'lgan. SHu sabablar tufayli Prezident dinga ma'naviy qadriyat sifatida yondoshuvni izchil qo'llab chiqmoqda. Mustaqil O'zbekiston mahbariyati dinning zohiriy jihatlarini

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-таїр. Т. 1991. 6. 191